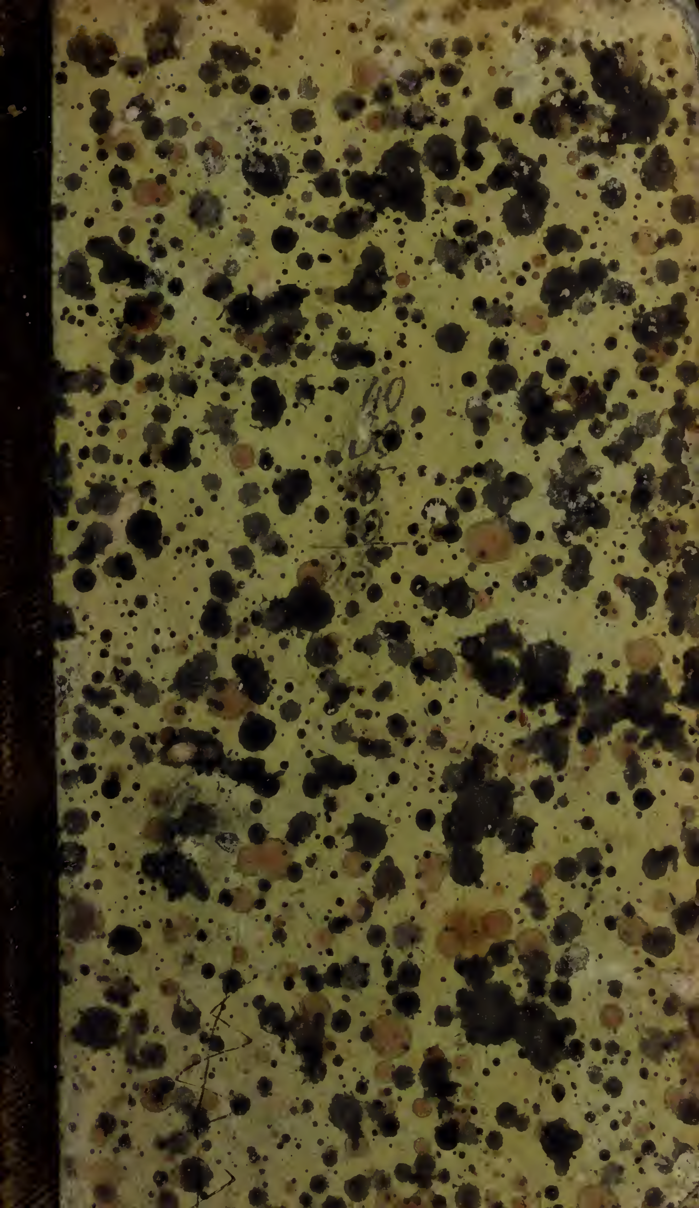
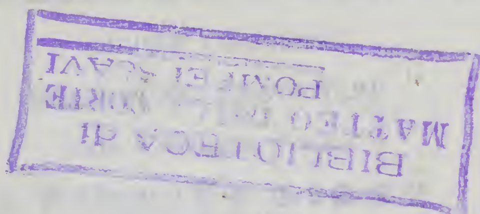

C. JULII CÆSARIS

DE

BELLO GALLICO ET CIVILI

COMMENTARII,

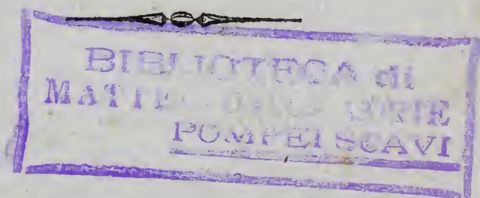
AD USUM LICÆORUM

EDITIO QUINTA NEAPOLITANA

Juxta Stereotypam Parisiis

A FIRMINO DIDOT DATAM,

CUM ITALICA EXPLICATIQNE DIFFICILIUM VERBORUM ET SENTENTIARUM.

NEAPOLI

APUD TYPOGRAPHIAM PARTHENOPEAM

Via dicta Calata S. Severo al Pendino, n.° 3.

MDCCCXLVI.

C. JULII CÆSARIS
COMMENTARIORUM
DE BELLO GALLICO.

LIBER PRIMUS.

ARGUMENTUM.

Caesar bella quae in Gallia gessit narraturus, hoc primum libro Galliam describit, duo secunda adversus Helvetios praelia commemorat, et unum adversus Germanos.

1. Gallia est omnis divisa in partes tres, quarum unam incolunt Belgae, aliam Aquitani, tertiam qui ipsorum lingua Celtae, nostra Galli appellantur. Hi omnes lingua (1), institutis, legibus inter se differunt. Gallos ab Aquitanis Garumna flumen, a Belgis Matrona, et Sequena dividit. Horum omnium fortissimi sunt Belgae; propterea quod a cultu, atque humanitate provinciae (2) longissime absunt minimeque ad eos mercatores saepe commeant, atque ea, quae ad effeminandos animos pertinent, important. Proximi sunt Germanis, qui trans Rhenum incolunt, quibuscum continenter bellum gerunt. Qua de causa Helvetii quoque reliquos Gallos virtute praecedunt; quod fere quotidianis praeliis cum Germanis contendunt, cum aut suis finibus eos prohibent, aut ipsi in eorum finibus bellum gerunt. Eorum una pars quam Gallos obtinere dictum est, initium capit a flumine Rhodano: continetur Garumna flumine, Oceano; finibus Belgarum; attingit etiam a Se-

(1) Lingua. *Linguaggio.* Instituta, orum. *Le consuetudini.*

(2) Cultus. *L'educazione e maniera di vivere.* Humanitas. *Polizia.* Provincia. *La provincia romana. Essa comprendeva la Savoja, il Delfinato, la Provenza è la Linguadocca. La Provenza si chiama pure dal termine latino*, Provincia.

quanis, et Helvetiis flumen Rhenum; vergit ad Septemtriones: Belgae ab extremis Galliae finibus oriuntur: pertinent ad inferiorem partem fluminis Rheni: spectant in Septemtriones, et Orientem solem Aquitania a Garumna flumine ad Pyrenaeos montes, et eam partem Oceani, quae est ad Hispaniam, pertinet, spectat inter occasum solis, et Septemtriones.

II. Apud Helvetios longe nobilissimus, et ditissimus fuit Orgetorix. Is, M. Messala, et M. Pisone coss. regni cupiditate inductus, conjurationem nobilitatis fecit; et civitati (1) persuasit, ut de finibus suis cum omnibus copiis (2) exirent; perfacile esse, cum virtute omnibus praestarent, totius Galliae imperio potiri. Id hoc facilius eis persuasit, quod undique loci natura Helvetii continentur (3), una ex parte flumine Rheno latissimo, atque altissimo, qui agrum Helvetium a Germanis dividit; altera ex parte, monte Jura altissimo, qui est inter Sequanos, et Helvetios: tertia, lacu Lemano, et flumine Rhodano, qui provinciam nostram ab Helvetiis dividit. His rebus fiebat, ut et minus late vagarentur, et minus facile finitimis bellum inferre possent; qua de causa homines bellandi cupidi, magno dolore afficiebantur. Pro multitudine autem hominum, et pro gloria belli atque fortitudinis, angustos se fines habere arbitrabantur: qui in longitudinem millia passuum CCXL. in latitudine CLXXX. patebant.

III. His rebus adducti, et auctoritate Orgetorigis permoti, constituerunt ea, quae ad proficiscendum pertinerent, comparare, jumentorum, et carrorum quam maximum numerum coemere, sementes quam maximas facere, ut in itinere copia frumenti, suppeteret, cum proximis civitatis pacem, et amicitiam confirmare. Ad eas res conficiendas biennium sibi satis esse duxerunt; in tertium annum profectionem lege confirmant. Ad eas res conficiendas Orgetorix deligitur: is sibi legationem ad civitates suscepit. In eo itinere persuadet Castico, Catamantaledis filio, Sequano, cujus pater regnum in Sequanis multos annos obtinuerat, et a S. P.

---

(1) Civitati. *La parola* civitas *in Cesare, significa gli abitanti di un paese.*

(2) Cum omnibus copiis. *Con tutte le loro forze e ricchezze.*

(3) Contineri. *Esser ristretto.*

Q. R. amicus appellatus erat, ut regnum in civitate sua occuparet, quod pater ante habuerat; itemque Dumnorigi Æduo, fratri Divitiatici, qui (1) eo tempore principatum in civitate sua obtinebat, ac maxime plebi acceptus erat, ut idem conaretur, persuadet: eique filiam suam in matrimonium dat. Per facile factu esse illis probat, conata perficere; propterea quod ipse suae civitatis imperium (2) obtenturus esset: non esse dubium quin totius Galliae plurimum Helvetii possent: se, suis copiis, suoque exercitu, illis regna conciliaturum, confirmat. Hac oratione adducti, inter se fidem, et jusjurandum dant; et, regno occupato, per tres potentissimos ac firmissimos populos totius Galliae sese potiri posse sperant.

IV. Ea res, ut est Helvetiis per indicium enuntiata, moribus suis Orgetorigem ex vinculis (3) causam dicere coegerunt: damnatum poenam sequi oportebat, ut igni cremaretur. Die constituta causae dictionis, Orgetorix ad judicium omnem suam familiam (4), ad hominum millia decem, undique coegit; et omnes clientes, obaeratosque suos, quorum magnum numerum habebat, eodem conduxit: per eos, ne causam diceret, se eripuit. Cum civitas, ob eam rem incitata, armis jus suum exequi conaretur, multitudinemque hominum ex agris magistratus cogerent, Orgetorix mortuus est: neque abest suspicio, ut Helvetii arbitrantur, quin ipse sibi mortem consciverit.

V. Post ejus mortem nihilominus Helvetii id, quod constituerant, facere conantur, ut e finibus suis exeant. Ubi jam se ad eam rem paratos esse arbitrati sunt, oppida sua omnia numero ad duodecim, vicos ad quadringentos, reliqua privata aedificia incendunt: frumentum omne, praeter quod secum portaturi erant, comburunt; ut, domum reditionis spe sublata, paratiores ad omnia pericula subeunda essent: trium mensium molita cibaria (5) sibi quemque domo efferre jubent. Persuadent

---

(1) Qui, *si riferisce a Dunnorige.*

(2) Suae civitatis imperium. *Il comando delle truppe del suo paese.*

(3) Ex vinculis, etc. *Costituirsi prigioniere, per rendere conto della sua condotta.*

(4) Familiam. *Gli schiavi e vassalli di un gran Signore.*

(5) Molita cibaria. *Del grano ridotto in farina.*

Rauracis, et Tulingis, et Latobrigis finitimis, uti eodem usi consilio oppidis suis vicisque exustis, una cum iis prificiscantur: Bojosque, qui trans Rhenum incoluerant, et in agrum Noricum transierant, Noreiamque oppugnarant, receptos ad se socios sibi adsciscunt.

VI. Erant omnino itinera duo, quibus itineribus domo (1) exire possent: unum per Sequanos, angustum, et difficile, inter montem Juram, et flumen Rhodanum, que vix singuli carri ducerentur: mons autem altissimus impendebat, ut facile perpauci prohibere (2) possent: alterum per provinciam nostram, multo facilius, atque expeditius; propterea quod inter fines Helvetiorum, et Allobrogum, qui nuper populo romano pacati erant, Rhodanus fluit, ipsique nonnullis locis vado transitur. Extremum oppidum Allobrogum est, proximumque Helvetiorum finibus Geneva: ex eo oppido pons ad Helvetios pertinet. Allobrogibus sese vel persuasuros, quod nondum bono animo in populum romanum videretur, existimabant; vel vi coacturos, ut per suos fines eos ire paterentur. Omnibus rebus ad profectionem comparatis, diem dicunt, qua die ad ripam Rhodani omnes conveniant; is dies erat a. d. v. Kal. Apr. (3) L. Pisone, A. Gabinio coss.

VII. Caesari cum id nuntiatum esset, eos per provinciam nostram iter facere conari, maturat ab urbe proficisci, et quam maximis itineribus potest, in Galliam ulteriorem contendit, et ad Genevam pervenit: provinciae toti quam maximum potest militum numerum imperat; erat omnino in Gallia ulteriore legio una: pontem, qui erat ad Genevam, jubet rescindi. Ubi de ejus adventu Helvetii certiores facti sunt legatos ad eum mittunt, nobilissimos civitatis, cujus legationis Nameius, et Veroductius principem locum obtinebant; qui dicerent, » sibi esse in animo, sine ullo maleficio (4), « iter per provinciam facere, propterea quod aliud iter « haberent nullum: rogare, ut ejus voluntate id sibi

(1) Domo. *Del loro paese, e presso di loro.*

(2) Prohibere. *Impedire il passaggio.*

(3) Ante diem quintum Kalendas Aprilis. *Dalle calende di Aprile, cioè li 28 di Marzo. Le calende erano il primo giorno di ogni mese.*

(4) Sine ullo maleficio. *Senza fare alcun danno.*

» facere liceat «. Caesar quod memoria tenebat, L. Cassium consulem occisum, exercitumque, ejus ab Helvetiis pulsum, et sub jugum missum, concedendum non putabat: neque homines inimico animo, data facultate per provinciam itineris faciendi, temperaturos ab injuria (1) et maleficio existimabat. Tamen, ut spatium intercedere posset, dum milites, quos imperaverat, convenirent, legatis respondit » diem se ad liberandum sumpturum (2); » si quid vellent, ad idus Apr. (3) reverterentur «.

VIII. Interea ea legione, quam secum habebat, militibusque, qui ex provincia convenerant, a lacu Lemano, qui in flumen Rhodanum influit, ad montem Juram, qui fines Sequanorum ab Helvetiis dividit millia passuum decem novem, murum in altitudinem pedum sexdecim fossamque perducit. Eo opere perfecto praesidia disponit (4), castella communit; quo facilius, si se invito transire conarentur, prohiberi possent. Ubi ea dies, quam constituerat cum legatis, venit, et legati ad eum reverterunt; negat » se more; et exemplo populi rom. » posse iter ulli per provinciam dare; et, si vim facere » conentur, prohibiturum ostendit «. Helvetii ea spe dejecti, navibus junctis (5), ratibusque (6) compluribus factis, alii vadis Rhodani, qua minima altitudo fluminis, erae nonnumquam interdiu, saepius noctu, si perrumpere possent conati, operis munitione, et militum concursu, et telis repulsi, hoc conatu destiterunt.

IX. Relinquebatur una per sequanos via, qua, Sequanis invitis, propter angustias ire non poterant. His cum sua sponte (7) persuadere non possent, legatos ad Dumnòrigem Æduum mittunt, ut eo deprecatore, a

---

(1) Temperaturos ab iniuria. *Si asterrebbero di commettere de' disordini.*

(2) Diem sumere. *Temporeggiare.*

(3) Ante diem Idus Aprilis. *Prima del giorno decimoterzo, cioè li 13 del mese di Aprile. I giorni degl' Idi di Aprile cioè a dire li 13 di Aprile. Gl' Idi erano li 15 del mese di Marzo, Maggio, Luglio ed Ottobre, negli altri mesi erano li 13.*

(4) Praesidia disponere. *Collocarvi delle sentinelle.*

(5) Navibus junctis. *Avendo attaccati assieme de' battelli.*

(6) Ratibus. *Dette Zattere o vetture di legno.*

(7) His cum sua sponte. *Non potendo essi stessi persuaderli.*

Sequanis hoc impetrarent. Dumnorix gratia, et largitione apud Sequanos plurimum poterat, et Helvetiis erat amicus: quod ex ea civitate Orgetorigis filiam in matrimonium duxerat; et cupiditate regni adductus novis rebus studebat, et quam plurimas civitates suo sibi beneficio habere obstrictas volebat. Itaque rem suscipit; et a Sequanis impetrat, ut per fines suos Helvetios ire patiantur; obsidesque uti inter sese dent, perficit: Sequani, ne itinere Helvetios prohibeant; Helvetii, ut sine maleficio, et injuria transeant.

X. Caesari nunciatur, Helvetiis esse in animo per agrum Sequanorum, et Æduorum iter in Santonum fines facere, qui non longe a Tolosatium finibus absunt: quae civitas est in provincia: id si fieret, intelligebat magno cum provinciae periculo futurum, ut homines bellicosos, populi romani inimicos, locis patentibus, maximeque frumentariis finitimos haberet. Ob eas causas, ei munitioni, quam fecerat, T. Labienum legatum praefecit: ipse in Italiam magnis itineribus contendit, duasque ibi legiones conscribit; et tres; quae circum Aquileiam hiemabant, ex hibernis educit: et, qua proximum iter, in ulteriorem Galliam per Alpes erat, cum his quinque legionibus, ire contendit. Ibi Centrones, et Graioceli, et Caturiges locis superioribus occupatis, itinere exercitum prohibere conantur. Compluribus his praeliis pulsis, ab Ocelo, quod est citerioris provinciae (1) extremum, in fines Vocontiorum ulterioris provinciae die septimo pervenit: inde in Allobroguum fines ab Allobrogibus in Segusianos exercitum ducit: hi sunt extra provinciam trans Rhodanum primi.

XI. Helvetii jam per angustias, et fines Sequanorum suas copias transduxerant, et in Æduorum fines pervenerant, eorumque agros populabantur. Ædui, cum se suaque ab his defendere non possent, legatos ad Caesarem mittunt rogatum auxilium: » Ita se omni tempore » de populo romano meritos esse, ut pene in conspectu » exercitus nostri, agri vastari, liberi eorum in servi» tutem abduci, oppida expugnari non debuerint «. Eodem tempore, quo Ædui, Ambarri quoque necessarii, et consanguinei Æduorum, Caesarem certiorem fa-

---

(1) Citerior Provincia. *È quella che è ora al di qua delle Alpi rapporto a Roma.* Ulterior Provincia, *quella che era al di là delle Alpi.*

ciunt, sese, depopulatis agris, non facile ab oppidis vim hostium prohibere. Item Allobroges, qui trans Rhodanum vicos, possessionesque habebant, fuga se ad Caesarem recipiunt, et demonstrant sibi, praeter agri solum (1), nihil esse reliqui. Quibus rebus adductus Caesar, non expectandum sibi statuit, dum, omnibus fortunis sociorum consumptis, in Santones Helvetii pervenirent.

XII. Flumen est Arar, quod per fines Æduorum, et Sequanorum in Rhodanum influit, incredibili lenitate, ita ut oculis, in utram partem fluat, judicari non possit: id Helvetii ratibus ac lintribus (2) junctis transibant. Ubi per exploratores Caesar certior factus est, tres jam (3) copiarum partes Helvetios id flumen traduxisse, quartam vero partem citra flumen Ararim reliquam esse, de tertia vigilia (4) cum legionibus tribus e castris profectus, ad eam partem pervenit, quae nondum flumen transierat. Eos impeditos, et inopinantes aggressus, magnam partem eorum concidit: reliqui sese fugae mandarunt, atque in proximas silvas abdiderunt. Is pagus (5) appellabatur Tigurinus: nam omnis civitas Helvetia (6) in quatuor pagos divisa est. Hic pagus unus, cum domo exisset, patrum nostrorum exemoria, L. Cassium consulem interfecerat, et ejus siercitum sub jugum miserat. Ita, sive casu, sive contilio deorum immortalium, quae pars civitatis Helvemae insignem calamitatem populo romano intulerat, ea princeps poenas persolvit. Qua in re Caesar non solum publicas, sed etiam privatas injurias ultus est, quod ejus soceri L. Pisonis avum L. Pisonem legatum, Tigurini, eodem praelio, quo Cassium interfecerant.

---

(1) Agri solum. *Il suolo del loro campo, la loro campagna tutta arida.*

(2) Lintribus. *De' battelli.*

(3) Tres jam etc. *Se gli deve sottintendere*: Helvetios jam duxisse trans id flumen tres partes copiarum.

(4) De tertia vigilia. *E come se vi fosse: nella mezzanotte. I Romani dividevano la notte in quattro parti; la prima cominciava ad ore sei di Francia di sera, la seconda ad ore nove, la terza a mezza notte, e la quarta ad ore tre di mattina.*

(5) Is pagus. *Questo Borgo.*

(6) Omnis civitas Helvetia. *Tutti gli stati della Svizzera.*

XIII. Hoc praelio facto, reliquas copias Helvetiorum ut consequi posset, pontem in Arare faciendum curat, atque ita exercitum transducit. Helvetii repentino ejus adventu commoti, cum id, quod ipsi diebus xx. aegerrime confecerant, ut flumen transient, illum uno die fecisse intelligerent, legatos ad eum mittunt: cujus legationis Divico princeps fuit qui bello Cassiano dux Helvetiorum fuerat. Is ita cum Caesare egit (1) : » Si » pacem populus romanus cum Helvetiis faceret, in » eum partem ituros atque ibi futuros Helvetios, ubi » Caesar constituisset atque esse voluisset : sin bello » persequi perseveraret, reminisceretur et veteris incom- » modi (2) populi romani, et pristinae virtutis Helve- » tiorum. Quod improviso unum pagum adortus esset, » cum ii, qui flumen transissent, suis auxilium ferre » non possent, ne ob eam rem aut suae magnopere » virtuti tribueret, aut ipsos despiceret. Se ita a patri- » bus, majoribusque suis didicisse, ut magis virtute, » quam dolo contenderent (3), aut insidiis niterentur. » Quare ne committeret (4), ut is locus, ubi co stitisset, » ex calamitate populi romani, et internecione exerci- » tus nomen caperet, ac memoriam proderet «.

XIV. His Caesar ita respondit: » Eo sibi minus du- » bitationis dari, quod eas res, quas legati Helvetii » commemorassent, memoria tenerent; atque eo gravius » ferre, quo minus merito populi romani accidisset: » qui si alicujus injuriae sibi conscius fuisset non fuisse » difficile cavere; sed eo deceptum, quod neque com- » missum a se intelligeret, quare timeret, neque sine » causa timendum putaret. Quod si veteris contumeliae » oblivisci vellet, num etiam recentium injuriarum; » quod, eo invito, iter per provinciam per vim ten- » tassent, quod Æduos, quod Ambarros, quod Allo- » broges vexassent, memoriam deponere posset? Quod » sua victoria tam insolenter gloriarentur, quodque se » tamdiu impune tulisse injurias admirarentur, eodem » pertinere (5). Consuesse enim deos immortales, quo

---

(1) Egit. *Egli trattò, e parlò.*
(2) Veteris incommodi. *Degli Antichi danni.*
(3) Contendere. *Combattere, difendersi.*
(4) Ne committeret. *Di star guardigno.*
(5) Eodem loco pertinere. *Nasce dalla stessa causa.*

» gravius homines ex commutatione rerum doleant, quos » pro scelere eorum ulcisci velint, his secundiores interdum res, et diuturniorem impunitatem concedere. Cum » ea ita sint, tamen si obsides ab iis sibi dentur, uti ea, » quae polliceantur, facturos intelligat; et si Æduis, » de injuriis, quas ipsis, sociisque eorum intulerint, » item si Allobrogibus satisfaciant, sese cum iis pa- » cem esse facturum «. Divico respondit: » Ita Helvetios a majoribus suis institutos esse (1), uti ob- » sides accipere non dare, consueverint: ejus rei po- » pulum romanum esse testem «. Hoc responso dato, discessit.

XV. Postero die castra ex eo loco movent. Idem Caesar facit: equitatumque omnem, ad numerum quatuor millium, quem ex omni provincia, et Æduis, atque eorum sociis coactum habebat, praemittit; qui videant (2) quas in partes hostes iter faciant. Qui cupidius novissimum agmen insecuti, alieno loco (3) cum equitatu Helvetiorum praelium committunt; et pauci de nostris cadunt. Quo praelio sublati (4) Helvetii, quod quingentis equitibus tantum multitudinem equitum propulerant, audacius subsistere, nonnumquam ex novissimo agmine (5) praelio nostros lacessere coeperunt. Caesar suos a praelio continebat, ac satis habebat in praesentia hostem rapinis, pabulationibus, populationibusque prohibere. Ita dies circiter quindecim iter fecerunt, uti, inter novissimum hostium agmen, et nostrum primum, non amplius quinis aut senis millibus passuum interesset.

XVI. Interim quotidie Caesar Æduos frumentum, quod essent publice polliciti, flagitare: nam propter frigora; quod Gallia sub Septemtrionibus, ut ante dictum est, posita est, non modo frumenta in agris matura non erant, sed ne pabuli quidem satis magna copia suppitebat; eo autem frumento, quod flumine Arare navibus subvexerat, propterea minus uti poterat, quod iter ab Arare Helvetii averterant: a quibus discedere

---

(1) Institutos esse. *Erano stati istituiti.*
(2) Qui videant. *Equitatus.*
(3) Alieno loco *Luogo svantaggioso.*
(4) Sublati. *Vani ed orgogliosi.*
(5) Ex novissimo agmine nostros. *La retroguardia de' nostri, la nostra retroguardia.*

nolebat. Diem ex die ducere (1) Ædui; conferri, comportari, adesse dicere. Ubi se diutius duci intellexit Caesar, et diem instare, quo die frumentum militibus metiri oportet, convocatis (2) eorum principibus, quorum magnam copiam in castris habebat, in his Divitiaco, et Lisco, qui summo magistratui praeerat (3) (quem Vergobretum appellant Ædui, qui creatur annuus, et vitae necisque in suos habet potestatem) graviter eos accusat quod, cum neque emi neque ex agris sumi posset, tam necessario tempore, tam propinquis hostibus, ab iis non sublevetur; praesertim cum magna ex parte eorum precibus adductus bellum susceperit: multo etiam gravius, quod sit destitutus, queritur.

XVII. Tum demum Liscus oratione Caesaris adductus (4), quod antea tacuerat, proponit: » esse nonnullos, quorum auctoritas apud plebem plurimum » valeat, qui privati, plus possint, quam ipsi magistratus: hos seditiosa, atque improba oratione multitudinem deterrere; ne frumentum conferant; quod » praestare dicant, si jam principatum Galliae obtinere possint, Gallorum quam Romanorum, imperia » perferre: neque dubitare debeant, quin, si Helvetios » superaverint. Romani, una cum reliqua Gallia Æduis » libertatem sint erepturi. Ab iisdem nostra consilia, » quaeque in castris gerantur, hostibus enunciari: hos » a se coerceri non posse. Quin etiam, quod necessariam rem Caesari enunciarit, intelligere sese, quanto » id cum periculo fecerit; et ob eam causam, quamdiu potuerit, tacuisse «.

XVIII. Caesar hac oratione Lisci Dumnorigem, Divitiaci fratrem, designari sentiebat: sed, quod pluribus praesentibus eas res jactari (5) nolebat, celeriter concilium dimittit; Liscum retinet. Quaerit ex solo ea, quae in conventu dixerat: dicit liberius, atque

---

(1) Diem ex die ducere. *Differire da un giorno, all' altro.*

(2) Convocatis, etc. *Riunire assieme i principali del governo.*

(3) Summo magistratui praeesse. *Avere la sovrana magistratura.*

(4) Adductus oratione. *Commosso dal discorso.*

(5) Eas res jactari. *Che in questi affari fossero malamente trattati.*

audacius: eadem secreto ab aliis quaerit: reperit esse vera. » Ipsum esse Dumnorigem, sūmma audacia, ma- » gna apud plebem propter libertatem gratia cupidum » rerum novarum: complures annos portoria, reliqua- » que omnia Æduorum vectigalia parvo pretio redem- » pta habere (1): propterea quod, illo licente, contra » liceri audeat nemo. His rebus et suam rem familia- » rem auxisse, et facultates ad largiendum magnas » comparasse: magnum numerum equitatus suo sum- » ptu semper alere, et circum se habere: neque solum » domi, sed etiam apud finitimas civitates largiter » posse: atque hujus potentiae causa, matrem in Bi- » turigibus, homini illic nobilissimo, ac potentissi- » mo, collocasse: ipsum ex Helvetiis uxorem habere; » sororem ex matre, et propinquas suas numptum in » alias civitates collocasse. Favere, et cupere Helve- » tiis (2) propter eam affinitatem: odisse etiam suo » nominem Caesarem, et Romanos, quod eorum ad- » ventu potentia ejus deminuta, et Divitiacus frater » in antiquam lucum gratiae, atque honoris sit resti- » tutus. Si quid accidat Romanis (3), summam in spem » regni per Helvetios obtinendi venire imperio populi » romani non modo de regno, sed etiam de ea, quam » habeat, gratia desperare «. Reperibat etiam Caesar inquirendo, » quod initium fugae praelii equestris adver- » si, a Dumnorige, atque ejus equitibus factum esset » (nam equitatui, quem auxilio Caesari Ædui mise- » rant, Dumnorix praeerat): eorumque fuga reliquum » esse equitatum perterritum «.

XIX. Quibus rebus cognitis, cum ad has suspiciones certissimae res (4) accederent; quod per fines Sequanorum Helvetios traduxisset; quod obsides inter eos dandos curasset; quod ea omnia non modo injussu suo, et civitatis: sed etiam inscientibus ipsis fecisset, quod a magistratu Æduorum accusaretur; satis esse causa

---

(1) Complures annos portoria, etc. *Egli dopo molti anni teneva a vil prezzo i diritti del pedaggio e gli altri affitti del paese.*

(2) Cupere Helvetiis. *Essere bene intenzionato per gli Svizzeri, ed offrirsi a'medesimi in ogni lor bisogno.*

(3) Si quid accidat Romanis. *Se accadesse qualche disfatta a' Romani.*

(4) Certissimae res. *Delle prove certe.*

arbitrabatur, quare in eum aut ipse animadverteret, aut civitatem animadvertere juberet. His omnibus rebus unum repugnabat, quod Divitiaci fratris summum in populum romanum studium, summam in se voluntatem, egregiam fidem, justitiam, temperantiam, cognoverat: nam, ne ejus supplicio (1) Divitiaci animum offenderet, verebatur. Itaque, prius quam quidquam conaretur, Divitiacum ad se vocari jubet; et quotidianis (2) interpretibus remotis, per C. Valerium Procillum, principem Galliae provinciae, familiarem suum, cui summam rerum omnium fidem habebat, cum eo colloquitur: simul commonefacit, quae ipso praesente in concilio Gallorum de Dumnorige sínt dicta: et ostendit, quae separatim quisque de eo apud se dixerit. Petit, atque hortatur, ut sine ejus offensione animi, vel ipse de eo, causa cognita, statuat, vel civitatem statuere jubeat.

XX. Divitiacus multis cum lacrymis Caesarem complexus, obsecrare coepit, » ne quid gravius in fratrem sta-
» tueret: scire, se illa esse vera: nec quemquam ex eo
» plus, quam se doloris capere: propterea quod, cum ipse
» gratia plurimum domi, atque in reliqua Gallia, ille
» minimum propter adolescentiam posset, per se crevis-
» set (3). Quibus opibus, ac nervis non solum ad minuen-
» dam gratiam, sed pene ad perniciem suam uteretur:
» sese tamen et amore fraterno, et existimatione vulgi
» commoveri. Quod si quid ei a Caesare gravius accidis-
» set, cum ipse eum locum amicitiae apud eum teneret,
» neminem existimaturum non sua voluntate factum, qua
» ex re futurum, uti totius Galliae animi a se averteren-
» tur «. Haec cum pluribus verbis flens a Caesare peteret, Caesar ejus dexteram prehendit: consolatus, rogat finem orandi faciat; tanti ejus apud se gratiam esse ostendit, ut et reipub. injuriam, et suum dolorem ejus voluntati ac precibus condonet. Dumnorigem ad se vocat, fratrem adhibet, quae in eo reprehendat, ostendit; quae ipse intelligat, quae civitas quaeratur, proponit: monet, ut in reliquum tempus omnes suspiciones vitet: praeterita se Divitiaco fratri condonare dicit: Dumnorigi custodes ponit; ut, quae agat, quibuscum loquatur, scire possit.

---

(1) Ejus supplicio. *Con la punizione di Donnorige.*
(2) Quotidianis. *Giornalieri.*
(3) Per se crevisset. *Si era innalzato da se stesso.*

XXI. Eodem die ab exploratoribus certior factus hostes sub montem (1) consedisse, millia passuum ab ipsius castris octo; qualis esset natura montis, et qualis in circuitu adscensus, qui cognoscerent, misit. Renunciatum est, facilem esse. De tertia vigilia (2) T. Labienum legatum pro Praetore cum duabus legionibus, et iisdem ducibus, qui iter cognoverant, summum jugum montis adscendere jubet quid sui consilii sit, ostendit. Ipse de quarta vigilia (3) eodem itinere, quo hostes ierant, ad eos contendit; equitatumque omnem ante se mittit. P. Considius, qui rei militaris peritissimus habebatur, et in exercitu L. Sullae, et postea in M. Crassi fuerat, cum exploratoribus praemittitur.

XXII. Prima luce (4), cum summus mons a T. Labieno teneretur, ipse ab hostium castris non longius mille et quingentis passibus abesset, neque, ut postea ex captivis comperit aut ipsius adventus, aut Labieni cognitus esset. Considius, equo admisso (5), ad eum accurrit: dicit montem, quem a Labieno occupari voluerit, ab hostibus teneri; id se a Gallicis armis, atque insignibus cognovisse. Caesar suas copias in proximum collem subducit; acien instruit. Labienus, ut erat ei praeceptum a Caesare, ne praelium committeret, nisi ipsius copiae prope hostium castra visae essent, ut undique uno tempore in hostes impetus fieret; monte occupato, nostros expectabat, praelioque abstinebat. Multo denique die (6) per exploratos Caesar cognovit, et montem a suis et hostes castra movisse, et Considium timore perperritum, quod non vidisset, pro viso sibi renunciasse. Eo die, quo consuerat, intervallo hostes sequitur, et millia passuum tria ab eorum castris castra ponit.

XXIII. Postridie ejus diei, quod omnino biduum supererat cum exercitui frumentum metiri oporteret, et quod a Bibracte, oppido Æduorum longe maximo, ac copiosissimo, non amplius millibus passuum XVIII. aberat

---

(1) Sub montem. *Alle falde di una montagna.*

(2) De tertia vigilia. *Vedi pag. 9.*

(3) De quarta vigilia. *Ivi.*

(4) Prima luce. *Allo spuntar del giorno.*

(5) Equo admisso. *Egli aveva forzato il suo cavallo a tutta briga.*

(6) Multo die. *Il giorno era già avanzato.*

rei frumentariae prospiciendum existimavit; et iter ab Helvetiis avertit (1) ac Bibracte ire contendit. Ea res per fugitivos L. Æmilii, decurionis equitum Gallorum, hostibus nunciatur. Helvetii, quod timore perterritos romanos discendere a se existimarent, eo magis, quod pridie, superioribus locis occupatis, praelium non commisissent: sive quod re frumentaria intercludi posse confiderent, commutato consilio, atque itinere converso, nostros a novissimo agmine (2) insequi, ac lacessere coeperunt.

XXIV. Postquam id animum advertit, copias suas Caesar in proximum collem subducit; equitatumque, qui sustineret hosticum, impetum, misit. Ipse interim in colle medio triplicem aciem instruxit legionum quatuor veteranarum; ita uti supra se in summo jugo duas legiones, quas in Gallia citeriore proximo conscripserat, et omnia auxilia collocaret, ac totum montem hominibus compleret. Interea sarcinas in unum locum conferri, et eum ab iis, qui in superiore acie constituerant, muniri jussit. Helvetii, cum omnibus suis carris secuti, impedimenta in unum locum contulerunt; ipsi confertissima acie, rejecto nostro equitatu, phalange facta (3), sub primam (4) nostram aciem successerunt.

XXV. Caesar primum suo (5), deinde omnium e conspectu remotis equis, ut, aequato omnium periculo, spem fugae tolleret, cohortatus suos praelium commisit. Milites, e loco superiore pilis missis (6), facile hostium phalangem perfregerunt (7); ea disjecta, gladiis districtis in eos impetum fecerunt, Gallis magno ad pugnam erat impedimento, quod, pluribus eorum scutis uno ictu pilorum transfixis, et colligatis, cum ferrum se inflexisset, neque evellere, neque sinistra impedita, satis commode pugnare poterant; multi, ut, diu jactato

---

(1) Iter ab Helvetiis avertit. *Egli prese altra strada, e non quella della Svizzera.*

(2) Nostros a novissimo agmine. *La nostra retroguardia.*

(3) Rejecto equitatu, phalange facta. *Respinse la cavalleria, e formò una falange, cioè battaglione quadrato.*

(4) Sub primam, etc. *Essi penetravano sino alle nostre prime linee.*

(5) Suo. *Si sottintende* equo.

(6) Pilis missis. *Avendo scagliato i loro giavellotti.*

(7) Perfregerunt. *Ruppero.*

brachio (1), praeoptarent scutum manu emittere, et nudo corpore pugnare. Tandem vulneribus defessi et pedem referre, et, quod mons suberat circiter mille passuum, eo se recipere coeperunt. Capto monte, et succedentibus nostris (2), Boji, et Tutingi, qui hominum millibus circiter xv. agmen hostium claudebant, et novissimis praesidio erant (3), ex itinere nostros latere aperto aggressi, circumvenire, et id conspicati Helvetii, qui in montem sese receperant, rursus instare, et praelium redintegrare coeperunt. Romani conversa signa tripartito intulerunt: prima, ac secunda acies, ut victis, ac submotis resisteret; tertia, ut venientes exciperet.

XXVI. Ita ancipiti praelio: diu atque acriter pugnatum est. Diutius cum nostrorum impetum sustinere non possent alteri, ut coeperant, in montem receperunt alteri ad impedimenta, et carros suos se contulerunt, nam hoc toto praelio, cum ab hora septima ad vesperam pugnatum sit (4), aversum hostem (5) videre nemo potuit. Ad multam noctem etiam ad impedimenta pugnatum est; propterea quod pro vallo carros obsecerant et e loco superiore in nostros venientes tela conjiciebant, et nonnulli inter carros, rotasque mataras, ac tragulas subjiciebant, nostrosque vulnerabant. Diu cum esset pugnatum, impedimentis, castrisque nostri potiti sunt: ibi Orgetorigis filia, atque unus e filiis captus est. Ex eo praelio circiter millia hominum cxxx. superfuerunt; eaque tota nocte continenter ierunt: nullam partem (6) noctis itinere intermisso in fines Lingonum die iv. pervenerunt, cum,

---

(1) Diu jactato brachio. *Dopo aver lungo tempo dimenato le loro braccia.*

(2) Succedentibus nostris. *I nostri gli andarono incontro*

(3) Novissimis praesidio erant. *Sostenevano gli ultimi battaglioni che servivano di corpo di riserva.*

(4) Cum pugnatum sit, etc. *Abbenchè avessero combattuto sinò ad un' ora dopo mezzogiorno. I Romani incominciavano a contare le ore del giorno ad ore* 6 *di Francia di mattina, e dividevano la notte in quattro parti.* Vedete a pag. 9 nota (4).

(5) Aversum hostem. *Il nemico che presentava le spalle; dalla parte di dietro.*

(6) Nullam partem, etc. *Essi non avevano interrotta la lor marcia nel corso della notte.*

et propter vulnera mi itum, et propter sepulturam occisorum; nostri triduum morati e s sequi non potuissent. Caesar ad lingones litteras, nunciosque misit, ne eos frumento, neve alia re juvarent; qui si juvissent, se eodem loco illos, quo Helvetios, habiturum. Ipse, triduo intermisso, cum omnibus copiis eos sequi coepit.

XXVII. Helvetii omnium rerum inopia adducti legatos de deditione ad eum miserunt. Qui cum eum in itinere convenissent, seque ad pedes projecissent, suppliciterque locuti flentes pacem petissent, atque eos in loco, quo tum essent, suum adventum expectare jussisset, paruerunt. Eo postquam Caesar pervenit, obsides, arma, servos, qui ad eos perfugissent, poposcit. Dum ea conquiruntur, et conferuntur, nocte intermissa, circiter hominum millia VI, ejus pagi (1) qui Urbigenus appellatur, sive timore perterriti, ne, armis traditis, supplicio afficerentur, sive spe salutis inducti, quod in tanta multitudine deditiorum (2), suam fugam aut occultari, aut omnino ignorari posse existimarent; prima nocte (3), ex castris Helvetiorum egressi, ad Rhenum, finesque Germanorum contenderunt.

XXVIII. Quod ubi Caesar rescivit, quorum per fines ierant, his uti conquirerent, et reducerent, si sibi purgati esse vellent, imperavit, reductos, in hostium numero habuit: reliquos omnes, obsidibus, armis, perfugis traditis, in deditionem accepit. Helvetios, Tulingos, Latobricos in fines suos, unde erant profecti, reverti jussit; et quod, omnibus frugibus amissis, domi (4) nihil erat, quo famem tolerarent. Allobrogibus imperavit, ut iis frumenti copiam facerent; ipsos, oppida, vicosque, quos incederant, restituere (5) jussit. Id ea maxime ratione fecit, quod noluit eum locum, unde Helvetii discesserant, vacare (6); ne propter bonitatem agrorum Germani, qui trans Rhenum incolunt, e suis finibus in Helvetiorum fines transirent et finitimi Galliae provinciae, Allobrogibusque essent. Boios, pe-

---

(1) Eius pagi. *Del Borgo.*
(2) Deditiorum. *Genti che si eran sommesse.*
(3) Prima nocte. *Nell' incominciar della notte.*
(4) Domi. *Presso di loro, nel lor paese.*
(5) Restituere. *Ristabilire.*
(6) Vacare. *Essere senza abitanti.*

tentibus Æduis, quod egregia virtute erant cogniti, ut in finibus, suis collocarent, concessit: quibus illi agros dederunt, quosque postea in parem juris libertatisque conditionem, atque ipsi erant, receperunt.

XXIX. In castris Helvetiorum tabulae (1) repertae sunt literis Graecis confectae: et ad Caesarem perlatae; quibus in talbulis nominatim ratio confecta erat (2), qui numerus domo exisset eorum, qui arma ferre possent, et item separatim pueri, senes, mulieresque. Quarum omnium rerum summa (3) erat capitum Helvetiorum millia CCLXII, Tulingorum millia XXXVI, Latobrigorum XIV, Rauracorum XXIII, Boiorum XXXII, ex his, qui arma ferre possent, ad millia XCII. Summa omnium fuerunt ad millia CCCLXIX. Eorum qui domum redierunt, censu habito, ut Caesar imperaverat, repertus est numerus millium c. et x.

XXX. Bello Helvetiorum confecto, totius fere Galliae (4) legati, principes civitatum, ad Caesarem gratulatum convenerunt: » Intelligere sese, tametsi pro » veteribus Helvetiorum injuriis, populus rom. ab is poe» nas bello repitisset, tamen eam rem non minus ex » usus terrae Galliae, quam populi rom. accidisse (5) pro» pterea quod eo consilio, florentissimis rebus, domos » suas Helvetii reliquissent, ut toti Galliae bellum in» ferrent, imperioque potirentur, locumque domicilio » ex magna copia deligerent, quem ex omni Gallia op» portunissimum, ac fructuosissimum judicassent, reli» quasque civitates stipendiarias haberent «. Petierunt » uti sibi concilium totius Galliae in diem certam indi» cere, idque Caesaris voluntate facere, liceret: sese » habere quasdam res, quas, communi consensu ab eo » petere vellent ». Ea repermissa, diem concilio constituerunt, et jurejurando, ne quis enunciaret, nisi quibus comuni consilio mandatum esset, inter se sanxerunt.

XXXI. Eo concilio dimisso, iidem principes civitatum, qui ante fuerant, ad Caesarem reverterunt, pe-

---

(1) Tabulae. *Pagine di registro.*
(2) Ratio confecta erat. *Si era fatto lo stato della lista.*
(3) Summa. *Il totale.*
(4) Galliae. *La Gallia Celtica.*
(5) Nom minus usu, etc. *Non era niente meno utile alla Gallia.*

tieruntque, uti sibi secreto de sua, omniumque salute cum eo agere liceret. Ea re impetrata sese omnes flentes Caesaris ad pedes projecerunt: » Non minus se id » contendere, et laborare (1), ne ea quae dixissent, » enuntiarentur, quam ut ea, quae vellent, impetra» rent; propterea quod, si enunciatum esset, sum» mum in cruciatum se venturos viderent «. Locutus est pro his Divitiacus Æduus: » Galliae totius factio» nes esse duas: harum alterius principatum tenere » Æduos, alterius Arvernos. Hi cum tantopere de po» tentatu inter se multos annos contenderent, factum » esse, uti ab Arvernis, Sequanisque Germani mercede » accerserentur. Horum primo circiter millia xv. Rhe» num transisse: postea quam agros, et cultum, et co» pias (2) Gallorum homines feri, ac barbari adamassent » transductos plures: nunc esse in Gallia ad c. et xx. » millium numerum: cum his Æduos, eorumque clientes » semel, atque iterum armis contendisse; magnam cala» mitatem pulsos accepisse, omnem nobilitatem, omnem » senatum, omnem equitatum amisisse. Quibus praeliis, » calamitatibusque fractos, qui et sua virtute, et populi » rom. hospitio, atque amicitia plurimum ante in Gallia » potuissent, coactos esse Sequanis obsides dare nobilis» simos civitatis, et jurejurando civitatem obstringere; » sese neque obsides repetituros, neque auxilium a po» pulo rom. imploraturos, neque recusaturos, quominus » perpetuo sub illorum ditione, atque imperio essent; » unum se esse, esse ex omni civitate Æduorum, qui » abduci non potuerit, ut juraret, aut suos liberos obsi» des daret; ob eam rem se ex civitate profugisse, et » Romani ad senatum venisse auxilium postulatum, quod » solus neque jurejurando, neque obsidibus teneretur. » Sed pejus victoribus Sequanis, quam Æduis victis ac» cidisse. propterea quod Ariovistus, rex Germanorum, » in eorum finibus consedisset, tertiamque partem agri » Sequani, qui esset optimus totius Galliae, occupavis» se; et nunc de altera parte tertia Sequanos decedere » juberet, propterea quod, paucis mensibus ante, Ha-

(1) Non minus se id, etc. *Che essi non bramassero e molto desiderassero.*

(2) Agros, et cultum, et copias, etc. *La fertilità, la bontà, e le ricchezze del paese.*

» rudum millia hominum XXIV. ad eum venissent, qui-
» bus locus, ac sedes pararentur: futurum esse paucis
» annis, uti omnes e Galliae finibus pellerentur, atque
» omnes Germani Rhenum transirent: neque enim confe-
» rendum esse Gallicum cum Germanorum agro, neque,
» hanc consuetudinem victus cum illa comparandam.
» Ariovistum autem, ut semel Gallorum copias praelio
» vicerit, quod praelium factum sit Amagetobriae, su-
» perbe, et crudeliter imperare, obsides nobilissimi cu-
» jusque liberos poscere, et in eos omnia exempla cru-
» ciatus edere (1); si quae res non ad nutum, aut ad
» voluntatem ejus facta sit: hominem esse barbarum,
» iracundum, temerarium: non posse ejus imperia diu-
» tius sustineri: nisi quid in Caesare, populoque rom.
» sit auxilii, omnibus Gallis idem esse faciendum (2);
» quod Helvetii fecerunt, ut domo emigrent; aliud
» domicilium, alias sedes, remotas a Germanis, pe-
» tant, fortunamque, quaecumque accidat, experiantur.
» Haec si enuntiata Ariovisto sint, non dubitare quid
» de omnibus obsidibus, qui apud eum sint gravissi-
» mum supplicium sumat: Caesarem vel auctoritate
» sua, atque exercitus, vel recenti victoria, vel no-
» mine populi rom. deterrere (3) posse, ne major mul-
» titudo Germanorum Rhenum transducatur, Galliam-
» que omnem ab Ariovisti injuria posse defendere «.

XXXII. Hac oratione a Divitiaco habita, omnes, qui aderant, magno fletu auxilium a Caesare petere coeperunt. Animadvertit Caesar, unos ex omnibus Sequanos nihil earum rerum facere quas caeteri fecerent; sed tristes, capite demisso, terram intueri. Ejus rei quae causa esset, miratus, ex ipsis quaesivit. Nihil Sequani respondere, sed in eadem tristitia taciti permanere. Cum ab iis saepius quaereret, neque ullam omnino vocem exprimere posset, idem Divitiacus Æduus respondit: » Hoc esse miseriorem gravioremque
» fortunam Sequanorum, quam reliquorum, quod soli
» nec in occulto quidem queri, nec auxilium implo-

---

(1) In eos omnia exempla cruciatus edere. *Esercitavano sopra di essi tutte le sorte di crudeltà.*

(2) Omnibus Gallis idem esse faciendum. *E che tutti i Galli sarebbero obbligati di fare.*

(3) Deterrere. *Impedire.*

» rare auderent; absentisque Ariovisti crudelitatem, » velut si coram adesset, horrerent; propterea quod » reliquis tamen fugae facultas daretur; Sequanis vero, » qui intra fines suos Ariovistum recepissent, quorum » oppida omnia in potestate ejus essent, omnes crucia» tus essent perferendi «.

XXXIII. His rebus cognitis, Caesar Gallorum animos verbis confirmavit; pollicitusque est, sibi eam rem curae futuram: magnam se habere spem, et beneficio suo (1), et auctoritate adductum Ariovistum, finem injuriis facturum. Hac oratione habita, concilium dimisit. Et secundum ea (2) multae res eum hortabantur, quare sibi eam cogitandam, et suscipiendam putaret: in primis, quod Æduos, fratres, consanguineosque saepenumero ab senatu appellatos, in servitute, atque in ditione videbat Germanorum teneri; eorumque obsides esse apud Ariovistum ac Sequanos intelligebat: quod in tanto imperio populi rom. turpissimum sibi et reip. esse arbitrabatur. Paulatim autem Germanos consuescere Renum transire, et in Galliam magnam eorum multitudinem venire, populo rom. periculosum videbat; neque sibi homines feros hac barbaros temperaturos existimabat, quin, cum omnem Galliam occupassent, ut ante Cimbri Teutonique fecissent in Provinciam exirent, atque inde in Italiam contenderent: praesertim cum Sequanos a Provincia nostra Rhodanus divideret; quibus rebus quam maturrime occurrendum putabat. Ipse autem Ariovistus tantos sibi spiritus, tantam arrogantiam sumpserat (3), ut ferrendus non videretur.

XXXIV. Quamobrem placuit ei (4) ut ad Ariovistum legatos mitteret, qui ab eo postularent, ut aliquem locum medium utriusque colloquio deligeret: velle sese de reip. et summis utriusque rebus cum eo age-

---

(1) Et beneficio suo, etc. *Che per i suoi favori e benefizj e la sua autorità obbligherebbe Ariovisto a porre fine alle sue ingiustizie.*

(2) Et secundum ea, etc. *Molte ragioni l'impegnavano ad esaminare e ad intraprendere questo affare.*

(3) Tantos sibi spiritus, etc. *Avere tanto orgoglio, ed arroganza.*

(4) Placuit ei. *Giudicò a proposito.*

re (1). Ei legationi Ariovistus respondit; » Si quid » ipsi a Caesari opus esset, sese ad eum venturum » fuisse; si quid ille se vellit, illum ad se venire opor- » tere. Praeterea se neque sine exercitu in eis partes » Galliae venire audere, quas Caesar possideret, neque » exercitum sine magno commeatu atque emolumento in » unum locum contrahere posse; sibi autem mirum vi- » deri, quid in sua Gallia, quam bello vicisset, aut » Caesari, aut omnino populo rom. negotii esset «.

XXXV. His responsis ad Caesarem relatis, iterum ad eum Caesar legatos cum his mandatis mittit: « Quo- » niam tanto suo populique rom. beneficio affectus, cum » in consulatu suo rex, atque amicos a senatu appel- » latus esset, hanc sibi, populoque rom. gratiam re- » ferret, ut in colloquium venire invitatus gravaretur, » neque de communi redicendum sibi, et cognoscen- » dum putaret; haec esse, quae ab eo postularet: pri- » mum, ne quam multitudinem hominum amplius trans » Rhenum in Galliam transduceret: deinde obsides, » quos haberet ab Æduis, redderet, Sequanisque per- » mitteret, ut quos illi haberent, voluntate ejus red- » dere illis liceret; neve Æduos injuria lacesseret, » neve his sociisve eorum bellum inferret. Si id fecis- » set, sibi populoque rom. perpetuam gratiam, atque » amicitiam cum eo futuram: si non impetraret (quo- » niam M. Messala, M. Pisone coss. senatus censuis- » set (2), uti quicumque Galliam provinciam obtine- » ret, quod commodo reip. facere posset (3) Æduos, » caetorosque amicos populi rom. defenderet, se Æduo- » rum injurias non neglecturum «.

XXXVI. Ad haec Ariovistus respondit: » Jus esse » belli, ut, qui vicissent, iis quos vicissent, quemad- » modum vellent, imperarent: item Populum rom. vi- » ctis non ad alterius praescriptum, sed ad suum ar- » bitrium imperare consuesse. Si ipse populo rom. non » praescriberet, quemadmodum suo jure uteretur, non » oportere se a populo rom. in suo jure impediri. Æ-

---

(1) De repubblica, etc. *Trattare degli affari della Repubblica, e di cose che molto interessavano ad ambedue.*

(2) Senatus censuisset. *Che il senato avea regolato.*

(3) Quod commodo, etc. *Per quanto fosse ciò possibile senza far torto alla Repubblica.*

» duos sibi, quoniam belli fortunam tentassent, et ar-
» mis congressi, ac superati essent, stipendiarios (1)
» esse factos: magnam Caesari injuriam facere, qui
» suo adventu vectigalia sibi (2) deteriora faceret. Æ-
» duis se obsides redditurum non esse; neque iis, ne-
» que eorum sociis injuria bellum illaturum, si in eo
» manerent, quod convenisset, stipendiumque quotannis
» penderent: si id non fecissent, longe ab his (3) frater-
» num nomen populi rom. abfuturum. Quod sibi Caesar
» denunciaret, se Æduorum injurias non neglecturum,
» neminem secum sine sua pernicie contendisse. Cum
» vellet, congrederetur; intellecturum, quid invicti Ger-
» mani, exercitatissimi in armis, qui intra annos XIV.
» tectum non subissent, virtute possent «.

XXXVII. Haec eodem tempore Caesari mandata referebantur: et legati ab Æduis, et a Treviris veniebant: Ædui quaestum, quod Harudes, qui nuper in Galliam transportati essent, fines eorum popularentur; sese ne obsidibus quidem datis pacem Ariovisti redimere potuisse, Treviri autem, pagos centum Suevorum ad ripam Rheni consedisse, qui Rhenum transire conarentur; iis praeesse Nasuam, et Cimberium fratres. Quibus rebus Caesar vehementer commotus, maturandum sibi existimavit, ne si nova manus Suevorum cum veteribus copiis Ariovisti sese conjuxisset, minus facile resisti posset. Itaque, re frumentaria, quam celerrime potuit comparata, magnis itineribus ad Ariovistum contendit.

XXXVIII. Cum tridui viam processisset (4), nunciatum est ei, Ariovistum cum suis omnibus copiis ad occupandum Vesontionem, quod est oppidum maximum Sequanorum, contendere, triduique viam a suis finibus processisse. Id, ne accideret, magnopere praecavendum sibi Caesar existimabat: namque omnium rerum, quae ad bellum usui erant, summa erat in eo oppido facultas: idque natura loci sic muniebatur, ut magnam ad ducendum bellum daret faculta-

---

(1) Stipendiarios. *Tributarj.*

(2) Vectigalia sibi. *Gli diminuiva le sue rendite.*

(3) Longe ab his, etc. *Il titolo di alleato del popolo non gli servirebbe per niente.*

(4) Cum tridui viam processisset. *Dopo tre giorni id marcia.*

tem, propterea quod flumen Dubis, ut circi o circumductum (1), pene totum oppidum cingit: reliquum spatium, quod non est amplius pedum DC, qua flumen intermittit (2), mons continet magna altitudine, ita ut radices ejus montis ex utraque parte ripae fluminis contingant. Hunc murus circumdatus arcem efficit, et cum oppido conjungit. Huc Caesar magnis diurnis, nocturnisque itineribus contendit; occupatoque oppido, ibi praesidium collocat.

XXXIX. Dum paucos dies ad Vesontionem, rei frumentariae commeatusque causa moratur ex percunctatione nostrorum, vocibusque (3) Gallorum mercatorum, qui ingenti magnitudine corporum Germanos, incredibili, virtute, atque exercitatione in armis esse praedicabant, saepenumero sese cum iis congressos ne vultum quidem, atque aciem oculorum ferre potuisse: tantus subito timor omnem exercitum occupavit, ut non mediocriter omnim mentes, animosque perturbaret. Hic primum ortus est a tribunis militum, ac praefectis, reliquisque qui, ex urbe amicitiae causa, Caesarem secuti. magnum periculum miserabantur (4). Quod non magnum in re militari usum habebant. Quorum alius alia causa illata, quam sibi ad proficiscendum necessariam esse diceret, pedebat, ut ejus voluntate discedere liceret; nonnulli, pudore adducti (5), ut timoris suspicionem vitarent, remanebant. Hi neque vultum fingere, neque interdum lacrymas tenere poterant; abditi in tarbenaculis aut suum fatum quaerebantur, aut cum familiaribus suis commune periculum miserabantur, vulgo totis castris testamenta obsignabantur: Horum vocibus, ac timore paulatim etiam ii, qui magnum in castris usum habebant, milites centurionesque, quique equitatui praeerant, perturbabantur. Qui se ex his minus timidos existimari volebant non se

---

(1) Ut circino circumductum. *Come disegnato con il compasso.*

(2) Qua flumen intermittit. *Da dove il fiume non passa.*

(3) Vocibus. *Il rapporto.*

(4) Magnum periculum miserabantur. *Si lamentavano credendo d' essere in gran pericolo.*

(5) Pudore adducti. *Trattenuto dalla vergogna.*

hostem vereri, sed angustias itineris (1), et magnitudinem silvarum, duae inter eos atque Ariovistum intercederent, aut rem frumentariam, ut satis commode supportari posset, timere dicebant. Nonnulli etiam Caesari renunciabant, cum castra moveri, ac signa ferri jussisset, non fore dicto audientes milites, neque propter timorem signa laturos.

XL. Haec cum animadvertisset Caesar, convocato concilio, omniumque ordinum ad id concilium adhibitis centurionibus, vehementer eos incusavit: » Primum, quod » aut quam in partem aut quo consilio ducerentur, sibi » quaerendum, aut cogitandum putarent. Ariovistum, » se consule, cupidissime populi rom. amicitiam appetis» se: cur hunc tam temere quisquam ab officio discessu» rum judicaret? Sibi quidem persuaderi, cognitis suis » postulatis, atque aequitate conditionum perspecta, » eum neque suam, neque populi rom. gratiam repudia» turum. Quod si furore, atque amentia impulsus, bel» lum intulisset, quid tamen vererentur, aut cur de » sua virtute, aut de ipsius diligentia desperarent? Fa» ctum ejus hostis periculum (2) patrum nostrorum me» moria, cum, Cimbris, et Teutonis a C. Mario pulsis, » non minorem laudem exercitus, quam ipse impera» tor meritus videbatur: factum etiam nuper in Italia » servili tumultu, quos tamen aliquid usus, ac discipli» na, quam a nobis accepissent, sublevarent; ex quo » judicari posset, quantum haberet in se boni, constan» tia (3), propterea quod, quos aliquandiu inermes » sine causa timuissent, hos postea armatos, ac victo» res superassent. Denique hos esse Germanos quibus» cum saepenumero Helvetii congressi, non solum in » suis, sed etiam in illorum finibus plerumque supera» rint, qui tamen pares esse nostro exercitui non potue» rint. Si quos adversum praelium, et fuga Gallorum com» moveret, hos, si quaerent, reperire posse, diuturnita» te belli defatigatis Gallis, Ariovistum, cum multos » menses castris, ac paludibus se continuisset, neque

---

(1) Angustias itineris. *La difficoltà delle strade.*

(2) Factum ejus hostis periculum. *Che si eran già provati contro questo inimico.*

(3) Quantum haberet, etc. *Quanto era utile la fermezza, e la risoluzione*

» sui potestatem fecisset, desperantes jam de pugna, et » dispersos subito adortum, magis ratione, ac consilio, » quam virtute, vicisse. Cui rationi contra homines barbaros, atque imperitos locus fuisset, hac ne ipsum quidem sperare nostros exercitus capi posse. Qui suum timorem in rei frumentariae simulationem, angustiasque » itinerum conferrent (1), facere arroganter cum aut de » officio imperatoris desperare (2), aut ei praescribere viderentur. Haec sibi esse curae, frumentum Sequanos, » Leucos, Lingones subministrare: jamque esse in agris » frumenta matura: de itinere ipsos brevi tempore judicaturos. Quod non fore dicto audientes milites, neque » signa laturi dicantur, nihil se ea commoveri: scire » enim, quibuscumque exercitus dicto audiens non fuerit, » aut male re geste fortunam defuisse, aut aliquo facinore comperto avaritiam esse convictam: suam innocentiam perpetua vita felicitatem Helvetiorum bello » esse perspectam. Itaque se (3) quod in longiorem diem » collocaturus esset, repraesentaturum, et proxima nocte » de quarta vigilia castra moturum, ut quamprimum » intelligere posset, utrum apud eos pudor, atque officium, an timor valeret. Quod si praeterea nemo sequatur, tamen se cum sola decima legione iturum, de » qua non dubitaret; sibique eam praetoriam cohortem » futuram «. Huic legioni Caesar ei indulserat praecipue (4), et propter virtutem confidebat maxime.

XLI. Hac oratione habita, mirum in modum conversae sunt omnium mentes, summaque alacritas, et cupiditas belli gerendi innata est; princepsque decima legio per tribunos militum ei gratias egit, quod de se optimum judicium fecisset; seque esse ad bellum gerendum paratissimam confirmavit. Inde relique legiones per tribunos militum et primorum ordinum cen-

---

(1) Qui suum timorem, etc. *Quelli che coprivano la lor paura sotto il pretesto della mancanza di viveri.*

(2) De officio, etc. *Aver cattiva opinione della condotta del generale.*

(3) Se, quod in longiorem, etc. *Che farebbe ben presto ciò che aveva ritardato.*

(4) Huic legioni, etc. *Cesare era soprattutto affezionato a questa legione.*

turiones egerunt, uti Caesari satisfacerent (1); se neque unquam dubitasse, neque timuisse, neque de summa belli suum judicium, sed imperatoris esse extimavisse. Eorum satisfactione accepta, et itinere exquisito per Divitiacum, quod ex aliis Gallis ei maximam fidem habebat, ut millium amplius quadraginta circuita locis apertis exercitum duceret (2) de quarta vigilia, uti dixerat, ab exploratoribus certior factus est. Ariovisti copias a nostris millibus passum IV et XX abesse.

XLII. Cognito Caesaris adventu, Ariovistus legatos ad eum mittit: quod antea de colloquio postulasset, id per se fieri licere, quoniam proprius accessisset, seque id sine periculo facere posse existimaret. Non respuit conditionem Caesar; jamque eum ad sanitatem reverti (3) arbitrabatur, cum id quod, antea petendi denegasset, ultro pollicetur; magnamque in spem veniebat, pro suis tantis populique rom. in eum beneficiis, cognitis suis postulatis, fore uti pertinacia desisteret. Dies colloquio dictus est ex eo die quintus. Interim, cum saepe ultro citroque legati inter eos mitterentur, Ariovistus postulavit, ne quem peditem ad colloquium Caesar adduceret: vereri se, ne per insidias ab eo circumveniretur: uterque cum equitatu veniret; alia ratione se non esse venturum Caesar, quod neque colloquium; interposita causa tolli volebat, neque salutem suam Gallorum equitatui committere audebat, commodissimum esse statuit, omnibus equis Gallis equitibus detractis, legionarios eo milites legionis decimae, cui quam maxime confidebat, imponere ut praesidium quam amicissimum, si quid opus facto esset, haberet. Quod cum fieret, non irridicule quidam ex militibus decimae legiones dixit; » Plus quam pollici- » tus esset, Caesarem facere: pollicitum in cohortis » praetoriae loco decimam legionem habiturum, nunc » ad equum rescribere (4) «.

---

(1) Satisfacerent. *Far delle scuse.*

(2) Ut millium amplius, etc. *Affinchè facendo un giro di più di 40 mila passi, ossiano 13 in 14 leghe, conducesse la sua armata in un terreno scoverto.*

(3) Ad sanitatem reverti. *Mettersi alla ragione.*

(4) Ad equum rescribere. *Della fanteria far cavalleria.*

XLIII. Planities erat magna, et in ea tumulus (1) terreus satis grandis. Hic locus aequo fere spatio ab castris utriusque aberat: eo, ut erat dictum, ad colloquium venerunt Legionem Caesar, quam equis devexerat, passibus cc. ad eo tumulo constituit: item equites Ariovisti pari intervallo constiterunt. Ariuovistus, ut ex equis colloquerentur, et praeter se denos ut ad colloquim adducerent, postulavit. Ubi eo ventu n est (2), Caesar initio orationis s a, senatusque in eum beneficia commemoravit: » quod ex appellatus esset a » senatu, quod amicus, quod munera amplissima mis» sa; quam rem et paucis contigisse, et a Romanis » pro maximis hominum officiis consuesse tribui doce» bat: illum, cum neque aditum neque causam po» stulandi justam haberet, beneficio ac liberalitate sua » ac senatus ea praemia consecutum. Docebat etiam, » quam veteres quamqne justae causae necessitudinis » ipsis cum Æduis intercederent; quae senatus con» sulta, quoties, quamque honorifica in eos facta es» sent: ut omni tempore totius Galliae principatum » Ædui tenuissent, prius etiam, quam nostram; ami» citiam appetissent. Populi rom. hanc esse consuetu» dinem, ut socios atque amicos, non modo nihil sui » deperdere, sed gratia dignitate, honore auctos velit » esse. Quod vero ad amicitiam populi rom. attulis» sent, id iis eripi, quis pati possèt? Postulavit dein» de eadem, quae legatis in mandatis, dederat, ne » aut Æduis, aut eorum sociis bellum inferret: obsi» des redderet; si nullam partem Germanorum domum » remittere posset, at ne quos amplius Rhenum tran» sire pateretur «.

XLIV. Ar ovistus ad postulata Caesaris pauca respondit, de suis virtutibus multa praedicavit: » Tran» sisse sese Rhenum, non sua sp nte, sed rogatum, » et accersitum a Gallis; non sine magna spe ma» gnisque praemiis domum, propinquosque reliquisse » sedes habere in Galliâ ab ipsis concessas; obsides » ipsornm voluntate datos, stipendium capere (3) jure

---

(1) Tumulus. *Una eminenza.*

(2) Ubi eo ventum est. *Quando furono giunti all'abbaccamento.*

(3) Stipendium capere. *Levare delle contribuzioni.*

» belli, quod victores victis imponere consuerint; » non sese Gallis, sed Gallos sibi bellum intulisse; » omnes Galliae civitates ad se oppugnandum venisse; » ac contra se castra habuisse; eas omnes copias uno » abs se praelio fusas ac superatas esse; si iterum » experiri velint, paratum se decertare; sin pace uti » malint, iniquum esse de stipendio recusare, quod » sua voluntate ad id tempus pependerint; amiciam » populi rom. sibi ornamento et praesidio, non de» trimento esse oportere; idque se ea spe petisse: si » per populum rom. stipendium remittatur, et dedi» titii subtrahantur, non minus libenter sese recusa» turum populi rom. amicitiam, quam appetierit. Quod » multitudinem Germanorum in Galliam transducat, » id se sui muniendi, non Galliae impugnandae, cau» sa facere; ejus rei testimonium esse, quod nisi ro» gatus non venerit, et quod bellum non intulerit, » sed defenderit (1); se prius in Galliam venisse, » quam populum rom.; numquam ante hoc tempus » exercitum populi rom. Galliae provinciae fines e» gressum. Quid sibi vellet? cur in suas possessiones » veniret? Provinciam suam esse hanc Galliam sicuti » illam nostram. Ut sibi concedi non oporteret, si in » nostros fines impetum faceret; sic iterum nos esse » iniquos, quod in suo jure se interpellaremus. Quod » ex S. C. Æduos appellatos amicos diceret, non » se tam barbarum, neque tam imperitum esse re» rum ut non sciret, neque bello Allobrogum pro» ximo Æduos Romanis auxilium tulisse, neque ipsos » in his contentionibus quas Ædui secum et cum Se» quanis habuissent, auxilio populi rom. usos esse. » Debere se suspicari, simulata Caesarem amicitia, » quod exercitum in Gallia habeat, sui opprimendi » causa habere. Qui nisi decedat, aut exercitum de» ducat ex his regionibus, sese illum non pro amico, » sed pro hoste habiturum; quod si eum interfecerit, » multis sese nobilibus, principibusque populi rom. » gratum esse facturum. Id se ab ipsis per eorum » nuncios compertum habere, quorum omnium gra» tiam atque amicitiam ejus morte redimere posset.

---

(1) Et quod bellum. *Egli lungi dal pensiero di attaccarè si teneva sulla difensiva.*

» Quod si discessisset, ac liberam sibi possessionem » Galliae tradidisset, magno se illum praemio remu» neraturum, et quaecumque bella geri vellet, sine » ullo ejus labore, et periculo confecturum «.

XLV. Multa a Caesare in eam sententiam dicta sunt, quare negotio desistere non posset, et » neque suam » neque populi rom. consuetudinem pati, uti optime » meritos (1) socios desereret; neque se judicare Gal» liam potius esse Ariovisti, quam populi rom. Bello » superatos esse Arvernos et Rutenos a Q. Fabio Ma» ximo, quibus populus rom. ignovisset, neque in pro» vinciam redègisset, neque stipendium imposuisset. » Quod si antiquissimum quodque tempus spectari » oporteret, populi rom. justissimum esse in Gallia » imperium: si judicium senatus servari oporteret, » liberam debere esse Galliam, quam bello victam, » suis legibus uti voluisset «.

XLVI. Dum haec in colloquio geruntur, Cesari nunciatum est, equites Ariovisti proprius tumulum accedere, et ad nostros adequitare (2), lapides telaque in nostros conjicere. Caesar loquendi finem fecit, seque ad suos recepit; suisque imperavit, ne quod omnino telum in hostes rejicerent: nam etsi »sine ullo periculo legionis delectae cum equitatu praelium fore videbat; tamen committendum non putabat, ut (3) pulsis hostibus dici posset eos a se perfidem in colloquio circumventos. Posteaquam (4) in vulgus militum elatum est, qua arrogantia in colloquio Ariovistus usus, omni Gallia Romanis interdixisset, impetumque in nostros ejus equites fecisset, eaque res colloquium ut diremisset; multo major alacritas studiumque pugnandi majus exercitui injectum est.

XLVII. Biduo post Ariovistus legatos ad Caesarem mittit, velle se de his rebus, quae inter eos agi coeptae neque perfectae esente, agere cum eo: uti aut iterum colloquio diem costitueret, aut, si id minus vellet, ex suis legatis aliquem ad se mitteret. Colloquendi Cae-

---

(1) Optime meritos. *Che avean resi de'gran servizii.*

(2) Ad nostros adequitare. *Avvicinarsi verso i nostri.*

(3) Committendum non putabat, ut. *Non ha creduto di nulla intrapendere che potesse essergli di rimprovero.*

(4) Posteaquam. *Quando fu promulgata questa notizia nei suoi soldati: quando i suoi soldati ebbero il tutto oppresso.*

sari causa visa non est, et eo magis quod pridie ejus diei Germani retineri non potuerant, quin in nostros tela conjicerent. Legatum ex suis sese magno cum periculo ad eum missurum, et hominibus feris objecturum existimabat. Commodissimum visum est, C. Valerium Procillum C. Valerii Caburi filium, summa virtute et humanitate adolescentem (cujus pater a C. Valerio Flacco civitate donatus erat) et propter fidem, et propter linguae gallicae scientiam, qua multa jam Ariovistus longinqua consuetudine, utebatur; et quod in eo peccandi Germanis causa non esset (1) ad eum mittere; et M. Mettium, qui hospitio Ariovisti usus erat. His mandavit, ut quae diceret Ariovistus, cognoscerent et ad se referrent. Quos cum apud se in castris Ariovistus conspexisset, exercitu suo praesente conclamavit: » Quid ad se venirent? an speculandi causa « ? Conantes dicere prohibuit, et in catenas conjecit.

XLVIII. Eodem die castra promovit, et millibus passuum vi a Caesaris castris sub monte consedit. Postridie ejus diei, praeter castra Caesaris suas copias transduxit, et millibus passuum II. ultra eum castra fecit; eo consilio, uti frumento commeatuque qui ex Sequanis et Ædwis supportaretur, Caesarem intercluderet. Ex eo die dies continuos v. Caesar pro castris (2) suas copias produxit, et aciem istructam habuit, ut si vellet Ariovistus praelio contendere, ei potestas non deesset. Ariovistus his omnibus diebus exercitum castris continuit: equestri praelio quotidie contendit (3). Genus hoc erat pugnae, quo se Germani exercuerant. Equitum millia erant VI. totidem numero pedites velocissimi ac fortissimi, quos ex omni copia singuli singulos, suae salutis causa, delegerant. Cum his in praeliis versabantur; ad hos se equites recipiebant: his, si quid erat durius, concurrebant: si qui graviore vulnere acce, to equo deciderant circumsistebant: si quo erat longius prodeundum aut celerius recipiendum tan-

---

(1) In eo peccandi Germanis causa non esset. *I Germani non avevano alcun motivo di maltrattarlo.*

(2) Pro castris. *Alla testa del campo.*

(3) Equestri praelio. *Si passò in scaramucce tutti i giorni con la cavalleria.*

ta erat horum exercitatione celeritas, ut jubis equorum sublevati (1) cursum adaequarent.

XLIX. Ubi eum castris sese tenere Caesar intellexit ne diutius commeatu prohiberetur, ultra eum locum, quo in loco Germani consederant, circiter passus DC ab his castris idoneum locum delegit: acieque triplici instructa (2), ad eum locum venit. Primam et secundam aciem in armis esse, tertiam castra munire jussit (3). Hic locus ab hoste circiter passus sexcentos, uti dictum est, aberat: eo circiter hominum numerum XVI. millia expedita cum omni equitatu Ariovistus misit, quae copiae nostras perterrerent et munitione prohiberent (4). Nihilo secius Caesar, ut ante constituerat; duas acies hostem propulsare, tertiam opus perficere jussit. Munitis castris, duas ibi legiones reliquit, et partem auxiliorum: quatuor reliquas in castra majora reduxit.

L. Proximo die, instituto suo (5) Caesar ex castris utrisque copias suas eduxit; paulumque a majoribus (6) progressus aciem instruxit, hostibusque pugnandi potestatem fecit: ubi ne tum quidem eos prodire intellexit, circiter meridiem exercitum in castra reduxit. Tum demum Ariovistus partem suarum copiarum quae castra minora oppugnaret, misit. Acriter utrimque usque ad vesperum pugnatum est: solis occasu suas copias Ariovistus, multis et illatis et acceptis vulneribus, in castra reduxit. Cum ex captivis quaereret Caesar, quamobrem Ariovistus praelio non decertaret, hanc reperiebat causam, quod apud Germanos ea consuetudo esset, ut matresfamilias eorum sortibus et vaticinationibus (7) declararent, utrum praelium committi ex usu esset (8) nec ne: eas ita di-

---

(1) Jubis equorum sublevati. *Appesi ai crini de'cavalli.*

(2) Acieque triplici instructa. *Ed avendo formato tre linee.*

(3) Primam et secundam aciem, etc. *Fece ivi restare le prime due linee in ordine di battaglia e la terza fu impiegata ai trincieramenti.*

(4) Munitione prohibere. *Impedire di fortificarsi.*

(5) Instituto suo. *Ordinariamente.*

(6) A majoribus. *Si sottintende* castris; *del gran campo, dell' antico campo.*

(7) Eorum sortibus et vaticinationibus. *Coi loro sortilegj ed indovinamenti*

(8) Ex usu esset. *Essere utile.*

cere: » Non esse fas Germanos superare, si ante no- » vam lunam praelio contendissent «.

LI. Postridie ejus diei Caesar praesidio utrisque castris, quod satis esse visum est, relicto, omnes alarios in conspectu hostium pro castris minoribus constituit, quod minus multitudine militum legionariorum pro hostium numero valebat, ut ad speciem alariis uteretur. Ipse, triplice instructa acie, usque ad castra hostium accessit. Tum demum necessario Germani suas copias e castris eduxerunt generatimque constituerunt (1); paribusque intervallis (2) Harudes, Marcomannos, Triboccos, Vangiones, Nemetes, Sedusios, Suevos; omnemque aciem suam rhedis et carris circumdederunt, ne qua spes in fuga relinqueretur. Eo mulieres imposuerunt, quae in praelium proficiscentes milites passis crinibus flentes implorabant, ne se in servitutem Romanis traderent.

LII. Caesar singulis legionibus singulos legatos et quaestorem praefecit, uti eos testes suae quisque virtutis haberet. Ipse a dextro cornu (3), quod eam partem minime firmam hostium esse animadverterat, praelium commisit. Ita nostri acriter in hostes, signo dato, impetum fecerunt; itaque hostes repente celeriterque procurrerunt, ut spatium pila in hostes conjicendi non daretur: rejectis pilis, cominus gladiis pugnatum est. At Germani celeriter, ex consuetudine sua, phalange facta, impetus gladiorum exceperunt. Reperti sunt complures nostri milites, qui in phalanges, insilirent et scuta manibus revellerent, et desuper vulnerarent. Cum hostium acies a sinistro cornu pulsa atque in fugam conversa esset, a dextro cornu vehementer multitudine suorum nostram aciem premebant. Id cum animadvertisset P. Crassus adolescens, qui equitatui praeerat, quod expeditior erat (4) quam hi qui inter aciem versabantur, tertiam aciem (5) laborantibus nostris subsidio misit.

LIII. Ita praelium restituum est, atque omnes hostes terga verterunt; neque prius fugere destiterunt, quam ad

---

(1) Generatim constituere. *Arrolarsi per Nazioni.*

(2) Paribus intervallis. *Ad egual distanza.*

(3) Dextro cornu. *L' ala dritta.*

(4) Expeditior erat. *Egli era meno imbarazzato di quelli che eran nella mischia.*

(5) Tertiam aciem. *La terza linea.*

flumen Rhenum millia passuum ex eo loco circiter quinquaginta pervenerunt. Ibi perpauci, aut viribus confisi transnatare contenderunt; aut, lintribus inventis, salutem sibi petierunt. In his fuit Ariovistus qui naviculam delicatam ad ripam nactus, ea profugit: reliquos omnes equites consecuti nostri interfecerunt. Duae fuerunt Ariovisti uxores: una Sueva natione, quam domo secum adduxerat; altera Norica, regis Vocionis soror, quam in Gallia duxerat a fratre missam: utraque in ea fuga periit. Duae filiae harum; altera occisa, altera capta est. C. Valerius Procillus, cum a custodibus in fuga catenis trinis victus traheretur, in ipsum Caesarem; hostium equitatum persequentem, incidit. Quae quidem res Caesari non minorem, quam ipsa victoria, voluptatem attulit; quod hominem honestissimum provinciae Galliae, suum familiarem et hospitem, ereptum e manibus hostium, sibi restitutum videbat; neque ejus calamitate de tanta voluptate et gratulatione quidquam fortuna deminuerat. Is, se praesente, de se ter sortibus consultum dicebat, utrum igni statim necaretur, an in aliud tempus servaretur: sortium beneficio se esse incolumem: item M. Mettius repertus, et ad eum reductus est.

LIV. Hoc praelio trans Rhenum nunciato, Suevi, qui ad ripas Rheni venerant, domum reverti coeperunt: quos Ubii, qui proxime Rhenum incolunt, perterritos insecuti, magnum ex his numerum occiderunt Caesar una aestate (1) duobus maximis bellis confectis, maturius paulo, quam tempus anni postulabat, in hiberna in Sequanos exercitum deduxit: hibernis Labienum praeposuit: ipse in citeriorem Galliam ad conventus agendos (2) profectus est.

---

(1) Una aestate. *In una sola campagna,*
(2) Ad conventus agendos. *Per tener gli stati.*

LIBER II.

ARGUMENTUM.

Liber secundus expeditiones bellicas quatuor continet, nempe bellum contra Belgas: contra Nervios: contra Adnatucos: contra Armoricos, quos postremos sub ejus auspiciis debellavit P. Crassus ejus legatus. Gesta haec anno ab urbe condita IↃCCXVIII.

I. Cum esset Caesar in citeriore Gallia in hibernis, ita uti supra demonstravimus, crebi ad eum rumores afferebantur, litterisque item Labieni certior fiebat, omnes Belgas, quam tertiam esse Galliae partem dixeramus contra populum rom. conjurare, obsidesque inter se dare. Conjurandi has esse causas: primum, quod vererentur, ne omni pacata Gallia, ad eos exercitus noster adduceretur: deinde, quod ab nonnullis Gallis sollicitarentur, partim qui ut Germanos diutius in Gallia versari noluerant, ita populi rom. exercitum hiemare, atque inveterascere in Gallia moleste ferebant; partim qui mobilitate et levitate animi, novis imperii studebant (1): ab nonnullis etiam, quod in Gallia a potentioribus atque iis, qui ad conducendos homines facultates habebant (2), vulgo regna occupabantur; qui minus facile eam rem imperio nostro consequi poterant.

II. Iis nunciis litterisque commotus Caesar duas legiones in citeriore Gallia novas conscripsit, et inita aestate (3) in interiorem Galliam qui deduceret, Q. Pedium legatum misit. Ipse, cum primum pabuli copia, esse inciperet, ad exercitum venit. Dat negotium Senonibus, reliquisque Gallis, qui finitimi Belgis erant, uti ea quae apud eos gerantur cognoscant, seque de his rebus certiorem faciant. Hi constanter omnes nunciaverunt, manus cogi (4), exercitum in unum locum conduci. Tum

(1) Novis imperiis studere. *Amare un nuovo dominio; desiderare qualche cambiamento.*

(2) Qui ad conducendos, etc. *Aveva de' mezzi per far leve di truppe.*

(3) Inita aestate. *Nel principio dell' estate.*

(4) Manus cogi. *Che facevano leve di truppe.*

vero dubitandum non existimavit, quin ad eos duodecimo die proficisceretur. Re frumentaria provisa, castra movet, diebusque circiter xv. ad fines Belgarum pervenit.

III. Eo cum de improviso, celeriusque omnium opinione venisset, Rhemi, qui proximi Galliae ex Belgis sunt, ad eum legatos Iccium et Antebrogium primos civitatis suae miserunt: qui dicerent, se suaque omnia in fidem, atque potestatem populi rom. permittere (1), neque se cum reliquis Belgis consensisse, neque contra populum rom. omnino conjurasse; paratosque esse et obsides dare et imperata facere et oppidis recipere, et frumento coeterisque rebus juvare, reliquos omnes Belgas in armis esse; Germanosque, qui cis Rhenum incolunt sese cum his conjunxisse: tantumque esse eorum omnium furorem, ut ne Suessiones quidem, fratres, consanquineosque suos, qui eodem jure, iisdem legibus utantur, unum imperium, unumque magistratum cum ipsis habeant, deterrere potuerint, quin cum his consentirent (2).

IV. Cum ab his quaereret, quae civitates, quantaeque in armis essent, et quid in bello possent; sic reperiebat: plerosque Belgas esse ortos a Germanis; Rhenumque antiquitus transductos, propter loci fertilitatem ibi consedisse; Gallosque, qui ea loca incolerent, expulisse; solosque esse, qui patrum nostrorum memoria, omni Gallia vexata, Teutones Cimbrosque intra fines suos ingredi prohibuerunt: qua ex re fieri, uti earum rerum memoria magnam sibi auctoritatem, magnosque spiritus (3) in re militari sumerent. De numero eorum omnia se habere explorata Rhemi dicebant, propterea quod propinquitatibus affinitatibusque conjuncti, quantam quisque multitudinem in communi Belgarum concilio ad id bellum pollicitus sit cognoverint. Plurimum inter eos Bellovacos et virtute, et auctoritate, et hominum numero valere: hos posse conficere armata millia centum; pollicitos ex eo numero lecta millia LX, totiusque belli imperium sibi postulare. Suessiones suos esse finitimos, latissimos, feracis-

---

(1) Se suaque omnia. *Mettere le loro persone e beni sotto la loro protezione e la potenza.*

(2) Cum his consentire. *Essere dello stesso sentimento che essi; entrare dal loro partito.*

(3) Magnosque spiritus. *Avere grande opinione della loro capacità nell'arte militare.*

simosque agros possidere: apud eos fuisse regem nostra etiam memoria Divitiacum, totius Galliae potentissimum; qui cum magnae partis harum regionum, tum etiam Britanniae, imperium obtinuerit: nunc esse regem Galbam; ad hunc, propter justitiam prudentiamque, summam totius belli omnium voluntate deferri; oppida habere numero XII. polliceri millia armata quinquaginta: totidem Nervios, qui maxime feri inter ipsos habeantur, longissimeque absint; XV millia Atrebates: Ambianos X millia: Morinos XXV millia: Menapios IX millia: Caletes X millia: Velocasses et Veromanduos totidem: Aduatucos XXIX millia: Condrussos, Eburones, Caesareos Paemanos, qui uno nomine Germani appellatur, arbitrari ad XL millia.

V. Caesar Rhemos cohortatus, liberaliterque oratione prosecutus (1), omnem senatum ad se convenire, principumque liberos obsides ad se adduci jussit: quae omnia ab his diligenter ad diem facta sunt. Ipse Divitiacum Æduum magnopere cohortatus, docet quantopere reipubblicae, communisque salutis intersit manus hostium distineri (2), ne cum tanta multitudine uno tempore confligendum sit. Id fieri posse, si suas copias Ædui in fines Bellovacorum introduxerint, et eorum agros populari coeperint. His mandatis, eum ab se dimittit. Postquam omnes Belgarum copias in unum coactas ad se venire, neque jam longe abesse, ab his quos miserat exploratoribus, et ab Rhemis cognovit, flumen Axonam, quod est in extremis Rhemorum finibus, exercitum transducere maturavit, atque ibi castra posuit. Quae res, et latus unum castrorum ripis fluminis muniebat, et post eum quae erant, tuta ab ostibus reddebat; et commeatus ab Rhemis reliquisque civitatibus, ut sine periculo ad eum portari posset, efficiebat. In eo flumine pons erat: ibi praesidium ponit; et in altera parte fluminis Q. Titurium Sabinum legatum cum VI cohortibus relinquit Castra in altitudinem pedum XII vallo, fossaque duodeviginti pedum munire jubet.

VI. Ab ipsis castris oppidum Rhemorum, nomine

---

(1) Liberaliter oratione prosecutus. *Avendo a loro parlato obbligatamente.*

(2) Manus hostium distineri. *Che le forze del nemico fossero occupate in diverse parti.*

Bibrax, aberat millia passuum VIII. Id ex itinere magno impetu Belgae oppugnare coeperunt. Ægre eo die sustentatum est (1) Gallorum eadem, atque Belgarum, oppugnatio est. Hi, ubi circumjecta multitudine hominum totis moenibus, undique in murum lapides jaci coepti sunt, murusque defensoribus nudatus est, testudine facta, portis succedunt, murumque subruunt. Quod tum facile fiebat: nam cum tanta multitudo lapides ac tela conjiecerent, in muro consistendi potestas erat nulli. Cum finem oppugnandi nox fecisset; Iccius Rhemus, summa nobilitate et gratia inter suos, qui tum oppido praeterat, unus ex iis, qui legati de pace ad Caesarem venerant, nuncios ad eum mittit, » nisi sub» sidium sibi mittatur, se diutius sustinere non posse «.

VII. Eo de media nocte Caesar, iisdem ducibus usus, qui nuncii ab Iccio venerant, Numidas et Cretas sagittarios et funditores Baleares subsidio oppidanis mittit: quorum adventu, et Rhemis cum spe defensionis studium propugnandi accessit, et hostibus eadem de causa spes potiundi oppidi decessit. Itaque paulisper apud oppidum morati, agrosque Rhemorum depopulati, omnibus vicis, aedificiisque, quo adire poterant incensis, ad castra Caesaris cum omnibus copiis contenderunt (2), et a millibus passuum minus II, castra posuerunt: quae castra, ut fumo atque ignibus significabatur, amplius millibus passuum IX in latitudine patebant (3).

VIII. Caesar primo, et propter multitudinem hostium, et propter eximiam opinionem virtutis, praelio supersedere (4) statuit. Quotidie tamen equestribus praeliis, quid hostis virtute posset, et quid nostri auderent, periclitabatur. Ubi nostros non esse inferiores intellexit, loco pro castris ad aciem instruendam (5) natura opportuno atque idoneo, quod is collis, ubi castra posita erant, paululum ex planitie editus, tantum adversus in latitudine patebat, quantum loci acies in-

---

(1) Ægrae sustentatum est. *La difesero con molto stento.*

(2) Ad castra contendere. *Marciare contro il campo.*

(3) Amplius millibus passuum. *Avere più di nove miglia di estensione; cioè a dire quasi tre leghe di Francia.*

(4) Supersedere praelio. *Sospendere la battaglia.*

(5) Ad aciem instruendam. *Riunire l'armata in battaglia.*

structa occupare poterat; atque ex utraque parte lateris dejectus habebat (1), et in fronte leniter fastigiatus paulatim ad planitiem redibat; ad utroque latere ejus collis transversam fossam obduxit circiter passuum CD, et ad extremas fossas castella constituit, ibique tormenta collocavit, ne, cum aciem instruxisset, hostes (quod tantum multitudine poterant) a lateribus suos pugnantes circumvenire possent. Hoc facto, duabus legionibus, quas proxime conscripserat, in castris relictis, ut si quid opus esset subsidio duci possent, reliquas sex legiones pro castris in acie constituit. Hostes item suas copias ex castris eductas instruxerunt.

IX. Paulus erat non magna inter nostrum, atque hostium exercitum: hanc si nostri transirent, hostes expectabant; nostri autem, si ab illis initium transeundi fieret, ut impeditos aggrederentur, parati in armis erant. Interim praelio equestri inter duas acies contendebatur. Ubi neutri transeundi initium faciunt, secundiore equitum nostrorum praelio, Caesar suos in castra reduxit. Hostes protinus ex eo loco ad flumen Axonam contenderunt, quod esse post nostra castra demonstratum est: ibi, vadis repertis, partem suarum copiarum transducere conati sunt; eo consilio, ut, si possent; castellum, cui praeerat Q. Tiurtius legatus, expugnarent, pontemque interscinderent: sin minus, agros Rhemorum popularentur qui magno nobis usui ad bellum gerendum erant, commeatusque nostros sustinebant (2).

X. Caesar certior factus a Titurio, omnem equitatum et levis armaturae Numidas, funditores, sagittariosque pontem transduxit, atque ad eos contendit. Acriter in eo loco pugnatum est. Hostes impeditos nostri in flumine egressi, magnum eorum numerum occiderunt, per eorum corpora (3) reliquos audacissime transire conantes, multitudine telorum repulerunt primos, qui transierant, equitatu circumventos interfecerunt. Hostes ubi et de expugnando oppido, et de flumine transeundo spem se fefellisse intellexerunt, neque nostros in locum iniquorum progredi pugnandi causa vi-

(1) Dejectus habebat. *Essa avea del declivio.*

(2) Commeatusque nostros sustinebant. *Essi ci fornivano di viveri.*

(3) Per eorum corpora. *Sopra i corpi estinti dei loro compagni.*

derunt, atque eos res frumentaria deficere coepit; concilio convocato, constituerunt optimum esse domum, suam quemque reverti, et quorum in fines primum Romani exercitum introduxissent, ad eos defendendos undique convenire; ut potius in suis quam alienis finibus decertarent, et domesticis copiis rei frumentariae (1) uterentur. Ad eam sententiam, cum reliquis causis, haec quoque ratio eos deduxit, quod Divitiacum atque Æduos, finibus Bellovacorum appropinquare cognoverant. His persuaderi, ut diutius morarentur, neque suis auxilium ferrent, non poterat.

XI. Ea re constituta, secunda vigilia (2), magno cum strepitu ac tumultu castris egressi, nullo certo ordine neque imperio, cum sibi quisque primum itineris locum peteret, et domum pervenire properaret, fecerunt, ut consimilis fugae profectio videretur. Hac re statim, Caesar per speculatores cognita, insidias veritus, quod qua causa discederent, nondum perspexerat, exercitum equitatumque castris continuit. Prima luce, confirmata re ab exploratoribus, omnem equitatum, qui novissimum agmen moraretur, praemisit, eique Q. Pedium, et L. Auruncule jum Cottam legatos praefecit. T. Labienum legatum cum legionibus tribus subsequi jussit. Hi novissimos adorti, et multa millia passum prosecuti, magnam multitudinem eorum fugientium conciderunt, cum ab extremo agmine hi, ad quos ventum erat, consisterent, fortiterque impetum nostrorum militum sustinerent Priores, quod abesse a periculo viderentur, neque ulla necessitate, neque imperio continerentur, exaudito clamore, perturbatis ordinibus, omnes in fuga sibi subsidium posuerunt. Ita sine ullo periculo tantam eorum multitudinem nostri interfecerunt, quantum fuit diei spatium, sub occasumque solis sequi destiterunt, seque in castra, uti erat imperatum, receperunt.

XII. Postridie ejus diei Caesar, priusquam se hostes ex terrore ac fuga reciperent, in fines Suessionem, quae proximi Rhemis erant, exercitum duxit, et magno itinere confecto ad oppidum Noviodunum contendit. Id

(1) Domesticis copiis rei frumentariae. *I viveri, che si trovavano presso di loro in abbondanza.*

(2) Secunda vigilia. *Vedi la nota* (4) *pag. 9.*

ex itinere oppugnare conatus, quod vacuum ab defensoribus esse audiebat, propter latitudinem fossae murique altitudinem, paucis defendentibus, expugnare(1)non potuit Castris munitis vineas agere (2), quaeque ad oppugnandum usui erant, comparare coepit. Interim omnis ex fuga Suessionum multitudo in oppidum proxima nocte convenit. Celeriter vineis ad oppidum actis, aggere jacto turribusque constitutis, magnitudine operum, quae neque viderant ante Galli, neque audierant, et celeritate Romanorum permoti, legatos ad Caesarem de deditione mittunt; et petentibus Rhemis, ut conservarentur, impetrant.

XIII. Caesar, obsidibus acceptis, primis civitatis, atque ipsius Galbae regis duobus filiis, armisque omnibus ex oppido traditis, in deditionem Suessiones accepit, exercitumque in Bellovacos duxit: qui cum se suaque omnia in oppidum Bratuspatium contulissent, atque ab eo oppido Caesar cum exercitu circiter millia passuum v. abesset, omnes majores natu ex oppido egressi, manus ad Caesarem tendere et voce significare coeperunt, sese in ejus fidem ac potestatem venire; neque contra populum rom. armis contendere: item cum ad oppidum accessisset castraque ibi poneret, pueri mulieresque ex muro, passis manibus, suo more, pacem a Romanis petierunt.

XIV. Pro his Divitiacus (nam post discessum Belgarum, dimissis Æduorum copiis, ad eum reverterat) fecit verba: » Bellovacos omni tempore in fida atque » amicitia civitatis Æduae fuisse: impulsos a suis prin» cipibus, qui dicerent Æduos a Caesare in servitu» tem redactos, omnes indignitates contumeliasque per» ferre, et ab Æduis defecisse, et populo rom. bellum » intulisse: qui hujus consilii principes fuissent (3), » quod intelligerent, quantam calamitatem civitati in» tulissent, in Britanniam profugisse. Petere non so» lum Bellovacos, sed etiam pro his Æduos, ut sua

---

(1) Expugnare. *Superare per assalto.*

(2) Vineas agere. *Fare delle macchine : si chiama mantelletta un parapetto portatile destinato a coprire i guastatori impiegati a' travagli di un assedio.*

(3) Hujus consilii principes. *Gli autori di tal pernizioso consiglio.*

» clementia ac mansuetudine in eos utatur: quod si » fecerit, Æduorum auctoritatem apud omnes Belgas » amplificaturum, quorum auxiliis atque opibus, si » qua bella inciderint, sustentare consuerint «.

XV. Caesar, honoris, Diviatici atque Æduorum causa, sese eos in fidem recepturum, et conservaturum dixit; et quod erat civitas magna, et inter Belgas auctoritate ac hominum multitudine praestabat, DC obsides poposcit. His traditis omnibusque armis (1) ex opp do collatis, ab eo loco in fines Ambianorum pervenit, qui se suaque omnia sine mora dediderunt. Eorum fines Nervii attingebant; quorum de natura moribusque Caesar, cum quaereret, sic reperiebat; Nullum aditum esse ad eos mercatoribus: nihil pati vini (2) reliquarumque rerum ad luxuriam pertinentium, inferri; quod his rebus relanquescere animos, eorumque remitti virtutem existimarent: esse homines feros magnaeque virtutis: increpitare atque incusare reliquos Belgas, qui se populo rom dedidissent, et patriam virtutem projecissent (3), confirmare sese: neque legatos missuros, neque ullam conditionem pacis accepturos.

XVI. Cum per eorum fines triduo iter fecisset, inveniebat ex captivis, Sabin flumen ab castris suis non amplius millia passuum x abesse: trans id flumen omnes Nervios consedisse, adventumque ibi Romanorum expectare, una cum Atrebatibus et Veromanduis finitimis suis(nam his utrisque persuaserunt, ut eadem Belli fortunam experirentur): expectari etiam ab his Aduatucorum copias, atque esse in itinere: mulierés, quique per aetatem ad pugnam inutiles viderentur, in eum locum conjecisse,quo propter paludes exercitui aditus non esset.

XVII. Caesar, his rebus cognitis, exploratores centurionesque praemittit, qui locum castris idoneum deligant. Cumque ex dedititiis Belgiis, reliquisque Gallis, complures Caesarem secuti una iter facerent, quidam ex his,

---

(1) Omnibusque armis. *Furono a lui consegnate tutte le armi che si trovavano nella città.*

(2) Nihil pati vini. *Essi non potevano dacchè non fosse loro portato vino, nè alcun altra cosa ec.*

(3) Et patriam virtutem projiecissent. *Essi avean degenerato dal valore de' loro padri.*

ut postea ex captivis cognitum est, eorum dierum consuetudine itineris nostr exercitus perspecta, nocte ad Nervios pervenerunt, atque his demonstrarunt, inter singulas legiones impedimentorum magnum numerum intercedere, neque esse quidquam negotii, cum prima legio in castra venisset, reliquaeque legiones magnum spatium abesset, hanc sub sarcinis adoriri (1); qua pulsa, impedimentisque direptis, futurum et reliquae contra consistere non auderent. Adjuvabat etiam eorum consilium, qui rem deferebant, quod nervii antiquitus, cum equitatu nihil possent (neque enim ad hoc tempus ei rei student, sed, quidquid possunt, pedestribus valent copiis): quo facilius finitimorum equitatum, si praedandi causa ad eos venisset, impedirent, teneris arboribus incisis atque inflexis; crebisque in latitudinem ramis natis, et rubis sentibusque interjectis, effecerant, ut, instar muri, hae sepes munimenta praeberent: quo non entrari, sed ne perspici quidem posset. Illis rebus cum iter agminis nostri impediretur, non omittendum sibi consilium Nervii existimaverunt.

XVIII. Loci natura erat haec, quem nostri castris delegerant: collis ab summo aequaliter declivis ad flumen S bin, quod supra nominavimus, vergebat; ab eo flumine pari acclivitate collis nascebatur adversus huic et contrarius, passus circiter cc. infimus apertus ab superiore parte silvestris (2), ut non facile introrsus perspici posset. Intra eas silvas hostes in occulto sese continebant, inaperto loco, secundum flumen paucae stationes equitum videbantur. Fluminis erat altitudo circiter pedum III.

XIX. Caesar, equitatu praemisso, subsequebatur omnibus copiis: sed ratio ordoque agminis aliter se habebat, ac Belgae ad nervios detulerant; nam quod hostis appropinquabat, consuetudine sua Caesar VI. legiones expeditas ducebat: post eas totius exercitus impedimenta collocabat; inde duae legiones, quae proxime conscriptae erant, totum agmen claudebant, praesidio-

---

(1) Hanc sub sarcinis adoriri. *Attaccare questa legione prima che essa avesse i bagagli.*

(2) Ab superiore parte silvestris. *Coverta della cima d' alberi frondosi.*

que impedimentis erant. Equites nostri cum funditoribus sagittariisque flumen transgressi, cum hostium equitatu praelium committunt. Cum se illi identidem in silvas ad suos reciperent, ac rursus e silva in nostros impetum facerent, neque nostri longius (1) quam quem ad finem porrecta ac aperta loca pernebant, cadentes insequi auderent; iterim legiones sex quae primae venerant, opere dimenso, castra munire coeperunt. Ubi Prima impedimenta nostri exercitus ab iis qui in silvis abditi latebant, visa sunt quod tempus inter eos committendi praelii convenerat, ut intra silvam aciem ordinesque constituerant, atque ipsi sese confirmaverant, subito omnibus copiis provolaverunt, impetumque in nostro equites fecerunt. His facile pulsis ac proturbatis, incredibili celeritate ad flumen decucurrerunt; ut pene uno tempore et ad silvas et in flumine, et jam in manibus nostris hostes viderentur. Eadem autem celeritate adverso colle ad nostra castra atque eos, qui in opere occupati erant, contenderunt.

XX. Caesari omnia uno tempore erant agenda: vexillum proponendum (2), quod erat insigne, cum ad arma concurri oporteret: signum tuba dandum: ab opere revocandi milites; qui paulo longius, aggeris petendi causa (3) processerant, accersendi: acies instruenda: milites cohortandi: signum dandum. Quarum rerum magnam partem, temporis brevitas, et successus, et, in incursus hostium impediebat. Illis difficultatibus duae res erant subsidio, scientia atque usus militum, quod superioribus praeliis exercitati, quid fieri oporteret, non minus commode ipsi sibi praescribere, quam ab aliis doceri, poterant; et quod ab opere singulisque legionibus singulos legatos Caesar discedere nisi munitis castris, vetuerat. Hi, propter celeritatem et propinquitatem hostium, nihil jam (4) Caesaris imperium spectabant: sed per se, quae videbantur, administrabant.

XXI. Caesar, necessariis rebus imperatis, ad cohor-

---

(1) Neque nostri longius, etc. *Non osarono le nostre genti d'inseguire i fuggitivi al di là de' luoghi scoverti.*

(2) Vexillum proponere. *Piantare lo stendardo*

(3) Aggeris petendi causa. *Per andare in cerca di legna.*

(4) Nihil jam, etc. *Non attendevano più gli ordini di Cesare.*

tandos milites, quam in partem fors obtulit (1), decucurrit, et ad legionem decimam devenit. Milites non longiore oratione est cohortatus, quam uti suae pristinae virtutis memoriam retinerent, non pertubarentur animo, hostiumque impetum fortiter sustinerent; et, quod non longius hostes aberant, quam quo telum adigi posset, praelii committendi signum dedit: atque idem in alteram partem cohortandi causa profectus, pugnantibus occurrit. Temporis tanta fuit exiguitas, hostiumque tam paratus ad dimicandum animus, ut non modo ad insigna (2) accomodanda, sed etiam ad galeas induendas, scutisque tegmenta detrahenda, tempus defuerit. Quam quisque in partem ab opere casu devenit, quaeque prima signa conspexit, ad haec constitit, ne in quaerendis suis pugnandi tempus dimitteret.

XXII. Instructo exercitu, magis ut loci natura dejectusque collis, et necessitas temporis, quam ut rei militaris ratio atque ordo postulabat, cum diversis locis legiones aliae alia in parte hostibus resisterent, sepibusque densissimis, ut ante demonstravimus, interjectis, prospectus impediretur; neque certa subsidia collocari, neque quid in quaque parte opus esset provideri; neque ab uno omnia imperia administrari poterant. Itaque in tanta rerum iniquitatem (3), fortunae quoque eventus varii sequebantur.

XXIII. Legionis nonae et decimae milites, ut in sinistra parte aciei constiterant, pilis emissis, cursu ac lassitudine exanimatos (4) vulneribusque confectos Atrebates (nam his ea pars obvenerat) celeriter ex loco superiore in flumen compulerunt; et transire conantes insecuti gladiis, magnam partem eorum impeditam interfecerunt. Ipsi transire flumen non dubitaverunt; et in locum iniquum progressi, rursus regressos, ac resistentes hostes, redintegrato praelio, in fugam dederunt. Item alia in parte diversae duae legiones; undecima et octava, profligatis Veromanduis, quibuscum erant congressi, ex loco superiore in ipsis fluminis ripis praelia-

---

(1) Quam in partem, etc. *Secondo che l'azzardo gli si offeriva.*

(2) Insignia. *Contrassegno di distinzione.*

(3) In tanta rerum iniquitate. *In un gran disordine.*

(4) Exanimatos. *Senza fiato.*

bantur. At tum totis fere a fronte et a sinistra parte nudatis castris, cum in dextro cornu legio duodecima, et non magno ab ea intervallo septima constitisset, omnes Nervii confertissimo agmine, duce Boduognato, qui summam imperii tenebat, ad eum locum contenderunt: quorum pars aperto latere legiones circumvenire, pars summum castrorum locum petere coepit.

XXIV. Eodem tempore equites nostri, levisque armaturae pedites, qui cum his una fuerant, quos primo hostium impetu pulsos dixeram, cum se in castra reciperent, adversis hostibus occurrebant (1), ac rursus aliam in partem fugam petebant: et calones (2), qui a decumana porta ac summo jugo collis nostros victores flumen transisse conspexerant, praedandi causa egressi, cum respexissent, et hostes in nostris castris versari vidissent; praecipites sere fugae mandabant: simul eorum, qui cum impedimentis veniebant, clamor fremitusque oriebatur; aliique aliam in partem perterriti ferebantur. Quibus omnibus rebus permoti equites treviri, quorum inter Gallos virtutis opinio est singularis, qui auxilie causa a civitate missi, ad Caesarem venerant, cum multitudine hostium castra nostra compleri, legiones premi et pene circumventas teneri, calones, equites funditores, Numidas, diversos dissipatosque in omnes partes fugere vidissent, desperatis nostris rebus, domum contenderunt; Romanos pulsos superatosque, castris impedimentisque eorum hostes potitos, civitati renunciaverunt.

XXV. Caesar ab decimae legionis cohortatione ad dextrum cornu profectus, ubi suos urgeri, signisque in unum locum collatis, duodecimae legionis milites confertos (3) sibi ipsis ad pugnam esse impedimento, quartae cohortis omnibus centurionibus occisis, signiferoque interfecto, signo amisso, reliquarum cohortium omnibus fere centurionibus aut vulneratis, aut occisis, in his, primipilo P. Sexio Baculo fortissimo viro: multis gravibusque vulneribus confecto, ut jam se sustinere non posset, reliquos esse tardiores, et nonnullos

---

(1) Adversis, etc. *Incontrare di fronte i nemici.*

(2) Calones. *I domestici che portavano le legna; domestici d'armate.*

(3) Confertos. *Chiusi.*

a novissimis desertos praelio excedere ac tela vitare; hostes neque a fronde ex inferiore loco subeuntes intermittere, et ab utroque latere instare, et rem esse in augusto vidit, neque ullum esse subsidium, quod submitti posset; secuto ab novissimis uni militi detracto (quod ipse eo sine scuto venerat), in primam aciem processit, centurionibusque nominatim appellatis, reliquos cohortatus, milites signa inferre et manipulos laxare jussit (1), quo facilius gladiis uti possent. Hujus adventu spe illata militibus, ac redintegrato animo, cum pro se quisque in conspectu imperatoris (2), et jam in extremis suis rebus operam navare cuperet, paulum hostium impetus tardatus est.

XXVI. Caesar, cum septimam legionem, quae juxta constiterat, item urgeri ab hoste vidisset, tribunos militum monuit, ut paulatim sese legiones conjugerent, et conversa signa in hostes inferrent (3). Quo facto, cum alii aliis subsidium ferrent, neque timerent ne aversi ab hoste circumvenirentur, audacius resistere ac fortius pugnare coeperunt. Interim milites legionum duarum quae in novissimo agmine praesidio impedimentis fuerant, praelio nunciato, cursu incitato, in summo colle ab hostibus conspicebantur: et T. Labienus castris hostium potitus, et ex loco superiore, quae res in nostris castris gererentur, conspicatus, decimam legionem subsidio nostris misit; qui cum ex equitum et calonum fuga, quo in loco res esset, quantoque in periculo et castra, et legiones et imperator versarentur, cognovissent, nihil ad celeritatem sibi reliqui fecerunt (4).

XXVII. Horum adventu tanta rerum commutatio est facta, ut nostri etiam qui vulneribus confecti procubuissent, scutis innixi, praelium redintegrarent; tum calones, perterritos hostes conspicati, etiam inermes armatis occurrerent; equites vero ut turpitudinem fugae virtute delerent omnibus in locis pugnabant, quo se

---

(1) Manipulos, etc. *E fargli allargare i ranghi.*

(2) Imperatoris. *Generale.*

(3) Et conversa signa, etc *E di marciare in corpo contro del nemico.*

(4) Nihil ad celeritatem, etc *Volarono subito in lor soccorso.*

legionariis militibus praeferrent (1). At hostes, etiam in extrema spe salutis, tantam virtutem praestiterunt, ut cum primi, eorum cecidissent, proximi jacentibus insisterent, atque ex eorum corporibus (2) pugnarent, his dejectis et coacervatis cadaveribus, qui superessent, ut ex tumulo (3) tela in nostros conjicerent, pilaque intercepta remitterent: ut non nequidquam (4) tantae virtutis homines judicari deberet ausos esse transire latissimum flumen, adscendere altissimas ripas, subire iniquissimum locum, quae facilia ex difficillimis, animi magnitudo redegerat (5).

XXVIII. Hoc praelio facto, et prope ad internecionem gente ac nomine Nerviorum redacto, majores natu quos, ut una cum pueris mulieribusque in aestuaria ac paludes collectos, dixeramus, ac pugna nunciata, cum victoribus nihil impeditum, victis nihil tutum arbitrarentur, omnium qui superarent consensu, legatos ad Caesarem miserunt, seque ei dediderunt: et in commemoranda civitatis calamitate, ex DC, ad III senatores, ex hominum millibus LX, vix ad D, qui arma ferre possent, sese reductos esse dixerunt. Quos Caesar, ut in miseros ac supplices usus misericordia videretur, diligentissime conservavit, suisque finibus atque oppidis uti jussit, et finitimis imperavit, ut ab injuria et maleficio se suosque prohiberent

XXIX. Aduatuci, de quibus supra scripsimus, cum omnibus copiis auxilio Nerviis venirent, hac pugna nunciata, ex itinere domum reverterunt, cunctis oppidis castellisque desertis, sua omnia in unum oppidum egregie natura munitum contulerunt: quod cum ex omnibus in circuitu partibus altissimas rupes despectusque (6) haberet, una ex parte leniter acclivis aditus (7), in altitudinem non amplius cc. pedum, relin-

---

(1) Quo se etc. *Per distinguersi più delle legioni.*

(2) Ex eorum corporibus. *Da sopra a' loro corpi.*

(3) Ut ex tumulo. *Come da un rialto, da un luogo elevato.*

(4) Ut non nequidquam, etc. *In modo da non dover recare sorpresa, che uomini, ec.*

(5) Redegerat. *Cioè* reddiderat.

(6) Despectusque. *E de' precipizii.*

(7) Leniter acclivis aditus. *Un' entrata, una strada in dolce declivio.*

quebatur : quem locum duplici altissimo muro munierant ; tum magni ponderis saxa et praecutas trabes in muro collocarent. Ipsi erant ex Cimbris. Teutonisque prognati : qui , cum iter in Provinciam nostram atque Italiam facerent , his impedimentis , quae secum agere ac portare non poterant , citra flumen Rhenum depositis , custodiae ex suis ac praesidio VI. millia hominum una reliquerunt. Hi , post eorum obitum , multos , annos a finitimis exagitati ; cum alias bellum inferrent , alias illatum defenderent , consensu eorum omnium pace facta, hunc sibi domicilio locum delegerunt.

XXX. Ac primo adventu exercitus nostri crebras ex oppido excursiones faciebant, parvulisque praeliis cum nostris contendebant, postea, vallo pedum XII , in circuitu XV millium , crebrisque castellis circummuniti , oppido sese continebant. Ubi , vineis actis aggere exstructo, turrium constitui procul viderunt, primum irridere ex muro , atque increpitare vocibus , quo tanta machinatio ab tanto spatio instrueretur (1) ; quibusnam manibus aut quibus viribus , praesertim homines tantulae staturae (nam plerumque hominibus gallis , prae magnitudine corporum suorum, brevitas nostra (2) contemptui est) , tanti oneris turrim in muros sese collocare confiderent.

XXXI. Ubi vero moveri, et appropinquare moenibus viderunt , nova atque inusitata specie commoti , legatos ad Caesarem de pace miserunt , qui ad hunc modum locuti : » Non se existimare Romanos sine ope » divina bellum gerere, qui tantae altitudinis machina» tiones tanta celeritate promovere , et ex propinqui» tate pugnare possent : se suaque omnia eorum pote» stati permittere dixerunt : unum potere ac depreca» ri, si forte pro sua clementia ac mansuetudine, quam » ipsi ab aliis audirent, statuisset Aduatucos esse con» servandos, ne se armis despoliaret: sibi omnes fere » finitimos esse inimicos , ac suae virtuti invidere : a » quibus se defendere , traditis , armis non possent : » sibi praestare, si in eum casum deducerentur, quam

---

(1) Quo . . . . . . instrueretur. *Con qual oggetto si alzava.*

(2) Brevitas nostra. *La nostra piccola statura.*

» vis (1) fortunam a populo rom. pati, quam ab his per-
» cruciatum interfici, inter quos dominari consuessent.

XXXII. Ad haec Caesar respondit: » Se magis con» suetudine sua quam merito eorum, civitatem conde» didissent; sed deditionis nullam esse conditionem, » nisi armis traditis: se id, quod in Nervios fecisset, » facturum, finitissimisque imperaturum, ne quam (2) » dedititiis populi rom. injuriam inferrent «. Re nunciata ad suos, ille se, quae imperarentur, facere dixerunt. Armorum magna multitudine de muro in fossam, quae erat ante oppidum, jacta, si ut prope summam muri aggerisque altitudinem acervi armorum adaequarent; et tamen circiter parte tertia (ut postea perspectum est) celata atque in oppido retenta, portis patefactis, eo die pace sunt usi.

XXXIII. Sub vesperum, Caesar portas claudi, militesque ex oppido exire jussit, ne quam noctu oppidani a militibus injuriam acciperent. Illi ante inito (ut intellectum est) consilio, quod, deditione facta, nostros praesidia non inducturos, aut denique indiligentius servaturos crediderant, partim cum his quae retinuerant et celaverant armis partim scutis ex cortice factis aut viminibus intextis, quae subito, ut temporis exiguitas postulabat; pellibus induxerant, tertia vigilia, qua minime arduus ad nostras munitiones adscensus videbatur, omnibus copiis repente ex oppido eruptionem fecerunt. Celeriter, ut ante Caesar imperaverat, ignibus significatione facta (3), ex proximis castellis eo concursum est: pugnatumque ab hostibus ita acriter, ut a viris fortibus in extrema spe salutis, iniquo loco, contra eos, qui ex vallo turribusque tela jacerent, pugnari debuit, cum in una virtute omnis spes salutis consisteret. Occisis ad (4) hominum millibus VI, reliqui in oppidum rejecti sunt. Postridie ejus diei, refractis portis, cum jam defenderet nemo, at

(1) Quamvis *da* quivis, quaevis etc.
(2) Quam *per* aliquam.
(3) Ignibus, etc. *Essendo stato dato per via di grandi fuochi l'avviso della battaglia.*
(4) Ad *come se fosse* circiter, *all'incirca.*

que intromissis militibus nostri, sectionem (1) ejus oppidi universam Caesar vendidit. Ab his, qui emerant, capitum numerus ad eum relatus est millium LIII.

XXXIV. Eodem tempore a P. Crasso, quem cum legione una miserat ad Venetos, Unellos, Osismios, Curiosolitas, Sesuvios, Aulercos, Rhedones, quae sunt maritimae civitates, Oceanumque attingunt, certior factus est, omnes eas civitates in ditionem potestatemque populi rom. esse redactas.

XXXV. His rebus gestis, omni Gallia pacata tanta hujus belli ad barbaros opinio (2) perlata est, ut ab nationibus quae trans Rhenum incolerent, mitterentur legati ad Caesarem, quae se obsides daturas imperata facturas pollicerentur. Quas legationes Caesar, quod in Italiam Illiricumque properabat, inita proxima aestate, ad se reverti jussit. Ipse in Carnutes, Andes, Turonesque, quae civitates propinque his locis erant, ubi bellum gesserat legionibus in hiberna deductis, in Italiam profectus est. Ob eas res, ex litteris (3) Caesaris, dies XV supplicatio decreta est: quod ante id tempus acciderat nulli.

---

(1) Sectionem universam. *Tutto il bottino.*

(2) Tanta opinio. *Una sì grande idea.*

(3) Ob eas res, ex litteris, etc. *Per queste spedizioni, delle quali Cesare diede il rapporto.*

LIBER III.

ARGUMENTUM.

Quinque bella adversus varias Galliae gentes hoc libro describuntur: primum adversus Veregros ei sedunos, quod ipso quidem absente, sed ejus auspiciis a legato Galba fuit gestum: secundum, quod ipse contra Ventos praelio novali confecit: tertium, quod a lagato Titurio Sabino contra Unellos, Aulercos Eburovices, et Lexovicos: quartum, quo debellati sunt a P. Crasso Sotiates, et ceteri Aquitani: quintum, adversus Morinos, Menapios, quod, propter anni tempus, infectum relinquere coactus est. Quae omnia tertio gallici belli anno sunt peracta, qui fuit ab Urbe condita ICCXCVIII, *Cneio Lentulo Marcellino, L. Marcello Philippo consulibus.*

I. Cum in Italiam proficisceretur Caesar, Serv. Galbam cum legione duodecima et parte equitatus in Natuates Veragros, Sedunosque misit, qui a finibus Allobrogum, et lacu Lemano, et flumine Rhodano, ad summas Alpes pertinent. Causa mittendi fuit, quod iter per Alpes, quo magno cum periculo magnisque portoriis (1) mercatores ire consueverant, patefieri volebat. Hac permisit, si opus esse arbitraretur, uti in iis locis legionem, hiemandi causa, collocaret. Galba secundis aliquod praeliis factis (2), castellisque compluribus eorum expugnatis, missis ad eum undique legatis obsidibusque datis, et pace facta, constituit cohortes duas in Nantuatibus collocare; et ipse cum reliquis ejus legionis cohortibus in vico Veragrorum qui appellatur Octodurus, hiemare: qui vicus positus in valle, non magna adjecta planitiae, altissimis montibus undique continetur. Cum hic in duas partes flumine divideretur, alteram partem ejus vici Gallis concessit; alteram vacuam ab illis relictam cohortibus ad hiemandum attribuit. Eum locum vallo fossaque munivit.

II. Cum dies hibernorum complures transissent, frumentumque eo comportari jussisset, subito per explo-

---

(1) Magnis portoriis. *Pagando grandi imposizioni.*

(2) Secundi aliquot praeliis. *Dopo alcune felici battaglie.*

ratores certior factus est, ex ea parte vici; quam Gallis concesserat, omnes noctu discessisse, montesque, qui impenderent, a maxima multitudine Sedunorum et Veragrorum teneri. Id aliquot de causis acciderat ut subito Galli belli renovandi, legionisque opprimendae consilium caperent. Primum, quod legionem; neque eam plenissimam (1), detractis cohortibus duabus, et compluribus sigillatim, qui commeatus petendi causa missi erant, absentibus, propter pauci tamen despiciebant: tum etiam; quod propter iniquitatem loci cum ipsi ex montibus in vallem decurrerent et tela conjicerent, ne primum quidem posse impetum sustineri existimabant. Accedebat, quod suos ab se liberos abstractos obsidum nomine dolebant; et Romanos, non solum itinerum causa, sed etiam perpetuae possessioni, et culmina Alpium occupare conari, et ea loca finitimae Provinciae adjungere; sibi persuasum habebant.

III. His nunciis acceptis, Galba, cum neque opus hibernorum, munitionesque plene essent perfectae, neque de frumento reliquoque commeatu satis esset provisum, quod, deditione facta obsidibusque acceptis, nihil de bello timendum existimaverat, concilio celeriter convocato, sententias exquirere coepit: quo in concilio, cum tantum repentini periculi praeter opinionem accidisset (2), ac jam omnia fere superiora loca multitudine armatorum completa conspicerentur, neque subsidio veniri, neque commeatus supportari, interclusis itineribus, possent; prope jam desperata salute, nonnullae hujusmodi sententiae dicebantur, ut impedimentis relictis, eruptione facta, iisdem itineribus quibus eo pervenissent, ad salutem contenderent. Majori tamen parti placuit, hoc reservato ad extremum consilio, interim rei eventum experire (3) et castra defendere.

IV. Brevi spatio interiecto, vix ut his rebus quas constituissent, collocandis atque administrandis tempus daretur, hostes ex omnibus partibus, signo dato, decurrere, lapidis gaesaque in vallum conjicere. Nostri

---

(1) Legio plenissima. *Legione intiera.*

(2) Cum tantum repentini, etc. *Un ripiglio sì grande, e sì improvviso essendo accaduto contra ogni loro aspettazione.*

(3) Rei eventum experire. *Tentar la sorte dell'armi.*

primo integris viribus fortiter repugnare, neque ullum frustra telum ex loco superiore mittere: ut quaeque pars castrorum nudata defensoribus premi videbatur, eo occurrere, et auxilium ferre; sed hoc superari, quod diuturnitate pugnae hostes defessi praelio excedebant, alii interis viribus succedebant: quarum rerum a nostris propter paucitatem fieri nihil poterat, ac non modo defesso ex pugna excedendi, sed ne saucio quidem ejus loci, ubi constiterat, reliquendi ac sui recipiendi facultas dabatur.

V. Cum jam amplius horis VI continenter pugnaretur, ac non solum vires, sed etiam tela nostris deficerent, atque hostes acrius instarent, languidioribusque nostris, vallum scindere et fossas complere coepissent resque esset jam ad extremum deducta casum, P. Sextius Baculus primipili centurio, quem Nervico praelio, compluribus confectum vulneribus diximus, et item C. Volusenus, tribunus militum, vir et consilii magni et virtutis, ad Galbam accurrunt, atque unam esse spem salutis docent, si, eruptione facta, extremum auxilium experirentur (1). Itaque, convocatis centurionibus, celeriter milites certiores facit, paulisper intermitterent praelium, ac tantummodo tela missa exciperent (2), seque ex labore reficerent; post signo dato, e castris erumperent, atque omnem spem salutis, in virtute ponerent.

VI. Quod jussi sunt faciunt; ac subito omnibus portis eruptione facta, neque cognoscendi quid fieret neque sui colligendi (3) hostibus facultatem reliquunt. Ita commutata fortuna, eos qui in spem potiundorum castrorum venerant, undique circumventos interficiunt et ex hominum millibus amplius XXX, quam numerum barbarorum ad castra venisse constabat, plus tertia parte interfecta, reliquos perterritos in fugam conjiciunt, ac, ne in locis quidam superioribus consistere patiuntur. Sic omnibus hostium copiis fusis, armisque exutos, se in castra munitionesque suas recipiunt. Quo praelio facto, quod saepius fortunam tentare Galba

---

(1) Eruptione facta, etc. *Facendo una sortita, essi tentavano di provvedere alla loro salvezza.*

(2) Tela missa exciperent. *Ricevere le frecce scagliate, cioè a dire riparare i colpi.*

(3) Sui colligendi. *Di riordinarsi.*

nolebat, atque alio sese in hiberna consilio venisse memimerat, aliis occurrisse rebus viderat, maxime frumenti commeatusque inopia permotus, postero die omnibus ejus vici aedificiis, incensis, in Provinciam reverti contendit; ac nullo hoste prohibente aut iter demorante, incolumem legionem in Nantuates inde in Allobrogas perduxit, ibique hiemavit.

VII. His rebus gestis, cum omnibus de causis Caesar pacatam Galliam existimaret, superatis Belgis, expulsis Germanis, victis in Alpibus Sedunis, atque, ita inita hieme, in Illyricum profectus esset, quod eas quoque nationes adire et regiones cognoscere volebat, subitum bellum in Gallia coortum est. Ejus belli haec fuit causa. P. Crassus adolescens cum legione VII proximus mare Oceanum Andibus hiemabat: is quod in his locis inopia frumenti erat, praefectos, tribunosque militum complures in finitimas civitates, frumenti commeatusque potendi causa, dimissit; quo in numero erat T. Terrasidius missus in Eusubios, M. Trebius Gallus in Curiosolitas, Q. Velanius cum T. Silio in Venetos.

VIII. Hujus civitatis est longe amplissima auctoritas omnis orae maritimae regionum earum, quod et naves habent Veneti, plurimas, quibus in Britanniam navigare consueverunt, et scientia atque usu nauticarum rerum coeteros antecedunt (1); et in magno impetu maris atque aperto (2); paucis portubus interjectis, quos tenent ipsi,. omnes fere, qui eodem mari uti consueverunt, habent vectigales. Ab iis fit initium retinendi Silii atque Velanii, quod per eos suos se obsides, quos Crasso dedissent, recuperaturos extimabant. Horum auctoritate finitimi adducti (ut sunt Gallorum subita et repentina consilia), eadem de causa Trebium Terrasidiumque retinent: et celeriter missis legatis, per suos principes inter se conjurant, nihil, nisi communi consilio, acturos, eumdemque omnis (3) fortunae exitum esse laturos: reliquasque civitates solicitant, ut in ea libertate, quam majoribus acceperant permanere, quam Romanorum servitutem perferre,

---

(1) Et scientia atque usu, etc. *Essi superano tutti gli altri per la loro abilità, ed esperienza nella marina.*

(3) Et in magno, etc. *In mare vasto, e tempestoso* ec.

(3) Omnis, acc. plur., *sta per* omnes.

mallent. Omni ora maritima celeriter ad suam sententiam perducta, communem legationem ad P. Crassum mittunt, » si velit suos recipere, obsides sibi remittat «.

IX. Quibus de rebus Caesar a Crasso certior factus, quod ipse aberat longius, naves interim longas (1) aedificari in flumine Ligeri quod influit Oceanum (2), remiges ex Provincia institui (3), nautas gubernatoresque comparari jubet. His rebus celeriter administratis, ipse, cum primum per anni tempus potuit, ad exercitum contendit. Veneti reliquaeque item civitates, Cognito Caesaris adventu, simul, quod quantum in se facinus admisissent intelligebant (legatos quod nomen apud omnes nationes sanctum inviolatumque semper fuisset, retentos abs se et in vincula conjectos), pro magnitudine periculi bellum parare, et maxime ea quae ad usum navium pertinent providere instituunt, hoc majore spe, quod multum natura loci confidebant. Pedestria esse itinera concisa aestuariis (4), navigationem impeditam propter inscientiam locorum paucitatemque portuum sciebant; neque nostros exercitus, propter frumenti inopiam, diutius apud se morari posse, confidebant: ac jam, ut (5) omnia contra opinionem acciderent, tamen se plurimum navibus posse, Romanos, neque ullam facultatem habere navium neque eorum locorum, ubi bellum gesturi essent, vada (6), portus insulasque novisse, ac longe aliam esse navigationem in concluso mari, atque in vastissimo atque apertissimo Oceano, perspiciebant. His initis consiliis, oppida muniunt, frumenta ex agris in oppida comportant: naves in Venetiam, ubi Caesarem primum bellum gesturum constabat, quam plurimas possunt, cogunt. Socios sibi ad id bellum Osismios, Lexovios, Nannetes, Ambianos, Morinos, Diablintes, Menapios adsciscant: auxilia ex Brittannia, quae contra eas regiones posita est, accersunt.

X. Erant haec difficultates belli gerendi, quas supra

---

(1) Naves longas. *Dalle barche lunghe delle Galere.*
(2) Influere Oceanum. *Scaricarsi nell' Oceano.*
(3) Institui remiges. *Che si creino dei remiganti.*
(4) Æsturia. *Luoghi paludosi, inondati dalle maree.*
(5) Ut. *Anche quando.*
(6) Vada. *I bassi fondi.*

ostendimus : sed tamen multa Caesarem ad id bellum incitabant ; injuriae retentorum equitum Romanorum, rebellio facta post deditionem, defectio datis obsidibus, tot civitatum conjuratio : in primis, ne, hac parte neglecta, relique nationes idem sibi licere arbitrarentur. Itaque cum intelligeret omnes fere Gallos novis rebus studere, et ad bellum mobiliter celeriterque excitari, omnes autem homines natura libertati studere, et conditionem servitutis odisse ; priusquam plures civitates conspirarent, partiendum sibi ac latius distribuendum exercitum putavit.

XI. Itaque T. Labienum legatum in Treviros, qui proximi Rheno flumini sunt, cum equitatu mittit. Huic mandat, Rhenos reliquosque Belgas adeat, atque in officio contineat ; Germanosque qui auxilio a Belgis accersiti dicebantur, si per vim navibus flumen transire conentur, prohibeat. P. Crassum, cum cohortibus legionariis XII et magno numero equitatus, in Aquitaniam proficisci jubet, ne ex his nationibus auxilia in Galliam (1) mittantur, ac tantae nationes conjugantur. Q. Titurium Sabinum legatum cum legionibus III. in Unellos, Curiosolitas, Lexoviosque mittit, qui eam manum destinendam curet (2). D. Brutum adolescentem classi Gallicisque navibus, quas ex Pictonibus et Santonis, reliquisque peccatis regionibus convenire jusserat, praeficit ; et, cum primum possit, in Venetos proficisci jubet. Ipse eo pedestribus copiis contendit.

XII. Erant hujusmodi fere situs oppidorum, ut posita in extremis lingulis (3) promontoriisque neque pedibus aditum aberent (4), cum ex alto se aestus incitavisset (5), quod bis semper accidit horarum XII spatio ; neque navibus, quod rursus minuente aestu (6) naves in vadis afflictarentur. Ita utraque re oppidorum

---

(1) In Galliam. *Nella Gallia Celtica.*

(2) Qui eam manum, etc. *Per aver cura di occupare, o di ritenere in soggezione questo pugno di nemici.*

(3) Lingulis. *Sopra alcune lingue di terra.*

(4) Neque pedibus, etc. *Nè vi si poteva camminare a piedi.*

(5) Cum ex alto, etc. *Quando il mare era alto.*

(6) Minuente aestu. *Mancando la marea, o quando la marea si ritirava.*

oppugnatio impediebatur; ac, si quando magnitudine operis forte superati, extruso mari aggere ac molibus, atque his ferme oppidi moenibus adaequatis, suis fortunis desperare coeperant, magno numero navium appulso, cujus rei summam facultatem habebant, sua omnia deportabant, seque in proxima oppida recipiebant: ibi se rursus iisdem opportunitatibus loci defendebant. Haec eo facilius magnam partem aestatis faciebant, quod nostrae naves tempestatibus detinebantur, summaque erat vasto atque aperto mari, magnis aestibus, raris ac prope nullis portubus difficultas navigandi.

XIII. Namque ipsorum naves ad hunc modum factae armataeque erant. Carinae (1) aliquando planiores quam nostrarum navium, quo facilius vada ac decessum aestus excipere possent: prorae admodum erectae, atque item puppes ad magnitudinem (2) fluctum tempestatumque accomodatae: naves totae factae ex robore (3), ad quamvis vim et contumeliam (4) perferendam: transtra ex pedalibus in latitudinem trabibus confixa clavis ferreis digiti pollicis, crassitudine; anchorae, pro funibus, ferreis catenis revictae: pelles pro velis, alutaeque tenuiter confectae, sive propter lini inopiam, atque ejus usus inscientiam, sive, quod est magis verisimile, quod tantas tempestates Oceani tantosque impetus ventorum sustineri, ac tanta onera navium regi velis non satis commode posse arbitrabantur. Cum his navibus nostrae classi ejusmodi congressus erat, ut una celeritate; et pulsu remorum praestarent; reliqua pro loci natura, pro vi tempestatum, illis essent aptiora et accomodatiora: neque enim his nostrae rostrum (5) nocere poterant (tanta his erat firmitudo); neque, propter altitudinem, facile telum adjiciebatur, et eadem de causa minus incommode scopulis continebantur. Accedebat, ut cum servire ventus coepisset et se vento dedissent, et tempestatem ferrent facilius,

---

(1) Carinae, etc. *Il fondo dei loro navigli è più piatto di quelli dei nostri.*

(2) Ad magnitudinem, etc. *Fatte per resistere a grandi flutti ed alle tempeste.*

(3) Ex robore. *Di legno di Rovere.*

(4) Contumeliam. *Assalto.*

(5) Rostrum. *Becco della nave.*

et in vadis consisterent tutius, et ab aestu derelictae nihil saxa et cautes timerent: quorum rerum omnium nostris navibus casus erant extimescendi.

XIV. Compluribus expugnatis oppidis, Caesar, ubi intellexit frustra tantum laborem sumi, neque hostium fugam captis oppidis reprimi, neque his noceri posse statuit expectandam classem: quae, ubi convenit ac primum ab hostibus visa est, circiter CCXX. naves eorum paratissimae, atque omni genere armorum ornatissimae, e portu profectae, nostris adversae consisterunt; neque satis Bruto, qui Classi praeerat, neque tribunis militum centurionibusque, quibus singulae naves erant attributae (1), constabat quid agerent, aut quam rationem pugnae insisterent: rostro enim noceri non posse cognoverant; turribus autem excitatis, tantum tamen has altitudo puppium ex barbaris navibus superabat, ut neque ex inferiore loco satis commode tela adjici possent, et missa a Gallis gravius acciderent. Una erat magno usui res praeparata a nostris, falces praeacutae, insertae affixaeque longuriis (2), non absimili forma muralium falcium. His cum funes, qui antennas ad malos destinabant, comprehensi adductique erant navigio remis incitato praerumpebantur: quibus abscissis, antennae necessario concidebant, ut, cum omnis gallicis navibus spes in velis armamentisque (3) consisterent, his ereptis, omnis usus navium uno tempore eriperetur. Reliquum erat certamen positum in virtute; qua nostri milites facile superabant, atque eo magis, quod in conspectu Caesaris atque omnis exercitus res gerebatur; ut nullum paulo fortius factum latere posset: omnes enim colles et loca superiora, unde erat propinquus despectus in mare, ab exercitu tenebantur.

XV. Disjectis, ut diximus, antennis, cum singulas binae aut ternae naves circumsisterent (4); milites summa vi transcendere in hostium, naves contendebant. Quod postquam barbari fieri animadverterunt, expu-

---

(1) Quibus singulae, etc. *Ai quali il comando di ciascuna nave si era dato.*

(2) Falces, etc. *Delle falci taglienti attaccate con manico a lunghe aste.*

(3) Armamentis. *Gli arredi.*

(4) Circumsistere. *Circondare.*

gnatis compluribus, navibus, cum ei rei nullum reperiretur auxilium, fuga salutem petere contenderunt. Ac, jam conversis in eam partem navibus, quo ventus ferebat, tanta subito malacia (1) ac tranquillitas extitit, ut se loco movere non possent. Quae quidem res ad negotium conficiendum maxime fuit opportuna; nam singulas nostri consectati expugnaverunt, ut perpaucae ex omni numero, noctis interventu, ad terram pervenerit, cum (2) ab hora fere quarta usque ad solis occasum pugnaretur.

XVI. Quo praelio bellum Venetorum totiusque orae maritimae confectum est: nam, cum omnis juventus, omnes etiam gravioris aetatis, in quibus aliquid consilii, aut dignitatis fuit (3), eo convenerant; tum, navium quod ubique fuerat, unum in locum coegerant: quibus amissis, reliqui neque quo se recipient, neque quemadmodum oppida defenderent, habebant. Itaque se, suaque omnia Caesari dediderunt; in quos eo gravius Caesar vindicandum statuit, quo diligentius in reliquum tempus a barbaris jus legatorum conservaretur. Itaque, omni senatu necato, reliquos sub corona vendidit.

XVII. Dum haec in Venetis gerentur, Q. Titurius Sabinus cum his copiis, quas a Caesare acceperat, in fines Unellorum pervenit. His praeerat Viridovix, ac summam imperii tenebat earum omnium civitatum quae defecerant, ex quibus exercitum magnasque copias coegerat. Atque his paucis diebus Aulerci, Eburovices, Lexoviique, senatu suo interfecto, quod auctores belli esse nolebant, portas clauserunt, seque cum Viridovice conjuxerunt; magnaque praeterea multitudo undique ex Gallia perditorum hominum latronumque convenerat, quos spes praedandi studiumque bellandi, ab agricoltura et quotidiano labore revocabat Sabinus idoneo omnibus rebus loco castris sese tenebat, cum Viridovix contra eum duum millium spatio consedisset, quotidieque productis copiis pugnandi potestatem faceret; ut jam non solum hostibus in contemptionem Sabinus veniret, sed etiam nostrorum militum vocibus

---

(1) Malacia. *Una sì gran calma.*

(2) Cum. *Dapoichè.*

(3) Gravioris aetatis, etc. *Di un' età matura, che avevano qualche prudenza, e qualche distinzione.*

nonnihil carperetur (1), tantamque opinionem timoris praebuit, ut jam ad vallum castrorum hostes accedere auderent. Id ea causa faciebat, quo cum tanta multitudine hostium, praesertim eo absente qui summam imperii teneret, nisi aequo loco aut opportunitate aliqua data, legato dimicandum non existimabat.

XVIII. Hac confirmata opinionem timoris, idoneum quemdam hominem et callidum delegit Gallum, ex iis quos auxilii causa secum habebat. Huic magnis praemiis pollicationibusque persuadet uti ad hostes transeat, et quid fieri velit edocet. Qui ubi pro perfuga ad eos venit, timorem Romanorum proponit; quibus angustiis ipse Caesar a Venetis prematur; docet: neque longius abesse, quin proxima nocte Sabinus clam ex castris exercitum educat, et ad Caesarem, auxilii ferendi causa, proficiscatur. Quod ubi auditum est, conclamant omnes occasionem negotii bene gerendi amittendam non esse: ad castra iri oportere. Multae res ad hoc consilium Gallos hortabantur; superiorum dierum Sabini cunctatio; perfugae confirmatio, inopia cibariorum, cum rei parum diligenter ab his erat provisum; spes Venetici belli (2), et quod fere libenter homines id, quod, volunt, credunt. Iis rebus adducti non prius Viridovicem reliquosque duces, ex concilio dimittunt, quam ab iis sit concessum, arma uti capiant, et ad castra contendunt. Qua re concessa, laeti, velut explorata victoria (3), sarmentis virgultisque collectis, quibus fossas Romanorum compleant, ad castra pergunt.

XIX. Locus erat castrorum editus, et paulatim ab imo acclivis circiter passus M. Huc magno cursu contenderunt, ut quam minimum spatii ad se colligendos armandosque Romanis daretur; exanimatique (4) pervenerunt. Sabinus suos hortatus, cupiendibus signum dat. Impeditis hostibus propter ea, quae ferebant, onera, subito duabus portis eruptionem fieri jubet. Factum est opportunitate loci, hostium inscientia ac de-

---

(1) Nostrorum, etc. *Egli era biasimato dai nostri propri soldati.*

(2) Spes, etc. *La speranza di un felice successo dalla parte di Vannes.*

(3) Velut, etc. *Come se la vittoria fosse stata sicura.*

(4) Exanimatique. *Ed anelanti e senza fiato.*

fatigatione, virtute militum ac superiorum pugnarum exercitatione, ut ne unum quidem nostrorum impetum ferrent, ac statim terga verterent: quos impeditos, integris viribus milites nostri consecuti, magnum numerum eorum occiderunt; reliquos equites consectati, paucos, qui ex fuga evaserant, reliquerunt. Sic uno tempore, et de navali pugna Sabinus, et de Sabini victoria Caesar certior factus est; civitatesque omnes se statim Titurio dediderunt: nam ut ad bella suscipienda Gallorum alacer ac promptus est animus; sic mollis ac minime resistens ad calamitates perferandas mens eorum est.

XX. Eodem fere tempore, P. Crassus, cum in Aquitaniam pervenisset, quae pars, ut ante dictum est, et regionum latitudine et multitudine hominum, ex tertia parte (1) Galliae est aestimanda, cum intelligeret in illis locis sibi bellum gerendum, ubi paucis ante annis L. Valerius Praeconinus legatus, exercitu pulso, interfectus esset, atque unde L. Manilius proconsul impedimentis amissis, profugisset, non mediocrem sibi diligentiam adhibendam intelligebat. Itaque, re frumentaria provisa, auxiliis equitatuque comparato, multis praeterea viris fortibus Tolosa, Carcasone et Narbone, quae sunt civitates Galliae provinciae finitimae ex his regionibus, nominatim evocatis, in Sotiatum fines exercitum introduxit. Cujus adventu cognito, Sotiates, magnis copiis coactis, equitatuque comparato, quo plurimum valebant, in itinere agmen nostrum adorti, primum equestre praelium commiserunt; deinde equitatu suo pulso, atque insequentibus nostris, subito pedestres, copias, quas in convalle in insidiis collocaverant, ostenderunt. Hi nostros disjectos (2) adorti, praelium renovaverunt.

XXI. Pugnatum est diu, atque acriter, cum Sotiates superioribus victoriis freti, in sua virtute totius Aquitaniae salutem positam putarent; nostri autem, quid sine imperatore et sine reliquis legionibus: adolescentulo duce, efficere possent, perspici cuperent: tandem tamen confecti vulneribus hostes terga vertere;

---

(1) Ex tertia parte, etc. *Dev' eseere riputata per il terzo della Gallia.*

(2) Disjectos. *Dispersi e sbaragliati.*

quorum magno numero interfecto, Crassus ex itinere oppidum Sotiatum oppugnare coepit: quibus fortiter resistentibus, vineas turresque egit (1). Illi, alias eruptione tentata, alias cuniculis ad aggerem vineasque actis, cujus rei sunt longe peritissimi Aquitani propterea quod multis locis apud eos aerariae secturae sunt (2), ubi diligentia nostrorum nihil his rebus profici posse intellexerunt, legatos ad Crassum mittunt, seque in deditionem ut recipiat, petunt. Qua re imperata, arma tradere jussi faciunt.

XXII. Atque in ea re omnium nostrorum intentis animis, alia ex parte oppidi Adcantuannus, qui summam imperii tenebat, cum DC devotis, quos illi Soldurios appellant (3), quorum haec est conditio, ut omnibus in vita commodis una cum his fruantur, quorum se amicitiae dediderint: si quid iis per vim accidat, aut eumdem casum una ferant, aut sibi mortem consciscant; neque adhuc hominum memoria repertus est quisquam, qui eo interfecto, cujus se amicitiae devovisset, mori recusaret. Cum iis Adcantuannus eruptionem facere conatus, clamore ab ea parte munitionis sublato, cum ad arma milites concurrissent, vehementerque ibi pugnatum esset, repulsus in oppidum est: uti tamen eadem deditionis conditione uteretur, a Crasso impetravit.

XXIII. Armis odsidibusque acceptis, Crassus in fines Vocatium et Tarusatium profectus est. Tum vero barbari commoti, quod oppidum et natura loci et manu munitum, paucis diebus quibus eo ventum erat: expugnatum cognoverant, legatos quoque versus dimittere (4), conjurare (5), obsides inter se dare, copias parare coeperunt. Mittuntur etiam ad eas civitates legati, quae sunt citeriores Hispaniae, finitimae Aquitaniae: inde auxilia ducesque accersuntur, quorum

---

(1) Vineas turresque egit. *Egli impiegò contra di loro le mantellette, e le torri.*

(2) Ærariae secturae sunt. *Vi sono delle miniere di rame.*

(3) Cum sexcentis, etc. *Con seicento bravi, che se gli erano intieramente dedicati, ch'essi chiamavano Soldurj, cioè a dire bravi addetti al servizio di un gran signore.*

(4) Legatos, etc. *Mandare da tutte le parti dei deputati.*

(5) Conjurare. *A collocarsi.*

adventu magna cum auctoritate, et magna cum hominum multitudine bellum gerere conantur. Duces vero ii deliguntur, qui una cum Q. Sertorio omnes annos fuerant, summamque scientiam rei militaris habere existimabantur. Hi consuetudine populi rom. loca capere, castra munire, commeatibus nostros intercludere instituunt. Quod ubi Crassus animadvertit, suas copias propter exiguitatem non facile diduci (1), hostem et vagari et vias obsidere, et castris satis praesidii relinquere: ob eam causam minus commode frumentum, commeatumque sibi supportari: in dies hostium numerum augeri; non cunctandum existimavit, quin pugna decertaret. Hoc re ad consilium delata, ubi omnes idem sentire intellexit, posteram diem pugnae constituit.

XXIV. Prima luce productis omnibus copiis, duplici acie instituta (2), auxiliis (3) in mediam aciem conjectis, quid hostes consilii caperent, expectabat. Illi etsi propter multitudinem, et veterem belli gloriam paucitatemque nostrorum, se tuto dimicaturos existimabant, tamen tutius esse arbitrabantur, obsessis viis, commeatu intercluso, sine ullo vulnere victoria potiri: et, si propter inopiam rei frumentariae Romani sese recipere coepissent, impeditos in agmine, et sub sarcinis inferiores animo adoriri cogitabant. Hoc consilio probato ab ducibus, productis Romanorum copiis, sese castris tenebant. Hac re perspecta, Crassus, eum sua cunctatione atque opinione timidiores hostes, nostros milites alacriores ad pugnandum effecisset, atque omnium voces audirentur, expectari diutius non oportare, quin ad castra iretur; cohortatus suos omnibus cupientibus, ad hostium castra contendit.

XXV. Ibi, cum alii fossas complerent, alii multis telis conjectis defensores vallo munitionibusque depellerent, auxiliaresque, quibus, ad pugnam non multum Crassus confidebat, lapidibus telisque subministrandis, et ad aggerem cespitibus comportandis, speciem atque opinionem pugnantium praeberet; cum item ab hosti-

---

(1) Suas copias, etc. *Che non gli era facile di mandare de' distaccamenti.*

(2) Productis, etc. *Avendo fatto uscire tutte le truppe, ed avendole ordinato in due linee.*

(3) Auxiliis. *Le truppe ausiliarie, gli alleati.*

bus constanter (1) ac non timide pugnaretur, telaqu, ex loco superiore missa non frustra acciderent; equitese circuitis hostium castris, Crasso renunciaverunt, non eadem esse diligentia ab Decumana porta castra munita, facilemque aditum habere.

XXXVI. Crassus, equitum praefectos cohortatus, ut magnis praemiis pollicitationibusque suos excitarent quid fieri velit, ostendit. Illi, ut erat, imperatum eductis quatuor cohortibus quae praesidio castris relictae integrae ab labore erant (2), et longiore itinere circumductis, ne ex hostium castris conspici possent omnium oculis mentibusque ad pugnam intentis, celeriter ad eas, quas diximus munitiones pervenerunt atque his perruptis, prius in hostium castris constiterunt quam plane ab his videri, aut quid rei gereretur cognosci posset. Tum vero clamore ab ea parte audito, nostri, redintegratis viribus, quod plerumque in spe victoriae accidere consuevit; acrius impugnare coeperunt. Hostes undique circumventi, desperatis omnibus rebus: se per munitiones dejicere, et fuga salutem petere contenderunt: quos equitatus apertissimis campis consectatus, ex millium L. numero, quae ex Aquitania Cantabrisque venisse constabat, vix quarta parte relicta multa nocte se in castra recepit.

XXVIII. Hac audita pugna, maxima pars Aquitaniae sese Crasso dedidit, obsidesque ultro misit: quo in numero fuerunt Tarbelli, Bigerriones, Perciani Vocates, Tarusates, Elusates, Garites, Ausci, Garumni, Sibutzates, Cocosatesque. Paucae ultimae (3) nationes anni tempore confisae, quod hiems suberat, id facere neglexerunt.

XXVIII. Eodem fere tempore Caesar, etsi prope exacta jam aestas erat, tamen, quod omni Gallia pacata, Morini Menapiique supererant qui in armis essent, neque ad eum unquam legatos de pace misissent; arbitratus id bellum celeriter confici posse, eo exercitum adduxit: qui longe alia ratione, ac reliqui Galli, bellum agere instituerunt. Nam, quod intelligebant

---

(1) Constanter, etc. *Con fermezza e coraggio.*

(2) Integrare, etc. *Erano ancora fresche, non erano ancora stanche.*

(3) Ultimae. *Lontane.*

maximas nationes, quae praelio contendissent, pulsas superatasque esse, continentesque silvas ac paludes habebant, eo se suaque omnia contulerunt. Ad quarum initium silvarum cum pervenisset Caesar, castraque munire instituisset, neque hostis interim visus esset, dispersis in opere nostris, subito ex omnibus partibus silvae evolaverunt, et in nostros impetum fecerunt. Nostri celeriter arma ceperunt, eosque in silvas repulerunt: et compluribus interfectis, longius impeditioribus locis secuti; paucos ex suis deperdiderunt.

XXIX. Reliquis deinceps diebus Caesar silvas caedere instituit; et, ne quis inermibus imprudenti usque militibus ad latere impetus fieri posset, omnem eam materiam (1), quae erat caesa, conversam ad hostem collocabat, et pro vallo ad utrumque latus extruebat. Incredibili celeritate magno spatio paucis diebus confecto, cum jam pecus atque extrema impedimenta ab nostris tenerentur, ipsi densiores silvas peterent, ejusmodi tempestates sunt consecutae, uti opus necessario intermitteretur, et continuatione imbrium, diutius sub pellibus (2) milites contineri non possent. Itaque, vastatis omnibus eorum agris, vicis aedificiisque incensis, Caesar exercitum reduxit, et in Aulercis Lexovisque, reliquis item civitatibus, quae proxime (3) bellum fecerant, in hibernis collocavit.

(1) Materiam. *Tutto il legno.*

(2) Sub pellibus. *Sotto le loro tende, ch'erano fatte di pelle.*

(3) Proxime. *In ultimo luogo.*

LIBER IV.

ARGUMENTUM.

Hoc libro continetur bellum contra Usipetes et Tenchtheros, atque obiter mores Suevorum Germanorumque generatim describuntur: deinde trajectus Rheni, ut in Germaniam transiret, et trajectus in Britanniam, quem utrumque ante illum nemo romanus ausus fuerat.

I. Ea; quae secuta est, hieme, qui fuit annus Cn. Pompejo, M. Crasso, coss. Usipetes Germani, et item Tenchtheri, magna cum multitudine hominum flumen Rhenum transierunt, non longe a mari, quo Rhenus influit. Causa transeundi fuit, quod, ab Suevis complures annos exagitati, bello premebantur, et agricoltura prohibebantur. Suevorum gens est longe maxima, et bellicosissima. Germanorum omnium. Ii centum pagos habere dicuntur, ex quibus quotannis singula millia armatorum, bellandi causa, suis ex finibus educunt; reliqui domi maneat, pro se atque illis colunt. Hi rursus invicem anno post in armis sunt: illi domi remanent. Sic neque agr coltura, neque ratio atque usus belli intermittitur: sed privati ac separati agri apud eos nihil est (1): neque longius anno remanere uno in loco, incoiendi causa, licet. Neque multum frumento, sed maximam partem (2) lacte atque pecore vivunt, multumque sunt in venationibus: quae res et cibi genere, et quotidiana exercitatione, et libertate vitae (quod a pueris nullo officio aut disciplina assuefacti nihil omnino contra voluntatem faciant), et vires alit, et immani corporum magnitudine homines efficit. Atque in eam se consuetudinem adduxerunt, ut locis frigidissimis neque vestitus praeter pelles, habeant quidquam, quarum propter exiguitatem magna est corporis pars aperta, et laventur in fluminibus.

II. Mercatoribus est ad eos auditus eo magis ut, quae bello coeperint, quibus vendant, habeant; quam quo ullam rem ad se importari desiderent. Quin etiam jumentis,

(1) Se privati, etc. *Ma essi non hanno terre in proprietà, ed a loro particolarmente appartenenti.*

(2) Maximam partem, *in luogo di* maxima ex parte.

quibus maxime Gallia delectatur, quaeque impenso parant pretio, Germani importatis (1) non utuntur; sed, quae sunt apud eos nata prava atque deformia, haec quotidiana exercitatione, summi ut sint laboris efficiunt. Equestribus praeliis saepe ex equis desiliunt, ac petibus praeliantur: equosque eodem remanere vestigio assuefaciunt, ad quos se celeriter, cum usus est, recipiunt: neque eorum moribus turpius quidquam aut inertius habetur, quam ephippiis (2) uti. Itaque ad quemvis numerum ephippiatorum equitum (3) quamvis pauci, adire audent. Vinum ad se omnino importare non sinunt, quod ea re ad laborem ferendum remollescere homines atque effeminari arbitrantur.

III. Publice maximam putant esse laudem, quam latissime a suis finibus vacare agros (4); hac re significari, magnum numerum civitatum suam vim sustinere non potuisse. Itaque una ex parte a Suevis circiter millia passuum DC agri vacare dicuntur. Ad alteram partem succedunt Ubii, quorum fuit civitas ampla atque florens (5), ut est captus Germanorum, et paulo; quam sunt ejusdem generis, etiam coeteris humaniores; propterea quod Rhenum attingunt, multique ad eos mercatores ventitant, et ipsi propter propinquitatem Gallicis sunt moribus assuefacti. Hos cum Suevi; multis saepe bellis experti, propter amplitudinem, gravitaque (6), civitatis, finibus expellere non potuissent, tamen vectigales sibi fecerunt, ac multo umiliores infirmioresque redegerunt.

IV. In eadem causa fuerunt Usipetas et Tenchtheri, quos supra diximus, qui complures annos Suevorum vim sustinuerunt; ad extremum tamen agris expulsi, et multis locis Germaniae triennium vagati, ad Rhenum pervenerunt: quas regiones Menapii incolebant, et ad

(1) Jumentis importatis. *Cavalli stranieri, che son fatti passare da un paese in un altro.*

(2) Ephippiis. *Arnesi.*

(3) Ephippiatorum equitum. *De' cavalieri ben equipaggiati.*

(4) Quam latissime, etc. *Dall'essere le compagne molto lontane dal loro territorio, vale a dire, che non sono cinte da vasti deserti.*

(5) Civitas, etc. *Popolo numeroso, e potente.*

(6) Gravitatem. *Il numero, la moltitudine.*

utramque ripam fluminis agros, aedificia vicosque habebant. Sed tante multitudinis adventu perterriti, ex his aedificiis quae trans flumen habuerant, demigraverunt; et eis Rhenum dispositis praesidiis, Germanos transire prohibebant. Illi omnia experti (1), cum neque vi contendere, propter inopiam navium, neque clam transire, propter custodias. Menapiorum, possent, reverti se in suas sedes regionesque simulaverunt, et tridui viam progressi, rursus reverterunt: atque omni hoc itinere, una nocte, equitatu confecto, inscios inopinantesque Menapios oppresserunt, qui de Germanorum discessu per exploratores certiores facti, sine metu trans Rhenum in suos vicos remigraverant. His interfectis, navibusque eorum occupatis, priusquam ea pars Menapiorum, quae citra Rhenum erat, certior fieret, flumen transierunt, atque omnibus eorum aedificiis occupatis, reliquam partem hiemis se eorum copiis (2) aluerunt.

V. His de rebus Caesar certior factus: et infirmitatem (3) Gallorum veritus, quod sunt in consiliis capiendis mobiles, et novis plerumque rebus student, nihil his committendum existimavit. Est autem hoc Gallicae consuetudinis, ut et viatores etiam invitos consistere cogant; et quod quisque eorum de quaque re auderit, aut cognoverit, quaerant: et mercatores in oppidis vulgus circumsistat; quibusque ex regionibus veniant, quasque ibi res cognoverint, pronunciare cogat. His rumoribus atque auditionibus permoti, de summis saepe rebus consilia ineunt: quorum eos e vestigio (4) poenitere necesse est cum incertis rumoribus serviant (5), et plerique ad voluntatem eorum ficta respondeant.

VI. Qua consuetudine cognita, Caesar, ne graviori (6) bello occurrerent, maturius quam consueverat, ad exercitum proficiscitur. Eo cum venisset, ea quae fore suspicatus erat, facta cognovit: missas legationes

(1) Omnia experti. *Avendo impiegato tutti i mezzi.*
(2) Forum copiis. *Colle loro provvisioni.*
(3) Infirmitatem. *L'incostanza, la leggerezza.*
(4) E vestigio. *Di ben presto.*
(5) Servire. *Affidarsi a.*
(6) Ne graviori, etc. *Per non impegnarsi senza necessità in una guerra ec. per prevenire una guerra ec.*

a nonnullis civitatibus ad Germanos, invitatisque eos uti ab Rheno discenderent, omniaque, quae postulassent ab se fore parata. Qui spe adducti Germani latius iam vagabantur, et in fines Eburonum et Condrusorum, qui sunt Trevirorum clientes, pervenerant. Principibus Galliae evocatis, Caesar ea quae cognoverat, dissimulanda sibi existimavit; eorumque animis permulsis et confirmatis equitatuque imperato (1), bellum cum Germanis gerere costituit.

VII. Re frumentaria comparata, equitibusque delectis, iter in ea loca facere coepit quibus in locis Germanos esse audiebat. A quibus cum paucorum dierum iter abesset, legati abiis venerunt, quorum haec fuit oratio: » Germanos neque priores populo rom. bellum » inferre; neque tamen recusare, si lacessantur, quin » armis contendant: quod Germanorum consuetudo » haec sit a majoribus tradita, quicumque bellum inferant, resistere, neque deprecari; hoc tamen dice» re (3), venisse invitos, ejectos domo. Si suam gra» tiam Romani velint, posse eis utiles esse amicos; » vel sibi agros attribuant, vel patiantur eos tenere » quos armis possederint: sese unis. Suevis concedere, » quibus ne dii quidem immortales pares esse possint, » reliquum quidem in terris esse neminem, quem non » superare possint «.

VIII. Ad haec Caesar quae visum est respondit; sed exitus fuit orationi: » Sibi nullam cum his amicitiam » esse posse, si in Gallis remanerent: neque verum » esse (4), qui suos fines tueri non potuerint, alie» nos occupare, neque ullus in Gallia vacare agros » qui dari, tantae praesertim multitudini, sine inju» ria possint; sed licere, si velint, in Ubiorum fini» bus considere, quorum sint legati apud se, et de » Suevorum injuriis querantur, et a se auxilium pe» tant; hoc se ab Ubiis impetraturum «.

IX. Legati haec se ad suos relaturos dixerunt: et re deliberata, post diem tertium ad Caesarem reversu-

---

(1) Equitatu, etc. *Avendo loro ordinato di dare della Cavalleria.*

(2) Huc tamen dicere. *Che intanto essi gli facevano considerare.*

(3) Neque verum esse. *E che non era affatto giusto.*

ros; interea, ne propius se castra moveret, petierunt. Ne id quidem Caesar, ab se impetrari posse dixit: cognoverat enim magnam partem equitatus ab iis aliquot diebus ante praedandi, frumentandique causa, ad Ambivaritos trans Mosam missam. Hos expectari equites, atquae ejus rei causa moram interponi arbitrabatur.

X. Mosa profluit ex monte Vosego; qui est in finibus Lingonum: et parte quadam ex Rheno recepta, qua appellatur Walis (1), insulam efficit Batavorum: neque longius ab ea millibus passum LXXX. in Oceanum transit. Rhenus autem oritur ex Lepontiis, qui Alpes incolunt, et longo spatio per fines Nantuatium, Helvetiorum, Sequanorum, Mediomatricorum, Tribocorum citatus fertur; et ubi Oceano appropinquavit, in plures diffluit partes, multis ingentibusque insulis effectis (2), quarum pars magna a feris barbarisque nationibus incolitur, ex quibus sunt, qui piscibus atque ovis avium vivere existimantur; multisque capitibus (3) in Oceanum influit.

XI. Caesar, cum ab hoste non amplius passum XII millibus abesset, ut erat constitutum, ad eum legati revertuntur: qui in itinere congressi, magnopere, ne longius progrederetur, orabant. Cum id non impetrassent potebant uti ad eos equites; qui agmen antecessissent; praemitteret eosque pugna prohiberet, sibique uti potestatem feceret in Ubios legatos mittendi. Quorum si principes ac senatus sibi jurejurando fidem, fecissent (4), ea conditione quae a Caesare ferretur, se usuros ostendebant: ad has res conficiendas sibi tridui spatium daret. Haec omnia Caesar eodem illo pertinere arbitrabatur, ut tridui mora interposita, equites eorum qui abessent reverterentur: tamen sese non longius millibus passuum IV aquationis causa (5) processurum eo die dixit; huc postero die quam frequen-

---

(1) Et parte quadam, etc. *E dopo di aver ricevuto una parte del Reno, chiamata il Wahal.*

(2) *Si parla qui della Zelanda, divisa in molte isole.*

(3) Multis capitibus. *Per molte imboccature.*

(4) Sibi, etc. *Loro promettevano con giuramento di riceverli, essi si sottometterebbero alle condizioni, che Cesare ad essi presciverebbe.*

(5) Aquationis causa. *Per aver più facilmente dell'acqua.*

tissimi convenirent, ut de eorum postulatis cognosceret. Interim ad praefectos, qui cum omni equitatu antecesserant, mittit, qui nunciarent, ne hostes praelio lacesserent; et si ipsi lacesserunt, sustinerent, quoad ipse cum exercitu proprius accessissent.

XII. At hostes, ubi primum nostros equites conspexerunt, quorum erat, v. millium numerus, cum ipsi non amplius dccc. equites haberent, quod ii, qui frumentandi causa ierant trans Mosam, nondum redierant; nihil timentibus nostris, quod legati eorum paulo ante a Caesare discesserant, atque is dies induciis erat ab iis petitus, impetu facto, celeriter nostros perturbaverunt rursus, resistentibus nostris, consuetudine sua, ad pedes desilierunt (1), suffossisque equis, compluribusque nostris dejectis, reliquos in fugam conjecerunt; atque ita perterritos egerunt, ut non prius fuga desi terent, quam in conspectum agminis nostri venissent. In eo praelio ex equitibus nostris interficiuntur iv. et lxx. In his vir fortissimus Piso Aquitanus, amplissimo genere natus, cujus avus civitate sua regnum obtinuerat, amicus ab senatu nostro appellatus. Hic cum fratri intercluso (2) ab hostibus auxilium ferret, illum ex periculo eripuit; ipse equo vulnerato, dejectus, quoad potuit, fortissime restitit. Cum circumventus, multis vulneribus acceptis, cecidisset, atque id frater, qui jam praelio excesserat; procul animadvertisset, incitato equo, sese hostibus obtulit, atque interfectus est

XIII. Hoc facto praelio, Caesar neque jam sibi legatos audiendos, neque conditiones accipiendas arbitrabatur ab iis, qui per dolum atque insidias, petita pace, ultro bellum intulissent. Expectare vero dum hostium copiae augerentur, equitatusque reverteretur, summae dementiae esse judicabat, et cognita Gallorum infirmitate (3), quantum jam apud eos hostes uno praelio auctoritatis essent consecuti, sentiebat: quibus ad consilia capienda nihil spatii dandum existimabat. His constitutis rebus, et consilio cum legatis et quaestore communicato, ne quem diem pugnae praetermit-

(1) Ad pedes etc. *Misero piedi a terra.*
(2) Intercluso. *Invilluppato.*
(3) Infirmitate. *L' incostanza.*

teret; opportunissima res accidit, quod postridie ejus diei mane, eadem et perfidia et simulatione usi Germani frequentes, omnibus principibus majoribusque natu adhibitis, ad eum in castra venerunt: simul, ut dicebatur, sui purgandi causa, quod contra atque esset dictum, et ipsi petissent, praelium pridie commisissent; simul ut si quid possent, de induciis fallendo impetrarent. Quos sibi Caesar oblatos gavisus retineri jussit: ipse omnes copias castris eduxit; equitatumque, quod recenti praetio perterritum esse existimabat, agmen subsequi jussit.

XIV. Acie triplici instituta (1) et celeriter VIII. millium itinere confecto, prius ad hostium castra pervenit, quam, quid ageretur Germani sentire possent; qui omnibus rebus subito perterriti, et celeritate adventus nostri, et discessu suorum, neque consilii habendi neque arma capiendi spatio dato, perturbantur, copiasne adversus hostem educere, an castra defendere, an fuga salutem petere, praestaret. Quorum timor cum fremitu et concursu significaretur, milites nostri, pristini diei perfidia incitati, in castra irruperunt: quorum qui celeriter arma capere potuerunt, paulisper nostris restiterunt, atque inter carros impedimentaque praelium commiserunt; at reliqua multitudo puerorum mulierumque (nam cum omnibus suis domo excesserant, Rhenumque transierant) passim fugere coepit, ad quos consectandos Caesar equitatum misit.

XV. Germani post tergum clamore audito, cum suos interfici viderent, armis adjectis, signisque militaribus relictis, se ex castris ejécerunt; et cum ad confluentem Mosae et Rheni pervenissent reliqua fuga disperata (2), magno numero interfecto, reliqui se in flumen praecipitaverunt, atque ibi timore, lassitudine et vi fluminis, oppressi perierunt. Nostri ad unum omnes incolumes, perpaucis vulneratis, ex tanti belli timore, cum hostium numerus, capitum CDXXX. millium (3) fuisset, se in castra receperunt. Caesar iis, quos in castris retinuerat, discendendi potestatem fecit. Illi supplicia cruciatusque Gallorum veriti, quo-

(1) Acie, etc. *Avendo ordinato le sue truppe in tre linee.*
(2) Reliqua etc. *Disperando di potere scappare dal nemico.*
(3) Numerus capitum, etc. *Quattrocentotrentamila anime.*

rum agros vexaverunt, remanere se apud eum velle dixerunt. His Caesar libertatem concessit.

XVI. Germanico bello confecto, multis de causis Caesar statuit sibi Rhenum esse transeundus: quarum illa fuit justissima, quod cum videret Germanos tam facile impelli, ut in Galliam venirent, suis quoque rebus eos timere voluit, cum intelligerent, et posse et audere populi rom. exercitum Rhenum transire. Accessit etiam, quod illa pars equitatus Usipetum et Tenchtherorum, quam supra commemoravi, praedandi frumentandique causa Mosam transisse, neque praelio interfuisse, post fugam suorum se trans Rhenum in fines Sigambrorum receperat, seque cum iis conjuxerat. Ad quos cum Caesar nuncios misisset, qui postularent eos, qui sibi Galliaeque bellum intulissent, uti sibi dederent, responderunt: » Popoli rom. impe» rium Rhenum finire: si se invito, Germanos in » Galliam transire non aequum existimaret, cur sui » quidquam esse impirii aut potestatis trans Rhenum » postularet «? Ubii autem, qui uni ex transrhenanis ad Cesarem legatos miserant, amicitiam fecerant, obsides dederant, magnopere orabant, » ut sibi auxilium » ferret, quod graviter ab Suevis premerentur; vel, » si id facere, occupationibus reipublicae prohiberetur, » exercitum modo Rhenum transportaret (1), id sibi » ad auxilium, spemque reliqui temporis satis futurum: » tantum esse nomen atque opinionem exercitus roma» ni, Ariovisto pulso et hoc novissimo praelio facto, » etiam ad ultimas Germanorum nationes, uti opinio» ne et amicitia populi rom tuti esse possint. Navium » magnam copiam ad transportandum exercitum polli» cebantur «.

XVII. Caesar his de causis, quas commemoravi, Rhenum transire decreverat; sed navibus transire, neque satis tutum esse arbitrabatur, neque suae, neque populi rom. dignitatis esse statuebat. Itaque etsi summa difficultas faciundi pontis proponebatur, propter latitudinem, rapiditatem, altitudinemque fluminis: tamen id sibi contendendum, aut aliter non transducendum exercitum existimabat. Rationem igitur pontis hanc instituit. Ti-

---

(1) Exercitum modo, etc. *Ch' egli passasse solamente colla sua armata al di là del Reno.*

gna bina sesquipedalia paulum ab imo praecuta, dimensa ad altitudinem fluminis, intervallo pedum duorum inter se jungebat. Haec cum machinationibus demissa in flumen defixerat, fistucisque adegerat, non sublicae modo directa ad perpendiculum, sed prona ac fastigiata, ut secundum naturam fluminis procumberent: his item contraria duo ad eumdem modum juncta, intervallo pedum quadragenum ab inferiore parte contra vim atque impetum fluminis conversa statuebat haec utraque, insuper bipetalibus trabibus immissis, quantum eorum tignorum junctura distabat, binis utrimque fibulis ab extrema parte distinebantur; quibus disclusis atque in contrariam partem revinctis, tanta erat operis firmitudo atque ea rerum natura, ut, quo major vis aquae se incitavisset, hoc arctius illigata tenerentur; haec directa materia injecta contexebantur, et longuriis cratibusque consternebantur. Ac nihilo secius sublicae ad inferiorem partem fluminis oblique adigebantur, quae pro pariete subjectae, et cum omni opere conjunctae, vim fluminis exciperent: et aliae item supra pontem mediocri spatio; ut si arborum trunci, sive naves, dejicendi operis causa, essent a barbaris missae, his defensoribus eorum rerum vis minueretur, neu ponti nocerent.

XVIII. Diebus x. quibus materia coepta erat comportari, omni opere effecto, exercitus transducitur. Caesar, ad utramque partem pontis firmo praesidio relicto, in fines Sicambrorum contendit. Interim a compluribus civitatibus ad eum legati veniunt, quibus pacem atque amicitiam petentibus, liberaliter respondit, obsidesque ad se adduci jubet. At Sigambri ex eo tempore, quo pons institui coeptus est, fuga comparata hortantibus iis, quos ex Tenchteris atque Usipetibus apud se habebant, finibus suis excesserant, suaque omnia exportaverant, seque in solitudinem ac silvas abdiderant.

XIX. Caesar paucos dies in eorum finibus moratus, omnibus vicis aedificiisque incensis, frumentisque succisis, se in fines Ubiorum recepit, atque his auxilium suum pollicitus, si a Suevis premerentur, haec ab iis cognovit: Suevos, postquam per exploratores, pontem fieri comperissent, more suo consilio habito, nuncios in omnes partes dimisisse, uti de oppidis demigrarent, liberos, uxores, suaque omnia in silvas deponerent, at-

quae omnes, qui arma ferre possent, unum in locum convenirent: hunc esse delectum me dium ferre regionum earum, quas Suevi obtinerent: hic Romanorum adventum expectare, atque ibi decertare constituisse. Quod, ubi Caesar comperit, omnibus his rebus confectis, quarum rerum causa exercitum transducere, constituerat, ut Germanis metum injiceret, ut Sigambros ulcisceretur ut Ubios obsidione liberaret, diebus omnino XXIII. trans Rhenum consumptis, satis, et ad laudem, et ad utilitatem profectum arbitratus, se in Galliam recepit pontemque rescidit.

XX. Exigua parte aestatis reliqua Caesar, etsi in iis locis, quod omnis Gallia ad septentrionem vergit, maturae sunt hiemes, tamen in Britanniam proficisci contendit, quod omnibus fere gallicis bellis, hostibus nostris inde subministrata auxilia intelligebat: et, si tempus anni ad bellum gerendum deficeret; tamen magno sibi usui (1) fore arbitrabantur, si modo insulam adisset; genus hominum, perspexisset, loca, portus, aditus, cognovisset, quae omnia fere Gallis erant incognita: neque enim temere, praeter morcatores illo adit quisquam, neque iis ipsis quidquam praeter oram maritimam, atque eas regiones, quae sunt contra Galliam notum est Itaque convocatis ad se undique mereatoribus, neque quanta esset insulae magnitudo, neque quae aut quantae nationes incolerent, neque quem usum belli haberent, aut quibus institutis uterentur, neque qui essent ad majorum navium multitudinem idonei portus, reperire poterat.

XXI. Ad haec cognoscenda, priusquam periculum faceret (2), idoneum esse arbitratus, C. Volusenum cum navi longa praemittit. Huic mandat, ut exploratis omnibus rebus, ad se quamprium revertatur. Ipse cum omnibus copiis in Morinos proficiscitur: quod inde erat brevissimus in Britannia transjectus; huc naves undique ex finitimis regionibus, et quam superiore aestate ad Veneticum bellum fecerat, classem jubet convenire. Interim, consilio eius cognito, et per mercatores perlato ad Britannos, a compluribus ejus insul e civitatibus ad eum legati veniunt, qui polliceantur

---

(1) Magno usui. *Di una grand'umiltà.*
(2) Periculum facere. *Tentare un'impresa.*

obsides dare, atque imperio populi rom. obtemperare (1). Quibus auditis, liberaliter pollicitus hortatusque, ut in ea sententia permanerent, eos domum remisit; et sit cum his una Commium, quem ipse, Atrebatibus superatis, regem ibi constituerat, cujus et virtutem et consilium probabat, et quem sibi fidelem arbitrabatur, cujusque auctoritas in his regionibus magna habebatur, mittit. Huic imperat, quas possit, adeat civitates; horteturque, ut populi rom. fidem sequantur; seque celeriter eo venturum nunciet. Volusenus, perspectis regionibus, quantum ei facultatis dari potuit, qui navi egredi, ac se barbaris committere non auderet, quinto die ad Caesarem revertitur; quaeque ibi perspexisset, renunciat.

XXII. Dum in his locis Caesar navium parandarum causa moratur, ex magna parte Morinorum ad eum legati venerunt, qui se de superioris temporis consilio excusarent; quod homines barbari, et nostrae consuetudinis imperiti, bellum populo rom. fecissent: seque ea, quae imperasset, facturos pollicerentur. Hoc sibi satis opportune Caesar accidisse arbitratus, quod neque post tergum hostem relinquere volebat; neque belli gerendi propter anni tempus facultatem habebat, neque has tantularum rerum occupationes sibi Britanniae anteponendas judicabat; magnum his numerum obsidum imperat: quibus adductis, eos in fidem recepit. Navibus circiter LXXX. onerariis coactis contractisque, quod satis esse ad duas legiones transportandas existimabat; quidquid praeterea navium longarum habebat, quaestori, legatis, praefectisque distribuit. Huc accedebant XVIII. onerariae naves, quae ex eo loco millibus passuum VIII. vento tenebantur, quominus in eumdem portum pervenire possent: has equitibus distribuit; reliquum exercitum Q. Titurio Sabino, et L. Aurunculeio Cottae, legatis, in Monapios atque in eos pagos Morinorum; ab quibus ad eum legati non venerant, deducendum dedit. P. Sulpicium Rufum legatum cum eo praesidio, quod satis esse arbitrabatur, portum tenere jussit.

XXIII. His constitutis rebus, nactus idoneam ad navigandum tempestatem (2), tertia fere vigilia solvit,

---

(1) Obsides dare, atque . . . obtemperare, *in luogo di* obsides se daturos atque obtemperaturos.

(2) Tempestatem. *Un tempo.*

equitusque in ulteriorem portum progredi, et naves conscendere ac se sequi jussit: a quibus cum id paulo tardius esset administratum, ipse hora circiter diei IV. cum primis navibus Britanniam attigit: atque ibi in omnibus collibus expositas hostium copias armatas conspexit. Cujus loci haec erat natura: adeo montibus angustis mare continebatur, uti ex locis superioribus in littus telum adjici, posset. Hunc ad egrediendum nequaquam idoneum arbitratus locum, dum reliquae naves eo convenirent, ad horam IX in anchoris expectavit. Iterim legatis tribunisque militum convocatis, et quae ex Voluseno cognovisset, et quae fieri vellet, ostendit; monuitque (ut rei militaris ratio, maxime ut res maritimae postularent, ut quae celerem atque instabilem motum haberent), ad nutum et ad tempus omnes res ab iis administrarentur. His dimissis, et ventum et aestum uno tempore nactus secundum (1), dato signo, et sublatis anchoris, circiter millia passuum XII. ab eo loco progressus, aperto ac plano littore naves constituit.

XXIV. At barbari, consilio Romanorum cognito, praemisso equitatu et essedariis (2), quo plerumque genere in praeliis uti consuerunt, reliquis copiis subsecuti, nostros navibus egredi prohibebant. Erat ob has causas summa difficultas; quod naves, propter magnitudinem, nisi in alto constitui non poterant: militibus autem, ignotis locis, impeditis manibus, magno et gravi onere armorum pressis, simul et de navibus desiliendum, et in fluctibus consistendum, et cum hostibus erat pugnandum: dum illi aut ex arido, aut paululum in aquam progressi, omnibus membris expediti, notissimis locis, audacter tela conjicerent, et equos insuefactos (3) incitarent. Quibus rebus nostri perterriti, atque hujus omnino generis pugnae imperiti, non omnes eadem alacritate ac studio, quo in pedestibus uti praeliis consueverant, utebantur.

XXV. Quod ubi Caesar animadvertit, naves longas, quarum et species erat barbaris inusitatior, et motus ad usum expeditior, paululum removeri ab onerariis

---

(1) Ventum et aestum secundum. *Il vento, e la marea favorevoli.*

(2) Essedariis. *Quelli che combattevano da sopra c rri.*

(3) Insuefactos. *Disavezzati a questo genere di combattimento.*

navibus, et remis incitari, et ad latus apertum hostium constitui: atque inde fundis, tormentis, sagittis, hostes propelli, ac submoveri jussit, quae res magno usui nostris fuit, nam et navium figura et remorum motu, et inusitato genere tormentorum permoti barbari, constituerunt, ac paulum modo pedem retulerunt. Atque, nostris militibus cunctatibus, maxime propter altitudinem maris, qui x. legionis aquilam ferebat, contestatus Deos, ut ea res regioni feliciter eveniret: Desilite, inquit commilitones, nisi vultis aquilum hostibus prodere: ego certe meum reipublicae atque Imperatori officium praesistero. Hoc cum magna voce dixisset, se ex navi projecit, atque in hostes aquilum ferre coepit. Tum nostri cohortati inter se, ne tantum deducus admitteretur, universi ex navi desilierunt: hos item alii, ex proximis primis navibus cum conspexissent, subsecuti, hostibus appropinquarent.

XXVI. Pugnatum est ab utrisque acriter. Nostri tamen, quod neque ordines servare, neque firmiter insistere, neque signa subsequi poterant; atque alius alia ex navi, quibuscumque signis occurrerat, se aggregabat, magnopere perturbabantur Hostes vero, notis omnibus vadis, ubi ex littore aliquos singulares ex navi egredientes conspexerant, incitatis equis, impeditos adoriebantur: plures paucos circumsistebant; alii ab latere aperto, in universos tela conjiciebant. Quod cum animadvertisset Caesar, scaphas longarum navium, item speculatoria navigia militibus compleri jussit: et quod laborantes conspexerat, iis subsidia submittebat. Nostri, simul in arido constiterunt (1), suis omnibus consecutis, in hostes impetum fecerunt, atque eos in fugam dederunt, neqne longius prosequi potuerunt, quod equites cursum tenere atque insulam capere non potuerant. Hoc unum ad pristinam fortunam Caesari defuit.

XXXII. Hostes praelio superati, simil atque se ex fuga receperunt, statim ad Caesarem legatos de pace miserunt: obsides daturos, quaeque imperasset, sese facturos polliciti sunt Una cum his legatis Commius Atrebas venit, quem supra demonstraveram a Caesare in brittanniam praemissum. Hunc illi e navi egressum, cum ad eos imperatoris mandata perferret, comprehen-

(1) Simul in arido constituerunt. *Dacchè furono sbarcati.*

derant, atque in vincula conjecerant: tunc, facto praelio remiserunt; et in potenda pace, ejus rei culpam in multitudinem contulerunt, et propter imprudentiam, ut ignosceretur, petiverunt. Caesar quaestus quod, cum ultro in continentem (1) legatis missis pacem ab se petissent, bellum sine causa intulissent, ignoscere imprudentiae dixit, obsidesque imperavit: quorum illi partem statim dederunt, partem ex longinquioribus locis accersitam paucis diebus esse daturos dixerunt: Interea suos remigrare in agros jusserunt: principesque undique convenere, et se civitatesque suas Caesari commendarunt.

XXVIII. His rebus pace confirmata, post diem IV. quam est in Britanniam ventum, naves XVIII, de quibus supra demonstratum est, quae equites sustulerant ex superiore portu leni vento solverunt: quae cum appropinquarent Britanniae, et ex castris viderentur, tanta tempestas subito cohora est, nulla earum cursum tenere posset; sed alia eodem, unde erant, profectae referrentur, alia ad inferiorem partem insulae, quae est propius solis occasum, magno sui cum periculo dejicerentur; quae tamen, anchoris jactis, cum fluctibus complerentur, necessario, adversa nocte in altum provectae, continentem petiverunt (2).

XXIX. Eadem nocte accidit, ut esset luna plena; quae dies maritimos aestus maximos in Oceano efficere consuevit; nostrisque id erat incognitum. Ita uno tempore et longas naves, quibus Caesar exercitum transportandum curaverat, quasque in aridum subduxerat (3), aestus complebat; et onerarias, quae ad anchoras erant deligatae, tempestas afflictabat: neque ulla nostris facultas aut administrandi, aut auxiliandi dabatur. Compluribus navibus fractis, reliquae cum essent, funibus, anchoris, reliquisque armamentis amissis, ad navigandum inutiles, magna, id qu d necesse erat accidere, totius exercitus perturbatio facta est: neque enim naves erant aliae, quibus reportari possent; et omnia deerant, quae ad reficiendas eas usui sunt; et

---

(1) In continentem. *Nel continente, cioè nella Gallia:*

(2) In altum provectae. *Forzate di mettersi in alto mare, ripresero il cammino del continente, cioè della Gallia.*

(3) In aridam subducere. *Mettere a secco.*

quod omnibus constabat hiemare in Gallia oportere, frumentum his in locis in hiemem provisum non erat.

XXX. Quibus rebus cognitis, principes Britanniae qui post praelium factum ad ea, quae jusserat Caesar, facienda convenerant, inter se collocuti, cum equites et naves, et frumentum Romanis deesse intelligerent, et paucitatem militum ex castrorum exiguitate cognoscerent: quae hoc erant etiam angustiora, quod sine impedimentis Caesar legiones transportaverat; optimum factu esse duxerunt rebellione facta, frumento commeatuque nostros prohibere, et rem in hiemem producere (1); quod his superatis aut reditu interclusis, neminem postea belli inferendi causa Britanniam transiturum confidebant.

XXXI. Itaque, rursus conjuratione facta, paulatim ex castris discedere, ac suos clam ex agris deducere coeperunt. At Caesar etsi nondum eorum consilia cognoverat, tamen et ex eventu navium suarum, et ex eo quod obsides dare intermiserant, fore id, quod accidit, suspicabatur. Itaque ad omnes causa subsidia comparabat; nam et frumentum ex agris in castra quotidie conferebat; et quae gravissime afflictae erant naves, earum materia atque aere ad reliquas reficiendas utebatur. et quae ad eas res erant usui, ex continenti comportare jubebat. Itaque cum id summo studio a militibus administraretur, XII. navibus amissis, reliquis ut navigari commode posset, effecit.

XXXII. Dum ea geruntur, legione, ex consuetudine, una frumentatum missa (2), quae appellabatur septima, neque ulla ad id tempus belli suspicione interposita, cum pars hominum in agris remaneret, pars etiam in castra ventitaret ii, qui pro portis castrorum in statione erant (3), Caesari renunciaverunt, pulverem majorem, quam consuetudo ferret, in ea parte videri, quam in partem legio iter fecisset: Caesar, id quod erat, suspicatus, aliquid novi a barbaris initum consilii, cohortes, quae in stationibus erant, secum in eam partem proficisci, duas in stationem

---

(1) Rem in hiemem producere. *Protrarre l'affare fino all'inverno.*

(2) Missa frumentatum. *Essendo stato spedita a foraggiare.*

(4) Qui pro portis, etc. *Quelli ch' erano alla guardia all' entrata del campo.*

succedere, reliquas armari, et confestim se subsequi, jussit. Cum paulo longius a castris processisset, suos ab hostibus premi, atque aegre sustinere, et conferta legione ex omnibus partibus tela conjici animadvertit: nam quod omni ex reliquis partibus demisso frumento, una pars erat reliqua, suspicati hostes huc nostros esse venturos, noctu in silvis delituerant; tum dispersos, depositis armis, in metendos occupatos subito adorti, paucis interfectis, reliquos incertis ordinibus perturbaverant; simul equitatu atque essedis circumdederant.

XXXIII. Genus hoc est ex essedis pugnae: primo per omnes partes perequitant, et tela conjiciunt, atque ipso terrore equorum, et strepitu rotarum ordines plerumque perturbant; et cum se inter equitum turmas insinuavere, ex essedis desiliunt, et pedites praeliantur. Aurigae interim paulum e praelio excedunt (1), atque ita se collocant, ut, si illi a multitudine hostium premantur, expeditum ad suos receptum habeant. Ita mobilitatem (2) equitum, stabilitatem peditum in praeliis praestant, ac tantum usu quotidiano et exercitatione efficiunt, ut in declivi ac praecipi loco incitatos, equos sustinere, et brevi moderari ac flectere, et per temonem percurrere, et in jugo insistere, et inde se in cursus citissime recipere, consueverint.

XXXIV. Quibus rebus, perturbatis nostris novitate pugnae, tempore opportunissimo Caesar auxilium tulit: namque ejus adventu hostes consisterunt, nostri ex timore se receperunt. Quo facto, ad lacessendum hostem, et committundum praelium, alienum esse tempus arbitratus, suo se loco continuit: et brevi tempore intermisso, in castra legiones reduxit. Dum haec geruntur, nostris omnibus occupatis, qui erant in agris, reliqui discesserunt. Secutae sunt continuos dies complures tempestates, quae et nostros in castris continuerent, et hostem a pugna prohiberent. Interim barbari nuncios in omnes partes dimiserunt; paucitatemque nostrorum militum suis praedicaverunt, et, quanta praedae faciendae atque in perpetuum sui libe-

---

(1) Aurigae, etc. *I conduttori dei carri si allontanavano un poco dalla mischia.*

(1) Mobilitatem . . . praestare. *Aver l' agilità.*

randi facultas daretur, si Romanos castris expulissent, demonstraverunt. His rebus celeriter magna multitudine peditatus equitatusque coacta, ad castra venerunt.

XXXV. Caesar etsi idem, quod superioribus diebus acciderat, fore videbat, ut, si essent hostes pulsi, celeritate periculum effugerent; tamen nactus equites circiter xxx., quos Commius Atrebas, de quo ante dictum est, secum transportaverat, legiones in acie pro castris constituit (1). Commisso, praelio, diutius nostrorum militum impetum hostes ferre non potuerunt, ac terga verterunt: quos tanto spatio secuti, quantum cursu et viribus efficere potuerunt, complures ex iis occiderunt; deinde, omnibus longe lateque aedificiis afflictis incensisque, se in castra receperunt.

XXXVI. Eodem die legati ab hostibus missi ad Caesarem de pace venerunt. His Caesar numerum obsidum, quem antea imperaverat, duplicavit; eosque in continentem adduci jussit; quod propinqua die aequinoctii, infirmis navibus, hievi navigationem subjiciendam non extimabat. Ipse idoneam tempestatem nactus, paulo post mediam noctem naves solvit: quae omnes incolumes ad continentem pervenerunt: ex his onerariae II. eosdem portus, quos reliquae, capere non potuerunt, et paulo infra delatae sunt.

XXXVII. Quibus ex navibus cum essent compositi milites circiter ccc., atque in castra contenderent; Morini, quos Caesar in Britanniam proficiscens pacatos reliquerat, spe praedae adducti, primo non ita magno suorum numero circumsteterunt (2); ac, si sese interfici nollent, arma ponere jusserunt. Cum illi orbe facto (3), sese defenderent, celeriter ad clamorem hominum circiter millia VI. convenerunt. Qua re nunciata, Caesar omnem ex castris equitatum suis auxilio misit. Interim nostri milites impetum hostium sustinuerunt; atque horis amplius VI. fortissime pugnaverunt; et, paucis vulneribus acceptis, complures ex iis occiderunt. Postea vero quam equitatus noster in conspe-

---

(1) Legiones, etc. *Essi schieravano le legioni in ordine di battaglia alla testa del campo.*

(2) Circumstare. *Circondare.*

(3) Orbem facere. *Ordinarsi in cerchio.*

ctum venit, hostes abjectis armis, terga verterunt, magnusque eorum numerus est occisus.

XXXVIII. Caesar postero die T. Labienum legatum, cum iis legionibus quas ex Britannia reduxerat, in Morinos, qui ribellionem fecerant, misit: qui cum propter siccitates paludum (1), quo se recipierent non haberent, quo perfugio superiore anno fuerant usi, omnes fere in potestatem Labieni venerunt. At Q. Titurius et L. Cotta legati, qui in Menaporium fines legiones duxerant, omnibus eorum agris vastatis, frumentis succisis, aedificiisque incensis, quod Menapii omnes se in densissimas silvas abdiderant, ad Caesarem se receperunt. Caesar in Belgis omnium legionum hiberna constituit. Eo duae omnino civitates ex Britannia obsides miserunt: reliquae (2) neglexerunt. His rebus gestis, ex litteris Caesaris dierum xx. supplicatio a senatu decreta est.

---

(1) Propter siccitates paludum. *Le paludi erano secche.*
(2) Reliquae neglexerunt. *Non vi furono che due nazioni della gran Brettagna, che gl'inviarono gli estaggi.*

LIBER V.

ARGUMENTUM.

Hic liber continet aliquos Pirustarum motus a Caesare coercitos: item Trevirorum de principatu inter se contendentium dissidia: transitum in Britanniam: bellum Ambiorigis: Induciomari mortem.

I. Lucio Domitio, Ap. Claudio Coss. discendens ab hibernis Caesar in Italiam, ut quotannis facere instituerat, legatis imperat, quos legionibus praefecerat, uti quam plurimas possent, hieme naves aedificandas, veteresque reficiendas curarent. Earum modum formamque demonstrat. Ad celeritatem onerandi subdictionesque (1), paulo fecit humiliores (2) quam quibus in nostro mari uti consuevimus; atque id eo magis, quod propter crebras commutationes aestuum, minus magnos ibi fluctus fieri cognoverat: ad onera et ad multitudinem jumentorum transportandam paulo latiores, quam quibus in reliquis utimur maribus. Has omnes actuarias imperat fieri, quam ad rem humilitas multum adjuvat: Ea, quae sunt usui ad armandas naves, ex Hispania apportari jubet. Ipse, conventibus Galliae citerioris peractis, in Illyricum proficiscitur, quod a Pirustis finitimam partem provinciae incursionibus vastari audiebat. Eo cum venisset, civitatibus milites imperat (3); certumque in locum convenire jubet. Qua re nunciata, Pirustae legatos ad eum mittunt, qui doceant nihil earum rerum publico factum consilio; seseque paratos esse demonstrant, omnibus rationibus de injuriis satisfacere. Accepta oratione eorum, Caesar obsides imperat, eosque ad certam diem adduci jubet; nisi ita fecerint sese bello civitatem persecutorum demonstrat. Iis ad diem adductis, ut imperaverat, arbitros inter civitates dat

(1) Ad celeritatem, etc. *Per caricarle con più prontezza e tirarle più facilmente in secco.*

(2) Humiliores. *Più basso.*

(3) Civitatibus, etc. *Egli ordina delle leve di truppe in ogni cantone.*

qui litem (1) aestiment poenamque constituant (2).

II. His confectis rebus, conventibus peractis in citeriorem Galliam revertitur, atque inde ad exercitum proficiscitur. Eo cum venisset, circuitis omnibus hibernis, singulari militum studio, in summa rerum omnium inopia circiter, DC. ejus generis, cujus supra demonstravimus, naves, et longas XXVIII. invenit instructas: neque multum abesse ab eo, quin paucis diebus deduci (3) possent. Collaudatis militibus, atque iis, qui negotio praefuerant, quid fieri velit: ostendit; atque omnes ad portum itum convenire jubet; quo ex portu commodissimum in Britanniam transjectum esse cognoverat: circiter millium passuum XXX. a continenti. Huic rei quod satis esse visum est militum, relinquit: ipse cum legionibus expeditis IV., et equitibus DCCC. in fines Treviorum proficiscitur: quod hi neque ad concilia veniebant, neque imperio parebant, Germanosque transrhenanos sollicitare dicebantur.

III. Haec civitas longe plurimum totius Galliae equitatu valet, magnasque habet copias peditum, Rhenumque ut supra demonstravimus, tangit. In ea civitate duo de principatu inter se contendebant, Induciomarus et Cingetorix: ex quibus alter, simul atque de Caesaris legionumque adventu cognitum est, ad eum venit; se suosque omnes in officio futuros, neque ab amicitia populi romani defecturos confirmavit; quaeque in Treviris gererentur, ostendit. At Induciomarus equitatum peditatumque cogere; iisque, qui per aetatem in armis esse non poterant, in silvam Arduennam abditis, quae ingenti magnitudine per medios fines Trevirorum a flumine Rheno ad initium Rhemorum pertinet, bellum parare instituit. Sed posteaquam nonnulli principes ex ea civitate, et familiaritate cingetorigis adducti, et adventu nostri exercitus perterriti, ad Caesarem venerunt, et de suis privatim rebus ab eo petere coeperunt (4), quoniam civitati consulere non pos-

---

(1) Litem. *Il danno.*

(2) Poenamque, etc. *E per decidere quale ne dovesse essere la ristaurazione.*

(3) Deduci. *Essere posto in mare.*

(4) Et de suis privatim etc. *Trattarono con lui dei particolari loro interessi, e fecero de' particolari accordi.*

sent Induciomarus veritus, ne ab omnibus desereretur, legatos ad Caesarem mittit; sese idcirco a suis discedere, atque ad eum venire nolusse, quo facilius civitatem in officio contineret, ne omnis nobilitatis discessu, plebs propter imprudentiam laberetur; itaque civitatem in sua potestate esse; seque si Caesar permitteret, ad eum in castra venturum; et suas civitatesque fortunas ejus fidei permissurum.

IV. Caesar; etsi intelligebat qua de causa ea dicerentur, quaeque eum res ab instituto consilio deterreret; tamen ne aestatem in Treviris consumere cogeretur, omnibus rebus ad Britannicum bellum comparatis, Induciomarum ad se cum cc. obsidibus venire jussit. His adductis, et in iis filio propinquisque ejus omnibus quos nominatim evocaverat, consolatus Induciomarum hortatusque est, uti in officio permanerent; nihilo tamen secius principibus Trevirorum ad se convocatis hos sigillatim Cingetorigi conciliavit: quod cum merito ejus a se fieri intelligebat; tum magni interesse arbitrabatur, ejus auctoritatem inter suos quam plurimum valere, cujus tam egregiam in se voluntatem perspexisset. Id factum graviter tulit Induciomarus, suam gratiam inter suos minui; et, qui jam ante inimico in nos animo fuisset, multo gravius hoc dolore exarsit.

V. Is rebus constitutis, Caesar ad portum Itium cum legionibus pervenit. Ibi cognoscit XL. naves quae in Belgis factae erant, tempestate rejectas, cursum tenere non potuisse, atque eodem, unde erant profectae revertisse: reliquas paratas ad navigandum, atque omnibus rebus instructas invenit. Eodem totius Galliae equitatus convenit, numero millium IV., principesque ex omnibus civitatibus; ex quibus perpaucos, quorum in se fidem perspexerat, relinquere in Gallia, reliquos obsidum loco secum ducere decreverat; quod, cum ipse abesset, motum Galliae verebatur.

VI. Erat una cum caeteris Dumnorix Æduus, de quo a nobis antea dictum est. Hunc secum ducere in primis constituerat; quod eum cupidum rerum novarum, cupidum imperii; magni animi, magnae inter Gallos auctoritatis, cognoverat. Accedebat huc, quod jam in concilio Æduorum Dumnorix dixerat, sibi a Caesare regnum civitatis deferri: quod dictum Ædui graviter ferebant; neque recusandi, neque deprecandi cau-

sa (1), legatos ad Caesarem mittere audebant. Id factum ex suis hospitibus Caesar cognoverat. Ille primo omnibus precibus petere contendit, ut in Gallia relinqueretur, partim, quod insuetus navigandi mare timeret: partim, quod religionibus (2) sese diceret impadiri. Posteaquam id obstinate sibi negari vidit, omni spe impetrandi adempta, principes Galliae sollicitare, revocare singulos, hortarique coepit, ut in continenti remanerent: metu territare, non sine causa fieri, ut Gallia omni nobilitate spoliaretur: id esse consilium Caesaris, quos in conspectum Galliae interficere verretur, hos omnes in Britanniam trasductos necaret: fidem reliquis interponere; jusjurandum poscere, ut, quod esse ex usu Galliae intellexissent; communi consilio administrarent.

VII. Haec a compluribus ad Caesarem deferebantur: qua re cognita, Caesar, quod tantum civitati Æduae dignitatis tribuerat, coercendum atque deterrendum, quibuscumque rebus posset, Dumuorigem statuebat, quod longius ejus amentiam progredi videbat, prospiciendum, ne quid sibi ac reip. nocere posset. Itaque dies circiter xxv. in eo loco commoratus, quod Corus ventus (3) navigationem impediebat, qui magnam partem omnis temporis in his locis flare consuevit; dabat operam, ut Dumuorigem in officio contineret, nihilo tamen secius omnia ejus consilia cognosceret: tandem idoneam tempestatem nactus, milites equitesque conscedere naves jubet. At impeditis omnium animis, Dumnorix cum equitibus Æduorum a castris, insciente Caesare, domum discedere coepit. Qua re nunciata, Caesar, intermissa profectione, atque omnibus rebus postpositis, magnam partem equitatus ad eum insequendum mitt.t, retrahique imperat: si vim faciat neque pareat, interfici jubet: nihil hunc se absente pro sano facturum arbitratus, qui praesentis imperium neglexisset. Ille autem revocatus resistere ac se manu defendere, suorumque fidem implorare coepit, saepe clamitans, liberum se, liberaeque civitatis esse. Illi, ut erat impera-

(1) Neque deprecandi causa. *Nè per pregarlo di non dar lor un simile Signore.* Deprecari, est precari ne quid fiat.

(2) Religionibus. *Degli scrupoli di religione. Apparentemente gli auspici erano contrarj.*

(3) Corus ventus. *Il vento del Nord-ovest.*

tum, circumsistunt, hominemque interficiunt: at Ædui equites ad Caesarem omnes revertuntur.

VIII. His rebus gestis, Labieno in continente cum III. legionibus et equitum millibus II. relicto, ut portus tueretur, et rei frumentariae provideret, quaeque in Gallia gererentur cognosceret, consiliumque pro tempore et pro re caperet; ipse cum legionibus V.[1], et pari numero equitum, quem in continente reliquerat, ad solis occasum naves solvit: et leni Africo (1) provectus, media circiter nocte vento intermisso, cursum non tenuit: et longius delatus aestum, orta luce sub sinistra Britanniam (2) relictam conspexit. Tum rursus aestus commutationem secutus remis contendit, ut eam partem insulae caperet (3) qua optimum esse egressum (4) superiore aestate cognoverat. Qua in re admodum fuit militum virtus (5) laudanda, qui victoriis gravibusque navigiis, non intermisso remigandi labore, longarum navium cursum adaequaverunt. Accessum est ad Britanniam omnibus navibus meridiano fere tempore; neque in eo loco hostis est visus: sed, ut postea Caesar ex captivis comperit, cum magnae manus eo convenissent, multitudine navium perterritae, quae cum annotinis (6) privatisque, quas sui quisque commodi causa fecerat, amplius DCCC. una erant visae, timore a littore discesserant, ac se in superiora loca abdiderant.

IX. Caesar exposito exercitu, ac loco castris idoneo capto ubi ex captivis cognovit; quo in loco hostium copiae consedissent, cohortibus X. ad mare relictis, et equitibus CCC. qui praesidio navibus essent, de tertia vigilia ab hostes contendit, eo minus veritus navibus, quod in littore molli atque aperto (7) deligatas ad anchoram relinquebat, et praesidio navibus Q. Atrium praefecit. Ipse noctu progressus millia passuum circiter XII, hostium copias conspicatus est. Illi equitatu atque assedis ad flumen progressi, ex loco superiore nostros prohibere et

---

(1) Leni Africo. *Per un piccolo vento del Sud-ovest.*
(2) Britanniam. *La Gran Brettagna, ovvero l'Inghilterra.*
(3) Ut eam, etc. *Per guadagnarsi la parte dell' Isola.*
(4) Egressum. *Disbarco.*
(5) Virtus. *Il coraggio, la sapienza.*
(6) Annotinis. *Le navi cariche di viveri.*
(7) Molli atque aperto. *Unito, e scoverto.*

praelium committere coeperunt. Repulsi ab equitatu, se in silvas abdiderunt locum nacti egregie et natura et opere munitum; quem, domestici belli, ut videbatur, causa, jam ante praeparaverant; nam crebis arboribus succisis omnes introitus erant perclusi. Ipsi ex silvis rari propugnabant, nostrosque intra munitiones ingredi prohibebant: at milites legionis VII., testudine facta et aggere ad munitiones, adjecto, locum coeperunt, eosque ex silvis expulerunt, paucis vulneribus acceptis. Sed eos fugientes longius Caesar persequi vetuit; et quod loci naturam ignorabat, et quod, magna parte diei consumpta, munitioni castrorum tempus relinqui volebat.

X. Postridie ejus diei, mane trepidatio milites equitesque (1) in expeditionem misit, ut eos qui fugerant, persequerentur. His aliquantum itineris progressi, cum jam extremi essent in conspectu, equites a Q. Atrio ad Caesarem venerunt, qui nunciarent, superiori nocte maxima coorta tempestate, prope omnes naves afflictas, atque in litiore ejactas esse; quod neque anchorae funesque substiterent; neque nauae gubernatoresque vim tempestatis pati possent: itaque ex eo concursu navium (2), magnumque esse incommodum acceptum.

XI. His rebus cognitis, Caesar legiones equitatumque revocari, atque itinere desistere jubet; ipse ad naves revertitur: eadem fere, quae ex nunciis litterisque cognoverat, coram perspicit, sic, ut amissis circiter XL. navibus reliquae tamen refici posse magno negotio viderentur. Itaque ex legionibus fabros (3) deligit, et ex continenti alios accersiri jubet: Labieno scribit, ut, quam plurimas possit, iis legionibus quae sunt apud eum, naves instituat. Ipse, etsi res erat multat operae ac laboris, tamen, commodissimum esse statuit, omnes naves subduci (4), et cum castris una munitione conjugi. In his rebus rebus circiter dies X. consumit, ne nocturnis quidem temporibus ad laborem militum intermissis. Subdictis navibus, castrisque egregio munitis,

(1) Milites equitesque. *La sua fonderia, e la sua cavalleria.*

(2) Ex eo concursu navium. *Da questo urto di navi le une contra le altre.*

(3) Fabros. *Quelli che facevano, e portavano le macchine di guerra.*

(4) Naves subducere. *Mettere le navi a secco.*

easdem copias, quas ante praesidio navibus reliquit; ipse eodem, unde redierat, proficiscitur. Eo cum venisset, majores jam undique in eum locum copiae Britannorum convenerant, summa imperii bellique administrandi, communi consilio, permissa est Cassivellauno; cujus fines a maritimis civitatibus flumen dividit quod appellatur Tamesis; a mari circiter millia passuum LXXX. Huic, superiori tempore, cum reliquis civitatibus continentia bella (1) intercesserant. Sed nostro adventu permoti Britanni, hunc toti bello imperioque praefecerant.

XII. Britannia pars interior ab iis incolitur, quos natos in insula ipsa memoria proditum dicunt. Maritima pars ab iis, qui praedere ac belli inferendi causa, ex Belgis transierant: qui omnes fere iis nominibus civitatum appellantur, quibus orti ex civitatibus eo pervenerunt, et bello illato ibi remanserunt, atque agros colere coeperunt. Hominum est infinita multitudo, creberrimaque aedificia fere Gallicis consimilia: pecorum magnus numerus. Utuntur, autem aere aut annulis ferreis ad certum pondus examinatis pro nummo. Nascitur ibi plumbum album (2) in mediterraneis regionibus, in maritimis ferrum, sed ejus exigua est copia: aere utuntur importato. Materia cujusque generis (3), ut in Gallia, est, praeter fagum atque abietem. Leporem, et gallinam, et anserem gustare, fas non putant: haec tamen alunt, animi voluptatisque causa. Loca sunt temperatiora quam in Gallia, remissioribus frigoribus.

XIII. Insula natura triquetra (4) cujus unum latus est contra Galliam: hujus lateris alter angulus qui est ad Cantium, quo fere ex Gallia naves appelluntur, ad orientem solem; inferior, ad meridiem spectat. Hoc latus tenet circiter millia passuum D. Alterum vergit ad Hispaniam, atque occidentem solem: qua ex parte est Hibernia, dimidio, minor, ut existimatur, quam Britannia; sed pari spatio transmissus, atque ex Gallia, est in Britanniam (5). In hoc medio

---

(1) Continentia bella. *Delle guerre continue.*

( ) Nascitur ibi, etc. *Vi sono delle miniere di stagno.*

(3) Materia cujusque generis. *Ogni sorta d' alberi.*

(4) Triquetra. *Triangolare.*

(5) Sed pari spatio, etc. *Ma essa è alla stessa distanza dell' Inghilterra, quanto questa è dalla Gallia.*

cursu est insula, quae appellatur Mona; complures praeterea minores objectae insulae existimantur, de quibus insulis nonnulli scripserunt, dies continuos xxx. sub bruma esse noctem: nos nihil de eo percunctationibus reperiebamus, nisi, certis ex aqua mensuris (1) breviores esse noctes, quam in continente, videbamus. Hujus est longitudo lateri, ut fertillorum opinio, DCC. millium passuum. Tertium est contra septentrionem: cui parti nulla est objecta terra; sed ejus lateris angulus maxime ad Germaniam spectat. Huic millia passuum DCCC. in longitudinem esse existimatur. Ita omnis insula est in circuitu vicies centena millia passuum.

XIV. Ex his omnibus longe sunt humanissimi qui Cantium incolunt: quae regio est maritima omnes, neque multum a gallica differunt consuetudine. Interiores (2) plerique frumenta non serunt; sed lacte et carne vivunt, pellibusque sunt vestiti. Omnes vero se Britanni vitro (3) inficiunt, quod caeruleum efficit colorem, atque hoc horribiliore sunt in pugna aspectu; capilloque sunt promisso; omni parte corporis rasa, praeter caput, et labrum superius Uxores habent deni duodenique inter se communes, et maxime fratres cum fratribus, parentesque cum liberis; sed si qui sunt; ex his nati, eorum habentur liberi, a quibus primum virgines quaeque ductae sunt.

XV. Equites hostium essedariique acriter praelio cum equitatu nostro in itinere conflixerunt; ita tamen, ut nostri omnibus partibus superiores fuerint, atque eos in silvas collesque compulerint: sed, compluribus interfectis, cupidius insecuti, nonnullos ex suis amiserunt. At illi, intermisso spatio, inprudentibus nostris atque occupatis in munitione castrorum subito se ex silvis eiecerunt: impetuque in eos facto, qui erant in statione pro castris collocati, acriter pugnaverunt: duabusque missis subsidio cohortibus a Caesare, atque his primis (4) legionum duarum, cum hae intermisso perexiguo loci spatio inter se, constitissent,

---

(1) Mensuris ex aqua. *Orologio d' acqua.*

(2) Interiores. *Quelli, che abitano l' interno del paese.*

(3) Vitro. *Con del pastello.*

(4) His primis. *Queste coorti erano le prime ... prime coorti delle legioni erano composte de' più valor... ...dati.*

novo generae pugnae perterritis nostris, per medios audacissime proruperunt, seque inde incolumes receperunt. Eo die Q. Laberius Durus tribunus militum interficitur. Illi, pluribus submissis cohortibus, repelluntur.

XVI. Toto hoc in genere pugnae, cum sub oculis omnium, ac pro castris dimicaretur, intellectum est, nostros propter gravitatem armorum, quod neque insequi cedentes possent, neque ab signis discedere auderent, minus aptos esse ad hujus generis hostem: equites autem magno cum periculo dimicare, propterea quod illi etiam consulto plerumque cederent; et, cum paululum ab legionibus nostros removissent, ex essedis desilirent, et pedibus dispari praelio contenderent. Equestris autem praelii ratio, et cedentibus, et insequentibus, par atque idem periculum inferebat. Accedebat huc, ut nunquam conferti, sed rari (1) magnisque intervallis praeliarentur, stationesque (2) dispositas haberent, atque alios alii deinceps exciperent, integrique et recentes defatigatis succederent.

XVII. Postero die procul a castris hostes in collibus constiterunt; rarique se ostendere, et lentius, quam pridie nostros equites praelio lacessere coeperunt. Sed meridie, cum Caesar pabulandi causa legiones III. atque omnem equitandum cum C. Trebonio legato misisset, repente ex omnibus partibus ad pabulatores advolaverunt, sic uti ab signis legionibusque non absisterent. Nostri acriter in eos impetu facto, repulerunt: neque finem insequendi fecerunt, quoad subsidio confisi equites, cum post se legiones viderent; praecipites hostes egerunt; magnoque eorum numero interfecto, neque sui colligendi, neque, consistendi aut ex essedis desiliendi facultatem dederunt. Ex hac fuga protinus, quae undique convenerant, auxilia discesserunt, neque post id tempus unquam summis nobiscum copiis hostes contenderunt.

XVIII. Caesar, cognito consilio eorum, ad flumen Tamesin, in fines Cassivellauni exercitum duxit Quod flumen uno omnino loco pedibus, atque hoc aegre transiri potest. Eo cum venisset, animum advertit ad alteram fluminis ripam magnas esse copias hostium

---

(1) Nunquam conferti, sed rari. *Non mai a massa ma a piccole sezioni.*

(2) Stationesque. *Dei corpi di riserva.*

instructas: ripa autem erat acutis sudibus praefixis munita; ejusdemque generis sub aqua defixae sudes flumine tegebantur. Is rebus cognitis a captivis perfugisque, Caesar, praemisso equitatu, confestim legiones subsequi jussit. Sed ea celeritate, atque eo impetu milites ierunt, cum capite solo ex aqua extarent, ut hostes impetum legionum atque equitum sustinere non possent, ribasque, dimitterent, ac se fugae mandarent.

XIX. Cassivella unus, ut supra demonstravimus, omni spe deposita contentionis (1), dimissis amplioribus copiis, millibus circiter IV. essedariorum (2) relictis. Itenera nostra servabat (3), paululumque ex via excedebat, locisque impeditis atque silvestribus sese occultabat: iis regionibus, quibus nos iter facturos cognoverat, pecora atque homines ex agris in silvas compellebat, et cum equitus noster liberius, vastandi praedandique causa, se in agros effunderet, omnibus vii notis semitisque essendarios ex silvis emittebat: et magno cum periculo nostrorum equitum, cum iis confligebat; atque hoc metu latius vagari prohibebat Relinquebatur, ut neque longius ab agmine legionum discedi Caesar pateretur, et tantum in agris vastandis, incendiisque faciendis hostibus noceretur, quantum labore atque itinere legionarii milites efficere poterant.

XX. Interim Trinobantes, prope firmissima earum regionum civitas, ex qua Mandubratius adolescens, Caesaris fidem secutus, ad eum in continentem Galliam venerat, cujus pater Imanuentius in ea civitate regnum obtinuerat, interfectusque erat a Cassivellauno, ipse fuga mortem vitaverat, legatos ad Caesarem mittant; pollicenturque sese ei dedituros et imperata facturos: petunt, ut Mandubratium ab injuria Cassivellauni defendat; atque in civitatem mittat, qui praesit, imperiumque obtineat. His Caesar imperat obsides XL., frumentumque exercitui, Mandnbratiumque ad eos mittit. Illi imperata celeriter fecerunt: obsides ad numerum, frumentumque miserunt.

XXI. Trinobantibus defensis, atque ab omni militum

---

(1) Omni spe, etc. *Avendo perduto ogni speranza di poter disputare il terreno.*

(2) Essedariorum. *Quelli, che combattevano sopra dei carri.*

(3) Itinera, etc. *Egli osservava la nostra marcia.*

injuria prohibitis, Cenimagni, Secontiaci, Ancalites, Birbroci, Cassi, legationibus missis, sese Caesari dediderunt. Ab iis cognoscit, non longe ex eo loco oppidum Cassivellauni abesse silvis; paludibusque munitum, quo satis magnus hominum pecorisque numerus convenerit. Oppidum autem Britanni vocant, cum silvas impeditas vallo atque fossa munierunt, quo, incurtionis hostium vitandae causa, convenire, consueverunt. Eo proficiscitur cum legionibus: locum reperit egregie natura atque opere munitum; tamen hunc duabus ex partibus oppugnare contendit. Hostes paulisper morati (1), militum nostrorum impetum non tulerunt; seseque ex alia parte oppidi ejecerunt: magnus ibi numerus pecoris repertus, multique in fuga sunt comprehensi, atque interfecti.

XXIII. Dum haec in his locis geruntur, Cassivellaunus ad Cantium, quod esse ad mare supra demonstravimus, quibus regionibus IV. reges praeerant, Cingetorix, Carvilius, Taximagulus, Segonax, nuncios mittit; atque his imperat, ut coactis omnibus copiis, castra navalia (2) de improviso adoriantur, atque oppugnent. Hi cum ad castra venissent, nostri eruptione facta multis eorum interfectis, capto etiam nobili duce Lugotorige, suos incolumes reduxerunt. Cassivellaunus, hoc praelio nunciato, tot detrimentis acceptis, vastatis finibus, maxime etiam permotus defectione civitatum, legatos per Atrebatem Commium de deditione ad Caesarem mittit. Caesar cum statuisset hiemem in continente propter repentinos Galliae motus agere, neque multum aestatis superesset, atque id facile extrahi posse intelligeret, obsides imperat; et, quid in annos singulos vectigalis populo rom. Britannia penderet, constituit: interdicit atque imperat Cassivellauno, ne Mandubratio, neu Trinobantibus noceat.

XXIV. Obsidibus acc ptis, exercitum reduxit ad mare, naves invenit refectas. His deduxit (3), quod et captivorum magnum numerum habebat, et nonnullae, tempestate deperierant naves, duobus commeatibus (4), exercitum reportare constituit: ac sic accidit

---

(1) Morati. *Dopo di aver resistito.*

(2) Castra navalia. *L'accampamento presso il mare, e che serviva di ritirata alle navi.*

(3) His deductis. *Avendo fatto mettere in mare.*

(4) Duobus commeatibus. *In due volte.*

ut ex tanto navium numero, tot navigationibus, neque hoc, neque superiore anno ulla omnino navis, quae milites portaret, desideraretur (1): at ex iis, quae inanes (2) ex continente ad eum remitterentur, et prioris commeatus expositis militibus, et quas postea Labienus faciendas curaverat numero LX., perpaucae locum caperent (3), reliquae fere omnes rejicerentur. Quas cum aliquam in Caesar frustra expectasset, ne anni tempore (4) navigatione excluderetur, quod aequinoctium suberat, necessario angustius milites collocavit: ac summam tranquillitatem consecutus, secunda inita cum solvisset vigilia, prima luce terram attigit, omnesque incolumes naves perduxit.

XXIV. Subductis navibus concilioque Gallorum Samarobrivae peracto, quo eo anno frumentum in Gallia propter siccitates, angustius provenerat, coactus est, aliter, ac superioribus annis exercitum in hibernis collocare, legionesque in plures civitates distribuere, ex quibus unam in Morinos ducendam C. Fabio legato dedit; alteram in Nervios Q. Ciceroni: tertiam in Essuos L. Roscio; quartam in Rhemis cum T. Labieno, in confinio Trevirorum, hiemare jussit: tres in Belgio collocavit. His M. Crassum quaestorem, et L. Munatium Plancum, et C. Trebonium, legatos praefecit. Unam legionem, quam proxime trans Padum conscripserat (5), et cohortes v. in Eburones, quorum pars maxima est inter Mosam et Rhenum, qui sub imperio Ambiorigis et Cativulci erant, misit. His militibus Q. Titurium Sabinum et L. Aurunculejum Cottam, legatos praesse jussit. Ad hunc modum distributis legionibus, facillime inopiae frumentariae sese mederi posse existimavit. Atque harum tamen omnium legionum hiberna (praeter eam, quam L. Roscio in pacatissimam et quietissimam partem ducendum dederat) militibus passuum c. continebantur. Ipse interea, quod legiones collocatas munitaque hiberna cognovisse, in Gallia morari constitut.

XXV. Erat in Carnutibus summo loco natus Tasge-

(1) Neque desideraretur. *Non mancava.*
(1) Inanes. *Vuote.*
(3) Locum capere. *Arrivare in un buon porto.*
(4) Anni tempore. *Per la cattiva stagione.*
(5) Conscribere. *Arrollare, far leva di truppe.*

tius, cujus majores in sua civitate regnum obtinuerat. Huic Caesar, pro ejus virtute atque in se benevolentia, quod in omnibus bellis singulari ejus opera fuerat usus, majorum locum resistuerat. Tertium jam nunc annum regnantem inimici palam, multis etiam (1) ex civitate auctoribus, interfecerunt. Defertur ea res ad Caesarem. Ille veritus, quod ab plures res pertinebat ne civitas eorum impulsu deficeret, L. Plancum cum legione ex Belgio celeriter in Carnutes proficisci jubet, ibique hiemare; quorumque opera cognoverit Tasgetium interfectum, hos comprehensos ad se mittere. Interim ab omnibus legatis quaestoribusque, quibus legiones, transdiderat, certior factus est in hiberna perventum, locumque hibernis esse munitum.

XXVI. Diebus circiter xv., quibus in hiberna ventum est, initium repentini tumultus ac defectionis ortum est ab Ambiorige et Cativulco: qui cum ad fines regni sui Sabino Gottaeque praesto fuissent, frumentumque in hiberna comportavissent, Induciomari Treviri nunciis impulsi, suos concitaverunt: subitoque oppressis lignatoribus, magna manu castra oppugnatum venerunt. Cum celeriter nostri arma coepissent, vallumque adscendissent atque una ex parte hispanis equitibus emissis, equestri praelio superiores fuissent, desperata re, hostes suos ab oppugnatione reduxerunt. Tum suo more conclamaverunt, uti aliqui ex nostris ad colloquium prodirent: habere sese, quae de re communi dicere vellent, quibus controversias minui posse sperarent.

XXVII. Mittitur ad eos colloquendi causa C. Arpinius, eques romanus, familiaris Q. Titurii, et Q. Junius, ex Hispania quidam, qui jam ante missu Caesaris, ad Ambiorigem ventitare consueverat; apud quos Ambiorix in hunc modum locutus est: Sese, pro Caesaris in se beneficiis, plurimum ei confiteri debere; quod ejus opera stipendio liberatus esset; quod Aduatucis finitimis suis pendere consuesset; quodque ei et filius, et fratris filius ab Caesare remissi essent, quos Aduatici obsidum numero missos apud se in servitute, et catenis tenuissent: neque id, quod fecerit, de oppugnatione castrorum, aut judicio aut voluntate sua fecisse, sed coactu civitatis; suaque esse ejusmodi imperia, ut non minus haberet in se juris multitudo,

---

(1) Multis etiam, etc. *Di concerto con molti della sua nazione.*

quam ipse in multitudinem: civitati porro hanc fuisse belli causam, quod repentinae Gallorum conjuratione resistere non potuerit: id se facile ex humilitate sua probare posse: quod non adeo sit imperitus rerum, ut suis copiis populum romanum se superare posse confidat: sed esse Galliae commune consilium; omnibus hibernis Caesari oppugnandis hunc esse dictum diem, nequa legio alteri legioni subsidio venire posset: non facile Gallos Gallis negare potuisse; praesertim cum de recuperanda communi libertate consilium initum videretur: quibus quoniam pro pietate satisfecerit, habere se nunc rationem officii pro beneficiis Caesaris; monere, orare Titurium pro hospitio, ut suae ac militum saluti consulat: magnam manum Germanorum conductam Rhenum transisse; hanc affore biduo: ipsorum esse consilium, velintne priusquam finitimi sentiant, eductas ex hibernis milites aut ad Ciceronem, aut ad Labienum deducere: quorum alter millia passuum circiter L, alter paulo amplius ab his absit: illud se polliceri, et jurejurando confirmare, tutum se iter per fines suos daturum; quod cum faciat, et civitati sese consulere quod hibernis levetur, et Caesari pro ejus meritis gratiam referre. Hac oratione habita, discedit Ambiorix.

XXVIII. C. Arpinius et Junius, quae audierant, ad legatos deferunt. Illi, repentina re perturbati, etsi ab hoste ea dicebantur, non tamen negligenda existimabant; maximeque hac re permovebantur, quod civitatem ignobilem atque humilem Eburonum sua sponte populo romano bellum facere ausam vix erat credendum. Itaque ad concilium rem deferunt; magnaque inter eos existit controversia. L. Aruncolejus, compluresque tribuni militum et primorum ordinum centuriones, nihil temere agendum neque ex hibernis injussu Caesaris discendendum existimabant: quantasvis magnas copias etiam Germanorum sustineri posse, munitis hibernis, docebant: remp. esse testimonio, quod primum hostium impetum, multis ultro vulneribus illatis, fortissime sustinuerint: re frumentaria non premi; interea et ex proximis hibernis, et a Caesare conventura subsidia: postremo, quid esse levius aut turpius, quam auctore hoste de summis rebus capere consilium?

XXIV. Contra ea Titurius: Sero facturos (clamitabat), cum majores manus hostium, adjunctis Germa-

nis, convenisset; aut cum aliquid calamitatis, in proximis hibernis esset acceptum, brevem consulendi esse occasionem: Caesarem arbitrari profectum in Italiam; nec aliter Carnutes interficiendi Tasgetii consilium fuisse capturos, neque Eburones: si ille adesset, tanta cum contemptione nostri ad castra venturos esse: non hostem auctorem, sed rem, spectare (1): subesse Rhenum (2): magno esse Germanis dolori Ariovisti mortem; et superiores nostras victorias: ardere Galliam tot contumeliis acceptis sub populi romani imperium redactam, superiore gloria rei militaris extincta. Postremo quis hoc sibi persuaderet, sine certa re (3) Ambiorigem ad ejusmodi consilium descendisse? suam sententiam in utramque partem esse tutam; si nil sit durius, nullo cum periculo ad proximam legionem perventuros: si Gallia omnis cum Germanis consentiat, unam esse in celeritate positam salutem. Cottae quidem, atque eorum, qui dissentirent, consilium quem haberet exitum? in quo, si non praesens periculum; at certe longiqua obsidione fames esset pertimescenda.

XXX. Hac in utramque partem habita disputatione, cum a Cotta primisque ordinibus acriter resisteretur: Vincite, inquit Sabinus, si ita vultis: et id clariore voce, ut magna pars militum exaudiret: neque is sum, inquit, qui gravissime ex vobis mortis periculo terrear, hi sapient, et, si gravius quid acciderit, abs te rationem reposcent: qui, si per te liceat, perendino die (4) cum proximis hibernis conjuncti, communem cum reliquis belli casum sustineant: nec rejecti et relegati longe ab coeteris, aut ferro aut fame intereant.

XXXI. Consurgitur ex consilio: comprehendunt utrumque (5), et orant: ne sua dissentione et pertinacia rem in summum periculum deducant: facilem esse rem (6), seu maneant, seu proficiscantur, si modo

---

(1) Non hostem, etc. *Che non l'autore dell'avviso egli riguardava, ma l'avviso in se stesso.*

(2) Subesse Rhenum. *Che il Reno era molto vicino.*

(3) Sine certa re. *Senza essere sicuro della riuscita.*

(4) Perendino die. *Dopodimani.*

(5) Comprehendunt utrumque. *Sono abbracciati l'uno e l'altro.*

(6) Facilem, etc. *Ch' era ugualmente vantaggioso e di, ec.*

unum omnes sentiant, ac probent: contra in dissentione nullam se salutem perspicere Res disputatione ad mediam noctem perducitur. Tandem dat Cotta permotus manus, superat sententia Sabini. Pronunciatur; prima luce ituros. Consumitur vigiliis reliqua pars noctis, cum sua quisque miles circumspiceret, quid secum portare posset, quid ex instrumento hibernorum reliquere cogeretur. Omnia excogitantur, quare nec sine periculo maneatur, et languore militum, et vigiliis periculum augeatur. Prima luce sic ex castris proficiscuntur, ut quibus esset persuasum, non ab hostes sed ab homine amicissimo, Ambiorige consilium datum longissimo agmine magnisque impedimentis.

XXXII. At hostes posteaquam ex nocturno fremitu vigilisque de profectione eorum senserunt, collocatis insidiis bipartito in silvis, opportuno atque occulto, loco, a millibus passuum circiter II Romanorum adventum expectabant: et cum se major pars agminis in magnam convallem demisisset, ex utraque parte ejus vallis subito sese ostenderunt, novissimosque premere et primos prohibere ascensu, atque iniquissimo nostris loco praelium committere coeperunt.

XXXIII. Tum demum Titurius, uti qui nihil ante providisset, trepidare, cuncursare, cohortesque disponere: haec tamen ipsa timide, atque ut eum omnia deficere viderentur (1), quod plerumque iis accidere consuevit, qui in ipso negotio (2) consilium capere coguntur. At Cotta, qui cogitasset haec posse in itinere accidere, atque ob eam causam profectionis auctor non fuisset, nulla in re communi saluti deerat: et in appellandis cohortandisque militibus, imperatoris, et in pugna militis officia praestabat: cumque propter longitudinem agminis minus facile per se omnia obire, et quid quoque loco faciendum esset, providere possent; jusserunt pronunciari, ut impedimenta relinquerent, atque in orbem consisterent (3): quod consilium, etsi in ejusmodi casu reprehendendum non est, tamen incommode accidit. Nam et nostris militibus

---

(1) Ut cum, etc. *Di modo che tutto sembrava mancargli, come un uomo senza speranza.*

(2) In ipso negotio. *All'instante.*

(3) In orbem consistere. *Star fermi in cerchio.*

pem minuit, et hostes ad pugnandum alacriores effecit; quod non sine summo timore et desperatione id factum videbatur. Praeterea accidit, quod fieri necesse erat, ut vulgo milites ab signis discenderet: quaequisque eorum carissima haberet, ab impedimentis petere atque arripere properaret, clamore ac flectu omnia complerentur.

XXXIV. At barbaris consilium non defuit (1); nam duces eorum tota acie pronunciari jusserunt, ne quis ab loco discederet; illorum esse praedam, atque il is reservari quaecumque Romani reliquissent: proinde omnia in victoria posita existimarent. Erant et virtute et numero pugnando pares: nostri, tametsi a duce et a fortuna deserebantur, tamen ómnem spem salutis in virtute ponebant: et, quoties quaeque cohors procurreret, ab ea parte magnus hostium numerus cadebat. Qua re animadversa, Ambiorix pronunciari jubet ut procul tela conjiciant, neu propius accedant; et quam in partem Romani impetum fecerint, cedant: levitate armorum, et quotidiana exercitatione nihil iis nocere posse: rursus se ad signa recipientes insequantur.

XXXV. Quo praecepto ab iis diligentissime observato, cum quaepiam cohors ex orbe excesserat, atque impetum fecerat, hostes velocissime refugiebant. Interim eam partem nudari necesse erat, et ab latere aperto tela accipi. Rursus, cum in eum locum, unde erant egressi, reverti coeperant, et ab iis qui cesserant, et ab iis qui proximi steterant, circumveniebantur: sin autem locum tenere (2) vellent, neque virtuti locus relinquebatur, neque a tanta multitudine conjecta tela conferti (3), vitare poterant. Tamen tot incommodis conflictati, multis vulneribus acceptis, resistebant: et magna parte diei consumpta, cum a prima luce ad horam VIII. pugnaretur, nihil quod ipsis esset indignum committebant. Tum T. Balventio, qui superiore anno primum pilum duxerat, viro forti et magnae auctoritatis, utrumque femur tragula (4) transjicitur. Q. Lucanius, ejusdem ordinis, fortissi-

---

(1) Barbari, etc. *I Barbari si condussero con molta prudenza.*

(2) Locum tenere. *Resistere.*

(3) Conferti. *Stando stretti.*

(4) Tragula. *Un dardo.*

me pugnans, dum circumventu filio subvenit, interficitur. L. Cotta legatus omnes cohortes ordinesque adhortans, in adversum os funda vulneratur.

XXXVI. His rebus permotus Q. Titurius, cum procul Ambiorigem suos cohortantem conspexisset, interpetrem suum Cn. Pompejum ad eum mittit, rogatum, ut sibi militibusque parcat. Ille appellatus, respondit: Si velit secum colloqui, licere: sperare a multitudine impetrari posse quod ad militum salutem pertineat; ipsi vero nihil nocitum iri, inque eam rem se suam fidem interponere. Ille cum Cotta saucio communicat; si videatur, pugna excedant, et cum Ambiorige una colloquantur, separare se ab eo de sua ac militum salute impetrari posse Cotta se ad armatum hostem iterum negat, atque ineo perseverat.

XXXVII. Sabinus, quos in praesentia tribunos militum circum se habebat, et primorum ordinum centuriones, se seque jubet; et cum propius Ambiorigem accessisset, jussus arma abjicere, imperatum facit; suisque ut idem faciant imperat. Iterim, dum de conditionibus inter se agunt; longiorque consulto ab Ambiorige instituitur sermo, paulatim circumventus, interficitur. Tum vero, suo more, victoriam conclamant atque ululatum tollunt: impetuque in nostros facto, ordines perturbant. Ibi L. Cotta pugnas interficitur cum maxima parte militum, reliqui se in castra recipiunt, unde erant egressi; ex quibus L. Petrosidius aquilifer, cum magna multitudine hostium premeretur, aquilam intra vallum projecit, ipse pro castris fortissime pugnans occiditur. Alii aegre ad noctem oppugnationem sustinent: noctu ad unum omnes, desperata salute, se ipsi interficiunt. Pauci ex praelio elapsi, incertis itineribus, per silvas d T. Labienum legatum in hiberna perveniunt atque eum de rebus gestis certiorem faciunt.

XXXVIII. Haec victoria sublatus Ambiorix, statim cum equitatu in Aduatucos, qui erant ejus regno finitimi, proficiscitur: neque diem neque noctem intermittit, peditatumque se subsequi jubet. Re demonstrata, Aduatucisque concitatis, postero die in Nervios pervenit: hortaturque, ne sui in perpetuum liberandi. atque ulciscendi Romanos, pro iis, quas acceperint, injuriis, occasionem dimittant; interfectos esse legatos duos, magnamque partem exercitus

interisse demonstrat: nihil sese negotii, subito oppressam legionem, quae cum Cicerone hiemet, interfici: se ad eam rem profitetur adjutorum. Facile hoc oratione Nerviis persuadet.

XXXIX. Itaque, confestim dimissis nunciis ad Centrones, Grudios, Levacos, Pleumosios, Gordunos, qui omnes sub eorum imperio sunt quam maximas manus possunt, congunt: et improviso ad Ciceronis hiberna advol nt, nondum ad eum fama de Titurii morte perlata. Huic quoque accidit, quod fuit necesse, ut nonnulli milites, qui lignationis munitionisque causa in silvas discessissent, repentino equitum adventu interciperentur. His circumventis, magna manu Eburones, Aduatuci, Nervii, atque horum omnium socii et clientes, legionem oppugnare incipiunt. Nostri celeriter ad arma concurrunt: vallum conscendunt (1). Ægres is dies sustentatur, quod omnem spem hostes in celeritate (2) ponebant: atque hanc adempti victoriam, in perpetuum se fore victores confidebant.

XL. Mittunt r ad Caesarem confestim a Cicerone litterae, magnis propositis praemiis, si pertulissent: obsessis omnibus viis, missi intercipiuntur. Noctu ex ea materia quam munitionis causa comportaverant, turres admodum cxx. excitantur, incredibili celeritate: quae deesse operi videbantur, perficiuntur. Hostes postero die, multo majoribus copiis coactis, castra oppugnant; fossam complent. A nostris eadem ratione qua pridie, resistitur: hoc idem deinceps reliquis fit diebus. Nulla pars nocturni temporis ad laborem intermittitur: non aegris, non vulneratis, facultas quietis datur. Quaecumque ad proximi diei oppugnationem opus sunt, noctu comparantur: multae praeustae sudes magnus muralium pilorum numerus instituitur: turres contabulantur (3); pinnae loricaeque (4) ex cratibus, attexuntur. Ipse Cicero, cum tenuissima valetudine esset ne nocturnum quidem sibi tempus ad quidem reliquebat, ut ultre militum concursu ac votibus sibi parcere cogeretur.

---

(1) Vallum conscendunt. *Circondano i trinceramenti.*
(2) In celeritate. *Sulla prontezza dell' esecuzione.*
(3) Turres contabulantur. *Si aggiungono nuovi pavimenti di tavole alle torri*
(4) Pinnae loricaeque. *Dei pizzi, e dei parapetti.*

XLI. Tunc duces principesque Nerviorum, qui aliquem sermonis aditum, causamque amicitiae cum Cicerone habebant, colloqui sese velle dicunt. Facta potestate, eadem quae Ambiorix cum Titurio egerat, commemorant: omnem esse in armis Galliam: Germanos Rhenum transisse: Caesaris reliquorumque hiberna oppugnari. Addunt etiam de Sabini morte Ambiorigem ostentant, fidei faciendae causa (1). Errare eos dicunt, si quidquam ab iis praesidii sperant, qui suis rebus diffidant sese tamen hoc esse in Ciceronem populumque rom. animo, ut nihil, nisi hiberna recusent, atque hanc inveterascere consuetudinem noluit: licere illis incolumibus per se ex hibernis discedere, et in quascumque partes velint sine metu proficisci. Cicero ad haec unummodo respondit: Non esse consuetudinem populi romani ullam accipere ab hoste armato conditionem: si ab armis discedere velint, se adjutore utantur, legatosque ad Caesarem mittant: sperare se pro ejus justitia (2), quae petierint, impetraturos.

XLII. Ab hac spe repulsi Nervi, vallo pedum XI, et fossa pedum XV. hiberna cingunt. Haec superiorum annorum consuetudine a nostris cognoverant; et quosdam de exercitu nacti captivos, ab his docebantur: sed nulla his ferramentorum copia quae esset ad hunc usum idonea: gladiis cespitem circumcidere, manibus sagulisque terram exhaurire cogebatur. Qua quidem ex re hominum multitudo cognosci potuit: nam minus horis tribus, millium passuum XV. in circuitu munitionem perfecerunt; reliquisque diebus turres ad altitudinem valli, falces testudinesque quas iidem captivi docuerant, parare ac facere coeperunt.

XLIII. Septimo oppugnationis die, maximo coorto vento, ferventes fusili ex argilla glandes, fundis, et fervefacta, jacula in casas, quae more gallico stramentis erant tectae, jacere coeperunt. Hae celeriter ignem comprehenderunt, et venti magnitudine in omnem castrorum locum distulerunt. Hostes, maximo clamore insecuti, quasi parta jam atque explorata victoria, turres testudinesque agere, et scalis vallum adscendere coeperunt. At tanta militum virtus, atque ea praesen-

---

(1) Fidei etc. *Per convincerlo di ciò che dicevano ec.*
(2) Justitia. *In luogo di* clementia.

tia animi fuit, ut cum undique flamma torrerentur; maximaque telorum multitudine praementur, suaque omnia impedimenta atque omnes fortunas conflagrare intelligerent, non modo demigrandi causa de vallo decideret nemo, sed pene ne respiceret quidem quisquam, ac tum omnes acerrime fortissimeque pugnarent. Hic dies nostris longe gravissimus fuit: sed tamen hunc habuit eventum, ut eo die maximus numerus hostium vulneraretur, atque interficeretur; ut se sub ipso vallo constipaverant (1), recessumque primis ultimi non dabant. Paulum quidem intermissa flamma, et quodam loco turri adacta et contigente vallum, tertiae cohortis centuriones, ex eo, quo stabant, loco recesserunt, suosque omnes removerunt; nutu vocibusque hostes, si introire vellent, vocare coeperunt: quorum progredi ausus est nemo. Tum ex omni parte lapidibus conjectis deturbati, turrisque successa est.

XLIV. Erant in ea legione fortissimi viri centuriones, qui jam primis ordinibus appropinquarent (2), T. Pulfio et L. Varenus. Hi perpetuas controversias inter se habebant, uter alteri anteferretur; omnibusque annis de loco (3) summis simultatibus contendebant. Ex iis Pulfio, cum acerrime ad munitiones pugnaretur: Quid dubitas (inquit), Varene? aut quem locum probandae virtutis tuae spectas? hic dies de nostris controversiis judicabit. Haec cum dixisset, procedit extra munitiones, quaque pars hostium confertissime visa est, in eam irrumpit. Ne Varenus quidem tam vallo sese continent, sed omnium veritus existimationem, su' sequitur, mediocri spatio relicto. Pulfio pilum in hostes mittit, atque unum ex multitudine procurrentem transjicit: quo percusso et exanimato, hunc scutis protegunt hostes, et in illum universi tela conjiciunt; neque dant regrediendi facultatem. Transfigitur scutum Pulfioni, et verutum in balteo (4) deficitur. Avertit hic casus vaginam, et gladium educere conantis dexteram moratur manum; impeditum hostes circumisistunt.

---

(1) Ut se sub ipso, etc. *Perchè essi erano troppo stretti ai piedi delle trincee.*

(2) Qui jam. etc. *Ch'erano prossimi ai primi gradi.*

(3) De loco. *Del rango.*

(4) In balteo. *Nella tracolla.*

Succurrit inimicus illi Varenus, et laboranti subvenit. Ad hunc se confestim a Pulfione omnis multitudo convertit: illum veruto transfixum arbitrantur. Illic vero occursat ocius gladio, cominusque rem gerit Varenus; atque uno interfecto; reliquos paulum propellit. Dum cupidius instant, in locum inferiorem dejectus concidit. Huic rursus circumvento fert subsidium Pulfio, atque ambo incolumes, compluribus interfectis, summa cum laude sese intra munitiones recipunt. Sic fortuna in contentione et certamine utrumque versavit (1), ut alter alteri inimicus auxilio salutique esset, neque dijudicari posset, uter utri virtute anteferendus videretur.

XLV. Quanto erat in dies gravior atque asperior oppugnatio, et maxime quod, magna parte militum confecta vulneribus, res paucitatem defensorum pervenerat, tanto crebiores litterae nunciique ad Caesarem mittebantur: quorum pars deprehensa in conspectu nostrorum militum cum cruciatu necabatur. Erat unus (2) intus (3) Nervius, nomine Vertico, loco natus honesto, qui a prima obsidione ad Ciceronem profugerat, suamque ei fidem praestiterat. Hic servo, spe libertatis, magnisque persuadet praemiis, ut litteras ad Caesarem deferat. Has ille in jaculo illigatas affert, et Gallus inter Gallos sine ulla suspicione versatus ad Caesarem pervenit. Ab eo de periculo Ciceronis legionisque cognoscitur.

XLVI. Caesar, acceptis litteris circiter hora XI. diei statim nuncium in Bellovacos ad M. Crassum quaestorem mittit; cujus hiberna aberant ab eo millia passuum XXV. Jubet media nocte legionem proficisci, celeriterque ad se venire: exiit cum nuncio Crassus. Alterum ad C. Fabium legatum mittit, ut in Atrebatium fines legionem adducat, qua sibi iter faciendum sciebat. Scribit Labieno, si reip. commodo facere posset, cum legione ad fines Nerviorum veniat: reliquam partem exercitus, quod paulo aberat longius, non putat expectandam: equites circiter CD. ex proximis hibernis cogit.

XLVII. Hora circiter tertia ab antecursoribus de Crassis adventu certior est factus: eo die millia pas-

---

(1) Fortuna. . utrumque versavit. *La fortuna bilanciò talmente i suoi favori tra l' una, e l' altro, ec.*

(2) Unus, *cioè* quidam.

(3) Intus. *Nel campo.*

suum xx. progreditur. Crassum Samarobrivae praeficit; legionemque ei attribuit, quod ibi impedimenta exercitus, obsides civitatum, litteras publicas frumentumque omne quod eo tolerandae hiemis causa devexerat, relinquebat Fabius, ut imperatum erat, non ita multum moratus, in itinere cum legione occurrit, Labienus, interitus Sabini et caede cohortium cognita, cum omnes ad eum Trevirorum copiae venissent, veritus, si ex hibernis fugae similem profectionem fecisset, ne hostium impetum sustinere non posset, praesertim quos recentis victoria efferri sciret, litteras Caesari dimittit, quanto cum periculo legionem ex hibernis educturus esset; rem gestam in Eburobibus perscribit; docet omnes peditatus equitatusque copias Trevirorum, millia III. passum longe ab suis castris consedisse.

XLVIII. Caesar, consilio, ejus probato, etsi, opinione legionum III. dejectus, ad duas redierat (1) tamen unum communis salutis auxilium in celeritate ponebat. Venit magnis itineribus in Nerviorum fines. Ibi ex captivis cognoscit quae apud Ciceronem gerantur, quantoque in periculo res sit. Tum quidam ex equitibus gallis magnis praemiis persuadet, uti ad Ciceronem epistolam deferat. Hanc Graecis conscriptam litteris mittit ne intercepte epistola, nostra ab hostibus consilia cognoscantur: si adire non possit, monet ut tragulam, cum epistola ad amentum deligata, intra munitiones; castrorum abjiciat (2). In litteris scribit, se cum legionibus profectum celeriter affore: hortatur, ut pristinam virtutem retineat. Gallus periculum veritas, ut erat praeceptum, traculam mittit. Haec causa ad turrim adhaesit; neque ab nostris biduo animadversa, tertio die a quodam milite conspicitur: dempta, ad Ciceronem defertur. Ille perlectam in conventum militum recitat, maximaque omnes laetitia afficit. Tum fumi incendiorum procul videbantur: quae res omnem dubitationem adventus legionem expulit.

XLIX. Galli, re cognita per exploratores, obsidio-

---

(1) Etsi, opinione, etc. *Abbenchè avesse perduta la speranza di avere tre leggione gli si determinò a partire con due solamente.*

(2) Monet ut tragulam, etc. *Egli gli raccomanda di legare la lettera al laccio della sua picca e gettarla nel campo.*

nam relinquunt, ad Caesarem omnibus copiis contendunt: eae erant armaturum circiter millia LX. Cicero, data facultate, Gallum ab eodem Verticone, quem supra demonstravimus, repetit, qui litterae ad Caesarem deferat, hunc admonet, iter caute diligenterque faciat perscribit in litteris, hostes ab se discessisse, omnemque ad eum multitudinem convertisse (1). Quibus litteris circiter media nocte allatis, Caesar suos facit certiores, eosque ad dimicandum animo confirmat. Postero die, luce prima, movet castra: et circiter millia passuum IV. progressus, transvallem magam et rivum hostium multitudinem conspicatur. Erat magni periculi res, cum tantis copiis iniquo loco dimicare: tum quoniam liberatum obsidione Ciceronem sciebat, eoque omnino remittendum de celeritate existimabat (2), consedit: et quam aequissimo loco potest, castra communit atque haec, etsi erant exigua per se, vix hominum millium VII., praesertim nullis cum impedimentis, tamen angustiis viarum, quam maxime potest, contrahit, eo consilio, ut in summam contemptionem hostibus veniat. Interim speculatoribus in omnes partes dimissis, explorat, quo commodissime itinere vallem transire possit.

L. Eo die parvulis equestribus praeliis ad aquam factis, utique sese suo loco continent: Galli, quod ampliores copias, quae nondum convenerant, expectabant; Caesar, si forte timoris simulatione hostes in suum locum elicere posset, ut citra vallem pro castris praelio contenderet: si id efficere non posset, ut, exploratis itineribus, minore cum periculo vallem rivumque transiret. Prima luce hostium equitatus ad castra eccedit, praeliumque cum nostris equitibus committit. Caesar consulto equites cedere, seque in castra recipere jubet. Simul ex omnibus partibus castra altiore vallo muniri, portasque obstrui, atque in iis administrandis rebus quam maxime concursari, et cum simulatione timoris agi jubet.

LI. Quibus omnibus rebus hostes invitati, copias transducunt, aciemque iniquo loco consistunt: nostris vero etiam de vallo deductis, proprius eccedunt; et tela

---

(1) Omnemque, etc. *E ch' essi si avanzavano tutt insieme contra di lui.*

(2 Eoque omnino, etc. *E che così credeva egl' utile di affrettare la sua marcia.*

intra munitionem ex omnibus partibus conjiciunt: praeconibusque circummissis, pronunciari jubent seu quis Gallus, seu Romanus velit ante horam tertiam ad se transire: sine periculo licere: post id tempus, non fore potestatem. Ac sic nostros contempserunt, ut, obstructis in speciem portis singulis ordinibus cespitum, quod ea non posse introrumpere videbantur, alii vallum manu scandere, alii fossas complere, inciperent. Tunc Caesar, omnibus portis eruptione facta, equi atuque emisso, celeriter hostes dat in fugam; sic, ut omninò pugnandi causa resisteret nemo; magnumque ex his numerum occidit, atque omnes armis exuit.

LII. Longius prosequi veritus, quod silvae paludesque intercedebant, neque etiam parvulo detrimento, illum locum reliqui videbat, omnibus suis incolumibus copiis, eodem die ad Ciceronem pervenit: institutas turres, testudines munitionesque hostium admiratur. Legione producta (1), cognoscit non decimum esse quemque relictum militem sine vulnere. Ex his omnibus judicat rebus, quanto cum periculo, et quanta cum virtute, sint res administratae: Ciceronem pro ejus merito, legionemque collaudat: centuriones sigillatim, tribunosque militum appellat quorum egregiam fuisse virtutem, testimonio Ciceronis cognoverat. De casu Sabini et Cottae certius ex captivis cognoscit. Postero die, concione habita, rem gestam proponit (3), milites consolatur et confirmat: quod detrimentum culpa et temeritate legati sit acceptum, hoc aequiore animo ferrendum docet, quod beneficio Deorum immortalium, et virtute eorum, expiato incommodo, neque hostibus diutina laetatio, neque ipsis longior dolor reliquatur.

LIII. Interim ad Labienum per Rhemos incredibili celeritate de victoria Caesaris fama perfertur; ut, cum ab hibernis Ciceronis millia passuum LX. abesse: eoque post horam nonam diei Caesar pervenisset, ante mediam noctem ad portas castrorum clamor oriretur, quo clamore significatio victoriae, gratulatioque ab Rhemis Labieno fieret. Hac fama ad Treviros perlata, Induciomarus, qui postero die castra Labieni oppugna-

---

(1) Legione producta. *Avendo fatta la rivista della legione.*

(2) Rem gestam proponit. *Parla loro di ciò ch' era accaduto.*

re decreverat, noctu profugit copiasque omnes in Treviros reduxit Caesar Fabium cum legione in sua remittit hiberna: ipse cum III. legionibus circum Samarobrivam trinis hibernis (1) hiemare constituit; et, quod tanti motus Galliae extiterant, totam hiemem ipse ad exercitum manere decrevit. Nam illo incommodo de Sabini morte perlato, omnes fere Galliae civitates de bello consultabant, nuncios negationesque in omnes partes dimittebant, et, quid reliqui consilii caperent, atque unde initium belli fieret, explorabant: nocturnaque in locis desertis concilia habebant: neque ullum fere totius hiemis tempus sine sollicitudine Caesaris intercessit, quin aliquem de conciliis et motu Gallorum nuncium acciperet. In his, ab L. Roscio legato, quem legioni XIII. praefecerat, certior est factus, magnas Gallorum copias earum civitatem, quae Armonicae appellantur, oppugnandi sui causa, convenisse; neque longius millia passuum VIII. ab hibernis suis abfuisse: sed nuncio allato de victoria Caesaris, discessisse, adeo ut fugae similis discessus videretur.

LIV. At Caesar, principibus cujusque civitatis ad se vocatis, alios cohortando, cum se scire quae fierent denunciarent; alios territando, magnam partem Galliae in officio tenuit. Tament Senones, quae est civitas imprimis firma (2), et magnae inter Gallos auctoritatis, Cavarinum, quem Caesar apud eos regem constituerat (cujus frater Moritasgus adventu in Galliam Caesaris, cujusque majores regnum obtinuerant), interficere pubblico concilio conati, cum ille praesensisset ac profugisset, usque ad fines insecuti, regno domoque expulerunt; et, missis ad Caesarem, satisfaciendi causa, legatis, cum is omnem ad se senatum venire jussisset, dicto audientes non fuerunt, tantumque apud homines barbaros valuit, esse repertos aliquos principes belli infetendi, tantumque omnibus voluntatem commutationem attulit, ut, praeter Ædues et Rhemos (quos praecipuo semper honore Caesar habuit, alteros pro vetere ac perpetna erga populum rom. fide; alteros, pro recentibus belli gallici officiis), nulla fere fuerit civitas non suspecta nobis. Idque adeo haud scio mirandumne sit, cum compluribus aliis de causis, tum maxime quod, qui virtute belli omnibus gentibus preaeferebant.

(1) Trinis hibernis. *In tre quartieri differenti.*
(2) Firma. *Potente.*

tur, tantum se ejus opinionis deperdidisse (1), ut populi rom. imperia perferrent, gravissime dolebant.

LV. Treviri vero atque Induciomarus totius hiemis nullum tempus iutermiserunt, quin trans Rhenum legatos mitterent, civitates sollicitarent, pecunias pollicerentur, magna parte exercitus nostri interfecta, multo minorem superesse dicerent partem. Neque tamen ulli civitati Germanorum persuaderi potuit, ut Rhenum transiret: cum se his expertos dicerent, Ariovisti bello et Tenchtherorum transitu: non esse amplius fortunam tentandam. Hac spes lapsus Induciomarus, nihilominus copias cogere a finitimis, equos parare exules damnatosque tota Gallia magnis praemiis ad se allicere coepit: ac tantam sibi jam iis rebus in Gallia auctoritatem comparaverat, ut undique ad eum legationes concurrerent gratiam atque amicitia publice privatimque peterent.

LVI. Ubi intellexit ultro ad se veniri, altera ex parte Senones Carnutesqne coscientia facinoris instigari (2), alter. Nervios Aduatucosque bellum Romanis pararc: neque sibi voluntarium copias defore, ex finibus suis progredi coepisset: armatum concilium indicit (hoc more Gallorum est initium belli), quo, lege communi, omnes puberes armati convenire coguntur, et qui ex iis novissimus venit, in conspectu multitudinis omnibus cruciatibus affectus necatur. In eo concilio Cingetorigem, alterius principem factionis, generum suum, quem supra demostravimus Caesaris secutum fidem ab eo non discessisse, hostemjudicat, bonaque ejus publicat. His rebus confectis, in concilio pronuuciat, accersitum se a Senonibus et Carnutibus, aliisque compluribus Galliae civitatibus, huc inter facturum per fines Rhemorum, eorumque agros populaturum; ac priusquam id faciat. Labieni castra oppugnaturum: quae fieri velit, praecipit.

LVII. Labienus, cum et loci natura, et manu munitissimis sese castris contineret, de suo ac legionis

---

(1) Tantum, etc. *Di essere cotanto decaduti dalla loro riputazione.*

(2) Conscientia, etc. *Erano di già impegnati nella rivolta, o piuttosto, erano eccitati alla rivolta dalla memoria dei loro delitti. Quelli di Sues avevano discacciato Cavarino loro Re, e quelli di Chartres aveano messo a morte Tasgezio.*

periculo nihil timebat; sed, ne quam occasionem rei bene gerendae dimitteret, cogitabat. Itaque a Cingetorige atque ejus propinquis oratione Induciomari cognita, quam in concilio habuerat, nuncios mittit ad finitimas civitates, equitesque undique convocat: iis certum diem conveniendi dicit (1). Interim prope quotidie eum omni equitatum Induciomarus sub castris ejus vagabatur, alias, ut situm castrorum cognosceret, alias, colloquendi aut territandi causa: equites plerumque omnes tela intra vallum conjiciebant. Labienus suos intra munitiones continebat, timorisque opinionem, quibuscumque poterat rebus, augebat.

LVIII. Cum majore in dies contemptione Induciomarus ad castra accederet, nocte una, intromissis equitibus omnium finitimarum civitatum, quos accersendos curaverat, tanta diligentia omnes suos custodiis intra castra continuit, ut nulla ratione ea res enunciari aut ad Treviros perferri posset. Interim ex consuetudine quotidiana, Induciomarus ad castra accedit, atque ibi magnam partem diei consumit; equites tela conjiciunt, et magna cum contumelia verborum nostros ad pugnam evocant. Nullo a nostris dato responso, ubi visum est, sub vesperum dispersi ac dissipati discedunt Subito Labienus duabus portis omnem equitatum emittit: praecipit atque interdicit, perterritis hostibus atque in fugam conjectis (quod fore, sicut accidit, videbat), omnes unum peterent Induciomarum: neu quis quem quam prius vulneret, quam illum interfectum viderit: quod mora reliquorum illum spatium nactum effugere nolebat: magna proponit iis, qui occiderint, praemia; summittit cohortes equitibus subsidio (2). Comprobat hominis consilium fortuna; et cum unum omnes peterent, in ipso fluminis vado deprehensus Induciomarus interficitur, caputque ejus refertur in castra. Redeuntes equites, quos possunt, consectantur atque occidunt. Hac re cognita, omnes Eburonum et Nerviorum, quae convenerant, copiae discedunt; pauloque habuit post id factum Caesar quietiorem Galliam.

---

(1) Is certum, etc. *Egli dà loro un giorno certo, per riunirsi.*

(2) Summittit, etc. *Egli fa seguire la fanteria, per sostenere la cavalleria.*

LIBER VI.

ARGUMENTUM.

Hic liber habet bellum, quod Caesar contra Senones et Carnutes, alterum quod Labienus legatus ejus adversus Treviros gessit : tum ut Rhenum, et quibus de causis transit, et occasione sumpta Gallorum Germanorumque mores describit: ut Sicambri Eburonum castra direptum venientes, castra Ciceronis oppugnarunt ; denique ut Ambiorix perpetua se fuga eripuit.

I. Multis de causis Caesar majorem Galliae motum expectans , per M. Silanum , C. Antistium Rheginum. T. Sextium , legatos , delectum habere (1) instituit : simul ab Cn. Pompeio Proconsule petit , quoniam ipse ab urbem cum imperio reip. causa maneret , quos ex cisalpina Gallia consulis sacramento rogavisset , ad signa conveniret , et ad se proficisci juberet : magni interesse etiam in reliquum tempus , ad opinionem Galliae (2) existimans, tantas videri Italiae facultates, ut, si quid esset in bello detrimenti acceptum , non modo id brevi tempore sarciri , sed etiam majoribus adaugeri copiis posset. Quod cum Pompejus, et reipublicae et amicitia tribuisset, celeriter confectos per suos delectu, tribus ante exactam hiemem et constitutis et adductis legionibus, duplicatoque earum cohortium numero, quas cum Q. Titurio amiserat, et celeritate, et copiis docuit, quid populi rom. disciplina atque opes possent.

II. Interfecto Induciomaro , ut docuimus , ad ejus propinquos a Treviris imperium defertur. Illi finitimos Germanos sollicitare , et pecuniam polliceri non desistunt. Cum ab proximis impetrare non possent , ulteriores tentant : inventis nonnullis , civitatibus jurejurando inter se confirmant , obsidibusque de pecunia cavent (3): Ambiorigem sibi societate et foedere adjun-

(1) Delectum habere. *Fare leve di truppe.*

(2) Ad opinionem Galliae. *Di convincere i Galli.*

(3) Obsidibusque, etc. *E dando degli ostaggi, essi assicurano il denaro, che hanno promesso. Od essi danno degli ostaggi per sicurezza del denaro, che hanno promesso.*

gunt. Quibus rebus cognitis, Caesar, cum undique bellum parari videret, Nervios, Aduatucos ac Menapios, adjunctis cisrhenanis omnibus Germanis, esse in armis, Senones ad imperatum non venire, et cum Carnutibus finitimisque civitatibus consilia communicare, a Treviris Germanos crebris legationibus sollicitari, maturius sibi de bello cogitandum putavit.

III. Itaque nondum hieme confecta, proximis IV., legionibus coactis, de improviso in fines Nerviorum contendit: et, priusquam illi aut convertire aut profugere possent: magno pecoris atque omnium numero capto, atque ea praeda militibus concessa vastatisque agris, in deditionem venire atque obsides sibi dare coegit. Eo celeriter confecto negotio, rursus legiones in hiberna reduxit. Consilio Galliae primo vere, ut instituerat, indicto, cum reliqui, praeter Senones, Carnutes Trevirosque, venissent initium belli ac defectionis hoc esse arbitratus, ut omnia postponere videretur, concilium Lutetiam Parisiorum transfert. Confines erant hi Senonibus civitate que patrum memoria conjuxerant; sed ab hoc concilio abfuisse existimabantur. Hac re pro suggestu pronunciata (1), eodem die cum legionibus in Senones proficiscitur, magnisque itineribus eo pervenit.

IV. Cognito ejus adventu, Acco, qui princeps ejus consilii fuerat, jubet in oppida multitudinem convenire: conantibus, priusquam id effici posset, adesse Romanos nunciatur. Necessario sententia desistunt, legatosque deprecandi causa (1) ad Caesarem mittunt; adeunt per Æduos, quorum antiquitus erat in fide civitas. Libenter Caesar, petentibus Æduis, dat veniam excusationem accipit; quod aestivum tem us incostantis belli, non quaestionis esse arbitrantur. Obsidibus imperatis centum, hos Æduis custodiendos tradit. Eodem Car. nutes legatos obsidesque mittunt, usi deprecatoribus Rhemis quorum erant in clientela: eadem ferunt responsa. Peragit concilium Caesar, equitesque imperat civitatibus.

V Hac parte Galliae pacata, totus et mente et animo in bellum Trevirorum et Ambiorigis insistit. Cavarinum cum equitatu Senonum secum proficisci jubet;

(1) Hacre, etc. *Avendo decretato da sopra alla sua sedia questa traslazione, cioè di trasferire gli stati a Parigi.*
(2) Deprecandi causa. *Per pregarlo di perdonarli.*

ne quis, aut ex hujus iracundia aut ex eo quod meruerat odio, civitatis motos oriretur. His rebus constitutis, quod pro explorato habebat, Ambiorigem praeleo non esse certaturum, reliqua ejus consilia animo circumspiciebat. Erant Menapii propinqui Eburonum finibus, perpetuis paludibus silvisque muniti, qui uni ex Gallia, de pace ad Caesarem legatos nunquam miserant. Cum iis esse hospitium Ambiorigi sciebat: item per Treviros venisse Germanis in amicitiam cognoverat. Haec prius illi detrahenda auxilia existimabat, quam ipsum bello lacesserat, ne, desperat salute, aut se in Menapios abderet, aut cum Transrhenanis congredi cogeretur. Hoc initio consilio, totius exercitus impedimenta ad Labienum in Treviris mittit, duasque legiones ad eum proficisci jubet; ipse cum legionibus v. expeditis in Menapios proficiscitur. Illi, nulla coacta manu, loci praesidio freti, in silvas paludesque confugiunt, suasque eodem conferunt.

VI. Caesar partitis copiis cum C. Fabio legato et M. Crasso quaestore, celeriterque effectis pontibus, adit tripartitio (1), aedificia vicosque incedit, magno pecoris atque hominum numero potitur. Quibus rebus coacti Menapii, legatos ad eum pacis petendae causa mittuntur ille obsidibus acce tis, hostium se habiturum numero confirmat, si, aut Ambiorigem, aut ejus legatos finibus suis recipissent. His confirmatis rebus, Commium Attrebatem cum equitatu, costodis loco (2), in Menapiis reliquit; ipse in Treviros proficiscitur.

VII. Dum haec a Cesare geruntur, Treviri, magnis coactis pedatibus equitatusque copiis, Labienum, cum una legione quae in eorum finibus hiemaverat, adoriri parabant. Jamque ab eo non longius bidui via aberant, cum duas venisse legiones missu Caesaris cognoscunt. Positis castris a millibus passuum xv, auxilia Germanorum expectare constituunt. Labienus, cognito hostium consilio, sperans temeritate eorum fore aliquam dimicandi facultatem, presidio cohortium v. impedimentis relicto, cum xxv. cohortibus, magnoque equitatu contra hostem proficiscitur: et, mille passuum

---

(1) Adit tripartitio. *Entrò nel paese per tre luoghi.*

(2) Custodis loco. *Per guardare il paese, per contenere il popolo.*

intermisso spatio, castra communit. Erat inter Labienum atque hostem difficili transitu flumen, ripisque praeruptis. Hoc neque ipse transire habebat in animo, neque hostes transituros existimabat. Augebatur auxiliorum quotidie spes. Loquitur in concilio palam: Quoniam Germani appropinquare dicantur, sese suas exercitusque fortunas in dubium non devocaturum (1), et postero die prima luce castra moturum. Celeriter haec ad hostes deferuntur, ut ex magno Gallorum equitatus numero nonnullos gallicis rebus favere natura cogebat. Labienus noctu tribunis militum primisque ordinibus coactis, quid sui consilii sit, proponit; et, quo facilius hostibus timoris det suscipionem, majore strepitu et tumulti, quam populi romani fert consuetudo, castra moveri jubet. His rebus fugae similem profectionem efficit: haec quoque per exploratores ante lucem, in tanta propinquitate castrorum, ad hostes deferuntur.

VIII. Vix agmen novissimum extra munitiones processerat, cum Galli, cohortati inter se, » ne speratam praedam ex manibus dimitterent; longum esse, perterritis Romanis, Germanorum auxilium expectare; neque suam pati dignitatem, ut tantis copiis tam exiguam manum, praesertim fugientem atque impeditam, adoriri non audeant «; flumen transire, et iniquo loco praelium committere non dubitant. Quae fore suspicatus Labienus, ut omnes citra flumen eliceret, eadem usus simulatione itineris, placide progrediebatur (2). Tum praemissis paulum impedimentis, atque in tumulo (3) quodam collocatis: » Habetis, inquit, milites, quam petistis, facultatem: hostem impedito atque iniquo loco tenetis: praestare eadem nobis ducibus virtutem, quam saepenumero imperatori praestitistis: cum adesse et haec coram cernere existimate «. Simul signa ad hostem converti aciemque dirigi jubet; et, paucis turmis praesidio ad impedimenta dimissis reliquos equites ad latera disponit. Celeriter nostri, clamore sublato pila, in hostes jaciunt. Illi, ubi praeter

---

(1) Sese suas, etc. *Ch' egli non esporrà nè la sua persona, nè la sua armata.*

(2) Eadem usus, etc. *Usando sempre nella sua marcia la finzione di aver paura, egli avanzava lentamente.*

(3) In tumulo. *Sopra un' altura.*

spem, quos fugere credebant, infestis signi ad se ire viderunt, impetum modo ferre non potuerunt, ac primo concursu in fugam conjecti, proximas silvas petiverunt: quos Labienus equitatu consectatus, magno numero interfecto compluribus captis, paucis post diebus civitatem recepit. Nam Germani qui auxilio veniebant, praecepta Treviorum fuga, sese domum contulerunt. Cum iis propinqui Induciomari, qui defectionis auctores fuerant, comitati eos, ex civitate excessere. Cingetorigi, quem ab initio permanisse in officio demonstravimus, principatus atque imperium est traditum.

IX. Caesar, postquam ex Menapiis in Treviros venit, duabus de causis Rhenum transire constituit: quarum erat altera, quod auxilia contra se Treviris miserant (1), altera, ne Ambiorix receptum ad eos haberet. His constitutus rebus paulum supra eum locum, quo antea exercitum transduxerat, facere pontem instituit. Nota atque instituta ratione, magno militum studio, paucis diebus opus efficitur. Firmo in Treviris Praesidio ad pontem relicto, de quis ab iis subito motus oriretur, reliquas copias equitatumque transducit. Ubii, qui ante obsides dederant, atque in deditionem venerant, purgandi sui causa ad eum legatos mittunt, qui doceant, neque ex sua civitate auxilia in Treviros missa, neque ab se fidem laesam: petunt atque orant, ut sibi parcat, ne communi odio Germanorum innocentibus pro nocentibus poenas pendat: si amplius obsidum velit, dare pollicentur. Cognita Caesar causa reperit, ab Suevis auxilia missa esse; Ubiorum satisfactionem accepit, aditus viasque in Suevos perquirit.

X. Interim, paucis post diebus, fit ab Ubiis certior, Suevos omnes unum in lacum copias cogere, atque iis nationibus, quae sub eorum sunt imperio, denunciare, ut auxilia peditatus equitatusque mittant. His cognitis, rebus, rem frumentaria providet, castris idoneum locum deligit: Ubiis imperat. ut pecora deducant, suaque omnia ex agris in oppida conferant; sperans barbaros atque imperitos homines, inopia cibariorum adductos, ad iniquam pugnandi conditionem (2) posse deduci: mandat, ut crebos exploratores in Suevos mit-

---

(1) Miserant. *Vi si sottintende* Germani.

(2) Ad iniquam, etc. *Alla dura necessità di combattere.*

mittant, quaeque apud eos gerantur, cognoscant. Illi imperata faciunt; et, paucis diebus intermissis, referunt: Suevos omnes posteaquàm certiores nuncii de exercitu Romanorum venerant, cum omnibus suis sociorumque copiis quas coegissent, penitus ad extremos fines sese recepisse: silvam esse ibi infinitae magnitudinis, quae appellatur Bacenis; hanc longe introrsus pertinere, et, pro nativo muro objectam (1), Cheruscos a Suevis Suevosque a Cheruscis, injuriis incursionibusque prohibere: ad ejus initium silvae Suevos adventum Romanorum expectare constituisse.

XI. Quoniam ad hunc locum perventum est non alienum esse videtur de Galliae Germaniaeque moribus, et quo differant eae nationes inter sese proponere. In Gallia, non solum in omnibus civitatibus atque in omnibus, pagis partibusque, sed pene etiam in singulis domibus, factiones sunt, earumque factionum sunt principes, qui summam auctoritem eorum judicio habere existimantur: quorum ad arbitrium judiciumque summa omnium rerum consiliorumque redeat: idque ejus rei cnusa antiquitus institutum videtur, ne quis ex plebe contra potentiorem auxilii egeret: suos enim opprimi quisque et circumveniri non patitur; neque, aliter si faciat, ullam inter suos habeat auctoritatem. Haec eadem ratio est in summa totius Galliae: namque omnes civitate in duas partes divisae sunt.

XII. Cum Caesar in Galliam venit, alterius factionis principes erant Ædui, alterius Sequani. Ii, cum per se minus valerent, quod summa auctoritas antiquitus erat in Æduis, magnaeque eorum erant clientelae (2), Germanos atque Ariovistum sibi adjunxerant, eosque ad se magnis jacturis (3) pollicitationibusque perduxerant. Praeliis vero compluribus factis secundis, atque omni nobilitate Æduorum interfecta, tantum potentia antecesserant, ut magnam partem clientium ab Æduis ad se transducerent; obsidesque ab iis principum filios acciperent: et publice, jurare cogerent, nihil se contra Sequanos consilii inituros; et partem

---

(1) Hanc longe, etc. *Che si stendea molto al di dentro nel Paese, e che servendo come di muro, ec.*

(2) Magno eorum, etc. *Essi aveano delle grandi alleanze.*

(3) Magnis jacturis. *Con grandi donativi.*

finitimi agri per vim occupatam possiderent; Galliaeque totius principatum obtinerent. Qua necessitate adductus Divitiacus, auxilii petendi causa, Romam ad senatum profectus, infecta re redierat. Adventu Caesaris facta commutatione rerum, obsidibus Æduis redditis, veteribus clientelis restitutis, novis per Caesarem comparatis; (quod ii, qui se ad eorum amicitiam aggregaverant, meliore conditione atque imperio aequiore se uti videbant), reliquis rebus eorum gratia dignitateque amplificati (1), Sequani principatum dimiserant. In eorum locum Rhemi successerant; quod adaequare apud Caesarem gratia intelligebatur; ii, qui propter veteres inimicitias nullo modo cum Æduis conjungi poterant, se Rhemis in clientelam dicabant (2). Hos illi diligenter tuebantur. Ita, et novam, et repente collectam auctoritatem tenebant. Eo tum statu res erat, ut longe principes haberentur Ædui, secundum locum dignitatis Rhemi obtinerent.

XIII. In omni Gallia, eorum hominum, qui aliquo sunt numero atque honore, genera sunt duo nam plebs pene servorum habetur loco, quae per se nihil audet (3), et nulli adhibetur concilio. Plerique, cum aut aere alieno, aut magnitudine tributorum, aut injuria potentiorum premuntur, sese in servitutem dicant nobilibus; in hos eadem sunt jura, quae dominis in servos sed de his duobus generibus, alterum est Druidum: alterum Equitum. Illi rebus divinis intersunt, sacrificia pubblica ac privata procurant religiones interpretantur: ad hos magnus adolescentium numerus disciplinae causa concurrit, magnoque ii sunt apud eos honore: nam fere de omnibus controversiis publicis privatisque constituunt; et, si quod est admissum facinus, si caedes facta, si de haereditate, si de finibus controversia est, iidem decernunt, praemia poenasque constituunt: si quis, aut privatus, aut pubblicus, eorum decreto non stetit, sacrificiis interdicunt (4). Haec

(1) Reliquis rebus, etc. *Avendo accresciuto in tutto il resto il loro credito, e la loro autorità.*

(2) Se Rhemis, etc. *Abbandonandosi al partito del Remesi.*

(3) Per se nihil audet. *Non può niente da se solo.*

(4) Sacrificiis interdicunt. *Essi gl'interdicono la partecipazione ai loro beneficj.*

poena apud eos est gravissima: quibus ita est interdictum, ii numero impiorum re sceleratorum habentur; iis omnes decedunt, aditum eorum sermonemque defugiunt, ne quid ex contagione incommodi accipiant; neque iis petentibus jus redditur, neque honos ullus communicatur. His autem omnibus Druidibus praeest unus, qui summam inter eos habet auctoritatem. Hoc mortuo, si quis ex reliquis excellit dignitate, succedit. Aut, si sunt plures pares, suffragio Druidum adlegitur; nonnunquam etiam de principatu armis contendunt. Ii certo anni tempore in finibus Carnutum, quae regio totius Galliae media habetur, considunt, in loco consecrato. Huc omnes undique, qui controversias habent, conveniunt: eorumque judiciis decretisque parent. Disciplina in Britannia reperta, atque inde in Galliа teanslata esse existimatur: et nunc, qui diligentius eam rem cognoscere volunt, plerumque illo discendi causa proficiscuntur.

XIV. Druides a bello abesse consueverunt; neque tributa una cum reliquis pendunt: militiae vacationem, omniumque rerum habent immunitatem. Tantis excitati praemiis (1), et sua sponte multi in disciplinam conveniunt, et a parentibus propinquisque mittuntur. Magnum ibi numerum versuum ediscere dicuntur: itaque nonnulli annos vicenos in disciplina permanent; neque fas esse existimant ea litteris mandare, cum in reliquis fere rebus publicis, privatisque rationibus, graecis litteris utuntur. Id mihi duabus de causis instituisse videntur; quod neque in vulgus disciplinam efferri velint; neque eos, qui discunt, litteris confisos, minus memoriae studere (2), quod ferre plerisque accidit, ut praesidio litterarum, diligentiam in perdiscendo ac memoria remittant. In primis hoc volunt persuadere, non interire animas, sed ab aliis post mortem transire ad alios, atque hoc maxime ad virtutem excitari putant, metu mortis neglecto. Multa praeterea desideribus atque eorum motu, de mundi ac terrarum magnitudine, de rerum natura, de deorum immortalium vi ac potestate disputant, et juventuti tradunt.

XV. Alterum genus est equitum. Ii, cum est usus

---

(1) Tantis praemiis. *Con tanti privilegi.*

(2) Memoriae studere. *Coltivare ed esercitar la memoria.*

atque aliquod bellum incidit (quod ante Caesaris adventum fere quotannis accidere solebat, uti aut ipsi injurias inferrent, aut illatas propulsarent), omnes in bello versantur: atque, eorum ut quisque est genere copiisque amplissimus, ita plurimos circum se ambactos, clientesque (1) habent. Hanc unam gratiam potentiamque noverunt.

XVI. Natio est omnis Gallorum admodum dedita religionibus (2): atque, ob eam causam, qui sunt affecti gravioribus morbis, quique in praeliis periculisque versantur, aut pro victimis homines immolant, aut se immolaturos vovent; administrisque ad ea sacrificia Druidibus utuntur; quod pro vita hominis nisi vita hominis reddatur, non posse aliter deorum immortalium numen placari arbitrantur, publiceque ejusdem generis habent instituta sacrificia. Alii immani magnitudine simulacra dabent: quorum contexta viminibus membra vivis hominibus complent, quibus succensis, circumventi flamma exanimantur homines. Supplicia eorum qui in furto, aut latrocinio, aut aliqua noxa sint comprehensi, gratiora diis immortalibus esse arbitrantur: sed, cum ejus generis copia deficit, etiam ad innocentium supplicia descendunt.

XVII. Deum maxime Mercurium colunt: hujus sunt plurima simulacra: hunc omnium inventorem artium ferunt, hunc viarum atque itinerum ducem, hunc ad quaestus pecuniae mercaturasque habere vim maximam arbitrantur. Post hunc, Apollinem, et Martem, et Jovem, et Minervam. De his eadem fere, quam reliquae gentes habent opinionem; Apollinem, morbos depellere; Minervam, operum, atque artificiorum initia transdere: Jovem imperium coelestium tenere; Martem bella regere. Huic cum praelio dimicare constituerunt, ea, quae bello ceperint; plerumque devovent. Quae superaverint (3), animalia capta immolant: reliquas res in unum locum conferunt. Multis in civitatibus harum rerum extractos tumulos loci consecratis conspicari licet: neque saepe accidit, ut, neglecta quispiam religione, aut capta apud se occultare, aut

---

(1) Ambactos, clientesque. *Delle persone a soldo, e dei vassalli.*

(2) Admodum deditu religionibus. *Molto superstiziosa.*

(3) Superaverunt. *Cioè*, superfuerint.

posita tollere auderet: gravissimumque ei rei supplicium cum cruciatu constitutum est.

XVIII. Galli se omnes ab Dite (1) patre prognatos praedicant; idque ad Druidibus proditum dicunt: ob eam causam, spatia omnis temporis, non numero dierum, sed noctium, finiunt: et dies natales, et mensium et annorum initia sic observant, ut noctem dies subsequatur. In reliquis vitae institutis, hoc fere ab reliquis differunt, quod suos liberos, nisi cum adoleverint, ut munus militiae sustinere possint, palam ad se adire non patiantur; filiumque in puerili aetate, in publico, in conspectu patris assistere turpe ducunt.

XIX. Viri quantas pecunias ab uxoribus doctis nomine acceperunt, tantas ex suis bonis aestimatione facta, cum dotibus communicant. Hujus omnis pecunia conjunctim ratio habetur, fructusque servantur (2). Uter eorum vita superarit, ad eum pars utriusque cum fructibus superiorum temporum pervenit. Viri in uxores, sicut in liberos, vitae necisque habent potestatem: et cum paterfamilias illustriore loco natus decessit, ejus propinqui conveniunt, et de morte, si res in suspicionem venit de uxoribus in servilem modum quaestionem habent (3); et, si compertum est, igni atque omnibus tormentis excruciatas interficiunt. Funera sunt pro cultu Gallorum magnifica et sumptuosa, omniaque, quae vivis cordi fuisse arbitrantur, in ignem inferunt, etiam animalia ea paulo supra hanc memoriam (4) servi et clientes, quos ab iis dilectos esse costabat, justis funeribus confectis, una cremabantur.

XX. Quae civitates commodius suam rem. administrare existimantur, habent legibus sanctum (5), si quis quid de rep. a finitimis rumore aut fama acceperit, uti ad magistratum deferant, neve cum quo alio communicet: quod saepe homines temerarios atque im-

---

(1) Ab Dite patre prognatos. *Nati dal comun Padre Plutone.*

(2) Hujus omnis, etc. *Di queste due somme se ne fa una, ed i frutti si conservano.*

(3) De uxoribus, etc. *Si sottopongono alla tortura le donne, come gli schiavi.*

(4) Paolo supra, etc. *Non era passato molto tempo, che, ec.*

(5) Habent, etc. *Egli è stabilito dalle leggi.*

peritos falsis rumoribus terreri, et ad facinus impelli et de summis rebus consilium capere cognitum est. Magistratus, quae visa sunt occultant; quaeque esse ex usu judicaverint, multitudini produnt. De rep. nisi per concilium (1) loqui non conditur.

XXI. Germani multum ab hac consuetudine differunt. Nam neque Druides habent, qui rebus divinis praesint, neque sacrificiis student. Deorum numero eos solos ducunt, quos cernunt, et quorum opibus aperte juvantur, Solem, et Vulcanum, et Lunam: reliquos ne fama quidem acceperunt. Vita omnis in venationibus atque in studiis rei militaris consistit: ab parvulis labori ac duritiae student. Qui diutissime impuberes (2) permanserunt, maximam inter suos ferant laudem: hoc ali staturam, ali vires, nervosque confirmari putant. Intra annum vero xx. foeminae notitiam habuisse in turpissimis habent rebus: cujus rei nulla est occultatio; quod et promiscuae in fluminibus perluuntur, et pellibus aut parvis rhenorum tegumentis utuntur, magna corporis parte nuda.

XXII. Agriculturae non student; majorque pars victus eorum lacte, caseo, et carne consistit: neque quisquam agri modum certum, aut fines proprios habet: sed magistratus ac principes in annos singulos gentibus cogitationibusque hominum qui una coierunt, quantum et quo loco visum est, agri attribuunt: atque anno post alio transire cogunt. Ejus rei multas afferunt causas; ne, assidua consuetudine capti, studium belli gerendi agricoltura commutent: ne latos fines parare studeant, potentioresque humiliores possessionibus expellant: ne accuratius ad frigora atque aestus vitandos, aedificent: ne qua oriatur pecuniae cupiditas, quae ex re factiones dissentionesque nascuntur: ut animi aequitate plebem contineant, cum suas quisque opes cum potentissimis aequari videat.

XXIII. Civitatibus maxima laus est, quam latissimas circum se vastatis finibus solitudines habere. Hoc proprium virtutis existimant, expulsos agris finitimos cedere, neque quemquam prope se audere consistere: simul hoc se fore tutiores arbitrantur, repentinae incursionis timere sublato. Cum bellum civitas aut illa-

---

(1) Per concilium. *Durante l' assemblea.*
(2) Impuberes. *Senza maritarsi.*

tum defendit, aut infert, magistratus, qui ei bello praesint, ut vitae necisque habeant potestatem, deliguntur. In pace, nullus communis est magistratus; sed principes regionum atque pagorum inter suos jus dicunt, controversiasque minuunt. Latrocinia nullam habent, infamiam, quae extra fines cujusque civitatis fiunt; atque ea juventutis exercendae, ac desidiae minuendae causa fieri praedicant: atque, ubi quis ex principibus in concilio dixit se ducem fore, ut qui sequi velint, profiteantur, consurgunt ii, qui et causam et hominem probant (1), suumque auxilium pollicentur, atque ab multitudine collaudantur: qui ex iis secuti non sunt, in desertorum ac proditorum numero ducuntur: omniumque rerum iis postea fides abrogatur. Hospites violare, fas non putant; qui, quaque de causa ad eos venerint, ab injuria prohibent, sanctosque habent; iis omnium domus patent, victusque communicatur.

XVIV. Ac fuit antea tempus, cum Germanos Galli virtute superarent, et ultro bella inferrent; ac, propter hominum multitudinem agrique inopiam, trans Rhenum colonias mitterent. Itaque ea quae fertilissima sunt, Germaniae loca, circa Hercyniam silvam, quam Eratostheni et quibusdam Graecis fama notam, esse video, quam illi Orcyniam appellant, Volcae Tectosages occupaverunt, atque ibi consederunt. Quae gens ad hoc tempus iis sedibus se continet, summamque habet justitiae et bellicae laudis opinionem: nunc quoque, in eadem inopia, egestate, patientia, qua Germani permanent, eodem victu et cultu corporis utuntur. Gallis autem Provinciae propinquitas, et transmarinarum rerum notitia, multa ad copiam atque usus largitur. Paulatim assuefacti superari, multisque victi praeliis ne se quidem ipsi cum illis virtute comparant.

XXV. Hujus Hercyniae silvae, quae supra demonstrata est, latitudo, dierum IX. iter expedito patet. Non, enim aliter finiri potest; neque mensuras itinerum noverunt. Oritur ab Helvetiorum, et Nemetum, et Rauracorum finibus, rectaque fluminis Danubii regione pertinet (2) ad fines Dacorum et Anartium: hinc se

---

(1) Qui et causam, etc. *Coloro, che opravan il suo disegno, e consentono ad averlo per condottiero.*

(2) Rectaque, etc. *Si estende lungo il Danubio.*

flectit sinistrorsus, diversis a flumine regionibus (1) multarumque gentium fines propter magnitudinem attingit. Neque quisquam est hujus Germaniae, qui se aut adisse ad initium ejus silvae dicat, cum dierum iter LX. processerit, aut quo ex loco oriatur, acceperit. Multa in ea genera ferarum nasci constat, quae reliquis in locis visa non sint; ex quibus quae maxime differant ab ceteris, et memoriae prodenda viceantur, haec sunt.

XXVI. Est bos, cervi figura (2), cujus a melia fronte inter aures unum cornu existit excelsius, magisque directum his, quae nobis nota sunt, cornibus. Ab ejus summo, sicut palmae, rami quam late diffunduntur. Eadem est feminae marisque natura, eadem forma magnitudoque cornuum.

XXVII. Sunt idem, quae appellantur alces (3). Harum est consimilis capris figura, et varietas pellium, sed magnitudine paulo antecedunt mutilaeque sunt cornibus, et crura sine nobis articulisque habent: neque quietis causa procumbunt; neque, si quo afflictae casu conciderint, erigere sese aut sublevare possunt. His sunt arbores pro cubilibus; ad eas se applicant, atque ita paulum modo reclinatae quietem capiunt, quarum ex vestigiis cum est animadversum a venatoribus, quo se recipere consueverint, omnes eo loco, aut a radicibus subruunt; aut accidunt arbores tantum, ut summa species earum stantium relinquatur. Hoc cum se ex consuetudine reclinaveriut, infirmas arbores pondere affligunt, atque una ipsae concidunt.

XXVIII. Tertium est genus eorum, qui uri (4) appellantur. Ii sunt magnitudine paulo infra elephantos; specie, et colore, et figura tauri. Magna vis est eorum, et magna velocitas; neque homini neque ferae, quam conspexerint, parcunt. Hos studiose foveis captos interficiunt. Hoc se labore durant adolescientes, atqne hos genere venationis exercent; et, qui, plurimos ex his interfecerunt relatis in publicum cornibus, quae sint testimonio, magnam ferunt laudem: sed assuescere ad

---

(1) Hinc se flectit, etc. *Di là volge sulla sinistra, e va in differenti contrade lontane dal fiume.*

(2) Cervi figura. *Somigliante al Cervo.*

(3) Alces. *Alci, an mali che si trovano ne' paesi Settentrionali.*

(4) Uri. *Tori selvaggi.*

homines, et mansuefieri, ne parvuli quidem excepti possunt. Amplitudo cornum, et figura, et species multum a nostrorum bovum cornibus differt. Haec studiose conquisita ab labris argento circumcludunt (1), atque in amplissimis epulis pro poculis utuntur.

XXIX. Cesar, postquam per Ubios exploratores comperit, Suevos se in silvas recepisse, inopiam frumenti veritus, quod, ut supra demonstravimus, minime omnes Germani agriculturae student, constituit non progredi longius: sed, ne omnino metum reditus sui barbaris tolleret, atque ut eorum auxilia tardaret, reducto exercitu, partem ultimam pontis, quae ripas Ubiorum contigebat, in longitudinem pedum cc. rescindit, atque in extremo ponte turrim tabulatorum iv. constiuit (2), praesidiumque cohortium xii. pontis tuenti causa ponit; magnisque eum locum munitionibus firmat. Ei loco praesidioque C. Volcatium Tullum adolescentem praefecit: ipse, cum maturescere frumenta inciperent, ad bellum Ambiorigis profectus, per Arduennam silvam, quae est totius Galliae maxima, atque ab ripis Rheni finibusqne Trevirorum ad Nervios pertinet, millibusque amplius d. in longitudinem patet, L. Minucium Basilum cum omni equitatu praemittit, si quid celeritate itineris, atque opportunitate temporis proficere possit, monet, ut ignes fieri in castris prohibeat, ne qua ejus adventus procul significatio fiat: sese confestim subsequi dixit.

XXX. Basilus, ut imperatum est, facit; celeriter contraque omnium opinionem confecto itinere, multos in agris inopinantes deprehendit; eorum indicio (3) ad ipsum Ambiorigem contendit; quo in loco cum paucis equitibus es dicebatur. Multum cum in omnibus rebus, tum in re militari fortuna potest. Nam, sicut magno accidit casu, ut ipsum incautum atque etiam imparatum incideret, priusque ejus adventus ab hominibus videretur, quam fama ac nunciis afferretur: sic magnae fuit fortunae, omni militari instrumento, quod circum se habebat, erepto, rhedis equisque comprehensis, ipsum effugere mortem. Sed hoc eo factum est, quod edificio circumdato silva (ut sunt fere domicilia Gallorum, qui,

---

(1) Ab labris, etc. *Li guerniscono di argento nel bordo*
(2) Tabulatorum quatuor. *A quattro pavimenti.*
(3) Eorum indicio. *Sul di loro rapporto.*

vitanti aestus causa, plerumque silvarum ac fluminum petunt propinquitates), comites familiaresque ejus angusto in loco equitem nostrorum vim paulisper sustinuerunt. Iis pugnantibus, illum in equum quidam ex suis intulit; fugientem silvae texerunt. Sic et ad subeundum periculum, et ad vitandum, multum fortuna valuit.

XXXI. Ambiorix copias suas judicione non conduxerit, quod praelio dimicandum non existimaverit, an tempore exclusus, et repentino equitum adventu prohibitus fuerit, cum reliquum exercitum subsequi crederet, dubium est; sed certe, clam dimissis per agros nunciis, sibi quemque consulere jussit; quorum pars in Arduennam silvam pars in continentes paludes profugit. Qui, proximi Oceanum fuerunt, ii in insulis sese occultaverunt, quas aestus efficere consuerunt: multi, ex suis finibus egressi, se suaque omnia alienissimis crediderunt. Cativolcus, rex dimidiae partis Eburonum, qui una cum Ambiorige consilium inierat, aetate jam confectus, cum laborem, aut belli, aut fugae sustinere non posset, omnis precibus detestatus Ambiorigem (1), qui ejus consilii auctor fuisset, taxo, cujus magna in Gallia Germaniaque copia est, se exanimavit (2).

XXXII. Segni Contrusique, ex gente et numero Germanorum, qui sunt inter Eburones Trevirosque, legatos ad Caesarem miserunt, oratum, ne se in hostium numero duceret; neve omnium Germanorum, qui essent citra Rhenum, causam esse unam judicaret: nihil se de bello cogitasse; nulla Ambiorigi auxilia misisse. Caesar, explorata re quaestione captivorum, si qui ad eos Eburones ex fuga convenissent, ad se ut reducerentur, imperavit: si ita fecissent, fines eorum se violaturum negavit. Tum, copiis in tres partes, distributis, impedimenta omnium legionum Aduatucam contulit: id castelli nomen est. Hoc fere est in mediis Eburonum finibus, ubi Titurius atque Aurunculeius, hiemandi causa consederant. Hunc cum reliquis rebus locum probabat Caesar, tum, quod superioris anni munitiones integrae manebant, ut militum laborem sublevaret. Praesidio impedimentis legionem XIV. reliquit,

---

(1) Omnibus precibus, etc. *Dopo di aver maledetto mille volte Ambiorige, che l'aveva impegnato in questo progetto.*

(2) Taxo... se exanimavit. *Si avvelenò col tosco.*

unam ex iis III. quas proxime conscriptas ex Italia transduxerat. Ei legioni castrisque Q. Tullium Ciceronem praefecit, ducentosque equites attribuit.

XXXIII. Partito exercitu, T. Labienum cum legionibus III. ad Oceanum versus in eas partes, quae Menapios attigunt, proficisci jubet. C Trebonium cum pari legionum numero ad eam regionem, quae Aduatucis adjacet, depopulandam mittit; ipse cum reliquis tribus ad flumen Scaldim, quod influit in Mosam, extremasque Arduennae partes, ire constituit, quo cum paucis equitibus profectus Ambiorigem audiebat. Discedens post diem septimum sese reversurum confirmat: quam ad diem ei legioni, quae in presidio reliquebatur, deberi frumentum sciebat. Ladienum Treboniumque hortatur, se reip. commodo facere possint, ad eam diem revertantur; ut rursus communicato consilio, exploratisque hostium rationibus, aliud initium belli capere possent.

XXXIV. Erat, ut supra demonstravimus, manus certa nulla, non praesidium, non oppidum (1), quod se armis defenderet, sed in omnes partes dispersa multitudo. Ubi quique aut vallis abdita, aut locis silvestribus palus impedita: spem praesidii aut salutis aliquam offerebat, consederat. Hanc loca vicinitatibus erant nota: magnamque res diligentiam requirebat, non in summa exercitu tuenda (nullum enim poterat universis, ab perterritis ac dispersis, periculum accidere), sed in singulis militibus conservandis: quae tamen ex parte res ad salutem exercitus pertinebat: nam et praedae cupiditas multos longius evocabat; et silve incertis occultisque itineribus confertos adire prohibebant. Si negotium confici, stirpemque hominum sceleratorum interfici vellet, dimittendae plures manus, diducendique erant milites: si continere ad signa manipulos vellet, ut instituta ratio et consuetude exercitus rom. postulabat, locus ipse erat praesidio barbaris; neque ex occulto insidiandi, et dispersos circumveniendi, singulis deerat audacia. At in ejusmodi difficultatibus, quantum diligentia provideri poterat, providebatur: ut potius innocendo aliquid omitteretur, etsi omnium animi ad ulciscendum ardebant, quam cum aliquo detri-

---

(1) Manus certa nulla, etc. *Niuna squadra regolata, niun fore, niuna città in istato di difesa.*

mento militum noceretur. Caesar ad finitimas civitates nuncios dimittit: omnes ad se evocat spe praedae ad diripiendos Eburones, ut potius in silvis Gallorum vita, quam legionarius miles; periclitetur: simul ut magna multitudine circumfusa, pro tali facinore stirps ac nomen civitatis tollatur. Magnus undique numerus celeriter convenit.

XXXV. Haec in omnibus Eburonum partibus gerebantur: diesque VII. appetebat, quem ad diem Caesar ad impedimenta legionemque reverti constituerat. Hic, quantum in bello fortuna possit, et quantos afferat casus, cognosci potuit. Dissipatis ac perterritis hostibus, ut demonstravimus, manus erat nulla, quae parvam modo timoris causam afferret. Trans Rhenum ad Germanos pervenit fama, diripi Eburones, atque ultro omnes ad praedam evocari (1): cogunt equitum duo millia: Sicambri, qui sunt proximi Rheno a quibus receptos ex fuga Tenctheros atque Usipetes, supra docuimus. Transeunt Rhenum navibus ratibusque, XXX. millibus passuum infra eum locum, ubi pons erat imperfectus, praesidiumque ab Caesare relictum: primo Eburonum fines adeunt; multos ex fuga dispersos excipiunt; magno pecoris numero, cujus sunt cupidissimi barbari, potiuntur. Invitati praeda, longius procedunt. Non hos palus in bello latrociniisque natos, non silvae morantur: quibus in locis sit Caesar, ex captivis quaerunt: profectum longius reperiunt, omnemque exercitum discessisse cognoscunt. Atque unus ex captivis: » Quid vos (inquit) hanc miseram ac tenuem sectamini praedam, quibus jam licet esse fortunatissimi? horis III. Aduatucam venire potestis: huc omnes suas fortunas exercitus Romanorum contulit. Praesidii tantum est, ut ne murus quidem cingi possit, neque quisquam egredi extra munitiones audeat (2). Oblata spe, Germani, quam nacti erant praedam, in occulto relinquunt: ipsi Aduatucam contendunt; usi eodem duce, cujus haec indicio cognoverant.

---

(1) Atque ultro omnes, etc. *E che tutt'i popoli vicini erasi invitati a venirli a saccheggiare.*

(2) Praesidium tantum est, etc. *Vi sono così poche guarnigioni, che non si possono custodire i ramparii, e che non vi è chi osi fare delle sortite.*

XXXVI. Cicero, qui per omnes superiores dies, praeceptis Caesaris, summa diligentia milites in castris continuisset, ac ne calonem quidem quemquam extra munitionem egredi passus esset, die VII diffidens Caesarem de numero dierum fidem servaturum, quod longius eum progressum audiebat, neque ulla de ejus reditu fama afferebatur; simul, eorum permotus vocibus, qui illius patientiam, pene obsessionem appellabant, siquidem ex castris egredi non liceret, nullum hujusmodi casum expectans, quo, oppositis IX. legionibus maximoque equitatu, dispersis ac pene deletis hostibus, in millibus passuum III. offendi possent; cohortes V. frumentum in proximas segetes misit, quas inter et castra unus omnino collis interat. Complures erant in castris ex legionibus aegri relicti: ex quibus qui hoc spatio dierum convaluerant, circiter CCC. sub vexillo una mittuntur; magna praeterea multitudo calonum, magna vis jumentorum, quae in castris subsederat, facta potestate sequitur.

XXXVII. Hoc ipso tempore, casu Germani equites interveniunt; protinusque eodem illo, quo venerant cursu, ab decumana porta in castra irrumpere conantur: nec prius sunt visi, objectis ab ea parte silvis, quam castris appropinquarint, usque eo, ut qui sub vallo tenderent mercatores (1), recipiendi sui non haberent facultatem. Inopinatos nostri re nova perturbantur; ac vix primum impetum cohors in statione sustinet. Circumfunduntur hostes ex reliquis partibus, si quem aditum reperire possent (2). Ægre nostri portas tuentur: reliquos aditus locus ipse per se munitioque defendit. Totis trepidatur castris, atque alius ex alio causam tumulus quaerit: neque quo signa ferantur, neque qua in partem quisque conveniat; provident. Alius jam capta castra pronunciat: alius deleto exercitu atque imperatore: victores barbaros venisse contendit: plerique novas sibi ex loco religiones fingunt (3); Cottaeque et Titurii calamitatem, qui in eo-

---

(1) Ut qui, etc. *Che i mercanti, li quali aveano le loro tende sulla controscarpa.*

(2) Circumfunduntur, etc. *I nemici si spargono per tutti i lati per tentare di entrare.*

(3 Plerique, etc. *La maggior parte s'immaginano superstiziosamente delle nuove sciagure riguardo al luogo istesso.*

dem occiderint castello, ante oculos ponunt. Tali timore omnibus perterritis, confirmatur, opinio barbaris; ut ex captivo audierunt, nullum esse intùs praesidium. Perrumpere nituntur; seque ipsi adhortantur, ne tantam fortunam ex manibus dimittant.

XXXVIII. Erat aeger in presidio relictus P. Sextius Baculus, qui primum pilum apud Caesarem duxerat, cùjus mentionem superioribus praeliis fecimus, ac diem jam v. cibo caruerat. Hic, diffisus suae atque omnium saluti inermis, ex tabernaculo prodit: videt imminere hostes, atque in summo esse rem discrimine: capit arma a proximis, atque in porta consistit. Sequuntur hunc centuriones ejus cohortis, quae in statione erat: paulisper praelium una sustinent. Relinquit animus Sextium gravibus acceptis vulneribus: aegre per manus tractus servatur. Hoc spatio interposito, reliqui sese confirmant, tantum ut in munitionibus consistere audeant, speciemque defensorum praebeant.

XXXIX. Interim, confecta frumentatione, milites nostri clamorem exaudiunt; praecurrunt equites; quanto res sit in periculo cognoscunt. Hic vero nulla munitio est quae perterritos recipiat; modo conscriptis (1), atque usus militaris imperiti, ad tribunum militum centurionesque ora convertunt: quid ab his praecipiatur, expectant: nemo est tam fortis, quid rei novitate perturbetur. Barbari, signa procul conspicati, ab oppugnatione desistunt: redisse primo legiones credunt, quas longius discessisse, ex captivis cognoverant. Postea, despecta paucitate, ex omnibus partibus impetum faciunt.

XL. Calones in proximum tumulum procurrunt. Hinc celeriter dejecti se insigna manipulosque conjiciunt: eo magis timidos perterrent milites. Alii, cùneo facto (2), ut celeriter perrumpant, censent, quoniam tam proprinqua sint castra; et si pars aliqua circumventa ceciderit, at reliquos servari posse confidunt: aliis, ut in jugo consistant (3), atque eumdem omnes ferant casum. Hoc veteres non probant milites, quos sub vexillo una profectos docuimus. Itaque inter se cohortati, duce C. Trebonio, equite rom. qui eis erat

---

(1) Modo conscripti. *I soldati arrolati di recente.*
(2) Cuneo facto. *Essendosi ordinati in triangolo.*
(3) In jugo consistere. *Star fermi sulla collina.*

praepositus, per medios hostes perrumpunt, incolumesque ad unum omnes in castra perveniunt. Hos subsecuti calones equitesque eodem impetu, militum virtute servantur. At ii qui in jugo constiterant, nullo etiam nunc usu rei militas percepto, neque in eo quod probaverant consilio permanere, ut se loco superiore defenderent, neque eam, quam profuisse aliis vim celeritatemque viderant, imitari potuerant: sed se in castra recipere conati, iniquum in locum demiserunt (1). Centuriones, quorum nonnulli ex inferioribus ordinibus reliquarum legionum, causa virtutis, in superiores erant ordines hujus legionis transducti, ne ante partem rei militaris laudem amitterent, fortissime pugnantes conciderunt. Militum pars, horum virtute summotis hostibus, praeter spem incolumis in castra pervenit, pars a barberis circumventa periit.

XLI. Germani, desperata expugnatione castrorum, quod nostros jam constitisse in munitionibus videbant, cum ea praeda quam in silvis deposuerunt, trans Rhenum sese receperunt. Ac tantus fuit etiam post discessum hostium terror; ut ea nocte, cum C. Volusenus, missus cum equitatu, ad castra venisset, fidem non faceret (2), adesse cum incolumi Caesarem exercitu. Sic omnium animos timor praeoccupaverat, ut pene alienata mente, deletis omnibus copiis, equitatum tantum se ex fuga recepisse dicerent: neque incolumi exercitu, Germanos castra oppugnaturos fuisse contenderent: quem timorem Caesaris adventus sustulit.

XLII. Reversus ille, eventus belli non ignorans, unum, quod cohortes ex statione et presidio essent emissae, quaestus, ne minimo, quidem casui locum relinqui debuisse (3), multum fortunam in repentino hostium adventu potuisse, judicavit: multo etiam amplius, quod pene ab ipso vallo portisque castrorum barbaros avertisset. Quorum omnium rerum maxime admirandum videbatur, quod Germani, qui eo consilio Rhenum transierant, ut Ambiorigis fines depopularentur, ad castra Romanorum delati, optatissimum Ambiorigi beneficium obtulerint.

---

(1) Iniquum, etc. *Essi s' impegnarono in un cattivo posto.*

(2) Fidem non facere. *Non poter persuadere.*

(3) Ne minime, etc. *Che non avrebbe dovuto esporsi al minimo rischio.*

XLIII. Caesar, ad vexandos rursus hostes profectus, magno coacto numero ex finitimis civitatibus, in omnes partes dimittit. Omnes vici atque omnia aedificia, quae quisque conspexerant, incendebantur; praeda ex omnibus locis agebatur: frumenta non solum a tanta multitudine jumentorum atque hominum consumebantur, sed etiam anni tempore atque imbribus procubuerant (1): et si qui etiam in praesentia se occultassent, tamen iis, deducto exercitu, rerum omnium inopia pereundum videretur. Ac saepe in eum locum ventum est: tanto in omnes partes diviso equitatu, ut modo visum ab se Ambiorigem in fuga captivi, nec plane etiam abisse ex conspectu contenderent: ut spe consequenti illata, atque infinito labore suscepto, qui se summam a Caesare gratiam inituros putarent, pene naturam studio vincerent, semperque paulum ad summam felicitatem defuisse videretur: atque ille latebris, ac silvis aut saltibus se eriperet: et noctu occultatus, alias regiones partesque peteret, non majore equitum praesidio quam IV, quibus solis vitam suam committere audebat.

XLIV. Tali modo vastatis regionibus, exercitum Caesar, duarum cohortium damno, Durocortorum Rhemorum reducit, concilioque in eum locum Galliae indicto, de conjuratione Senonum et Carnutum quaestionem habere instituit: et de Accone, qui princeps ejus consili fuerat, graviore sententia pronunciata (2), more majorum (3) supplicium sumpsit. Nonnulli, judicium verriti, profuerunt: quibus eum aqua atque igni interdixisset (4), II. legiones ad fines Trevirorum, II. Lingonibus, VI. reliquas in Senonum finibus Agendici in hibernis collocavit; frumentoque exercitui proviso, ut instituerat, in Italiam ad conventus agendos profectus eat.

---

(1) Anni tempore, etc. *Eruno stati inabissati dalla cattiva stagione, e dalle pioggie.*

(2) Graviore, etc. *Avendo profferita la sentenza di morte.*

(3) More majorum. *Si frustava il colpevole, e gli si troncava la testa.*

(4) Aqua atque, etc. *Interdire l' acqua, e il fuoco a qualcuno, vale a dire condannarlo all' esilio.*

L I B E R VII.

ARGUMENTUM.

Hoc libro totius fere Galliae defectio describitur: atque inde bellum contra Vercingetorigem, Gallorum Regem quo Vellaunodunum, Noviodunum deditur: Genabum, et Aviricum vi expugnatur a Caesare: frustra magnoque Romanorum pericula Gergovia obsidetur: tandem apud Alexiam summis viribus pugnatur: qua pugna et oppidum et Vercingetorix capitur

I. Quieta Gallia, Caesar, ut costituerat, in Italiam ad conventus agentos proficiscitur. Ibi cognoscit de P. Clodii caede; de senatusque consulto certior factus, ut omnes Italiae juniores conjurarent, delectum tota provincia habere instituit (1). Eae res in Galliam, transalpinam celeriter perferuntur: addunt ipsi et affingunt rumoribus Galli, quod res poscere videbatur, » retineri urbano motu Caesarem, neque in tantis dissensionibus ad exercitum venire posse «. Hic impulsi occasione, qui jam ante se populi rom. imperio subjectos dolerent, liberius atque audacius de bello consilia inire incipiunt. Indictis inter se principes Galliae conciliis, silvestribus ac remotis locis, quaeruntur de Acconis morte, hunc casum ad ipsos recidere posse demonstrant: miserantur communem Galliae fortunam omnibus pollicitationibus ac praemiis deposcunt, qui belli initium faciant, et sui capitis periculo Galliam in libertatem vindicent. Ejus in primis rationem habendam esse dicunt, priusquam eorum clandestina consilia efferantur, ut Caesar ab exercitu intercludatur: id esse facile, quod neque legiones, absente imperatore, audeant ex hibernis egredi: neque imperator, sine praesidio, ad legiones pervenire possit: postremo in acie praestare interfici, quam non veterem belli gloriam, libertatemque quem a majoribus acceperint, recuperare.

---

(1) Ut omnes, etc. *Tutta la gioventù d' Italia fece giuramento d'arrolarsi, egli incominciò a fare delle leve in tutta la provincia.*

II. His rebus agitatis, profitentur Carnutes, se nullum periculum, communis salutis causa recusare; principesque se omnibus bellum facturos pollicentur: et quoniam in praesentia obsidibus cavere inter se non possent, ne res efferratur (1), ut jurerando ac fide sanciatur, petunt, collatis militaribus signis (quo more eorum gravissimae cerimoniae continentur (2)) ne facto initio belli, a reliquis deserantur. Tunc collaudatis Carnutibus, dato jurejurando ab omnibus qui aderant, tempore ejus rei constituto, ab concilio disceditur.

III. Ubi ea dies venit: Carnutes, Cotuato et Conetoduno ducibus desperatis hominibus, Genab m dato signo concurrunt. civesque rom. qui negotiandi causa ibi constiterant, in iis, C. Fusium Cottam, honestum equitem rom. qui rei frumentariae jussu Caesaris praeerat, interficiunt, bonaque eorum diripiunt. Celeriter ad omnes Galliae civitates fama perfertur: nam, ubi major atque illustrior incidit res, clamore per agros regionesque significant; hunc alii deinceps excipiunt et proximis tradunt, ut tum accidit. Nam, quae Genabi oriente sole gesta essent, ante primam confectam vigiliam (3) in finibus Arvernorum audita sunt: quod spatium est millium passuum circiter CLX.

IV. Simuli ratione (4) ibi Vercingetorix, Celtilli filius, Arvernus, summae potentiae adoloscens, cuius pater principatum Galliae totius obtinuerat, et ob eam causam, quod regnum appetebat, ab civitate erat interfectus, convocatis suis clientibus facile eos incendit. Cognito ejus consilio, ad arma concurritur: ab Gobanitione, patruo suo, reliquisque principibus, qui hanc tantaudam fortunam non exi abant, expellitur ex oppido Gergovia. Non tamen desistit: atque in agris habet delectum egentium ac perditorum. Hac coacta, manu, quoscumque adit ex civitate, ad suam senten-

---

(1) Et quoniam, etc. *Giacchè se essi avessero dati degli ostaggi, non avrebbero potuto impedire che l'affare non si fosse venticato.*

(2) Quo more, etc. *Questa era la maniera con la quale si obbligavano di mantenere il secreto nei loro più importanti affari.*

(3) Ante primam, etc. *Prima delle ore 9. della sera.*

(4) Simili ratione. *Con il disegno di liberarsi dai Romani.*

tiam perducit : hortatur ut communis liberatis causa arma capiant : magnisque coactis copiis adversarios suos, a quibus paulo ante erat ejectus, expellit ex civitate. Rex ab suis appellatur: dimittit quoquoversus legationes, obtestatur, ut in fide maneant. Celeriter sibi senones, Parisios, Pictones, Cadurcos, Turones, Aulercos, Lemovices, Andes, reliquosque omnes, qui Oceanum attingunt, adjungit: omnium consensu ad eum defertur imperium. Qua oblata potestate, omnibus iis civitatibus obsides imperat, certum numerum militum celeriter ad se adduci jubet; armorum quantum quaeque civitas domi, quodque ante tempus efficiat, constituit. In primis equitatui studet, summae diligentiae summam imperi servitutem addit: magnitudine supplicii dubitantes cogit (1); nam, majore commisso delicto; igni atque omnibus tormentis necat: leviore de causa, auribus desectis, aut singulis effusis oculis domum remittit; ut sint reliquis documento, et magnitudine poenae perterreant alios.

V. His suppliciis celeriter coacto exercitu, Lucterium Cadurcum, summae hominum audaciae, cum parte copiarum in Ruthenos mittit: ipse in Bituriges proficiscitur. Ejus adventu Bituriges ad Æduos, quorum, erat in fide (2), legatos mittunt, subsidium, rogatum, quo facilius hostium copias sustinere possint. Ædui de consilio legatorum, quos Caesar ad exercitum reliquerat, copias equitatus peditatusque subsidio Biturigibus mittunt, qui cum ad flumen Ligerim venissent, quod Bituriges ab Æduis dividit, paucos dies ibi morati, neque flumen transire ausi, domum revertuntur legatisque nostris renunciant, se Biturigum perfidiam veritos revertisse: quibus id consilii fuisse cognoverint, ut si flumen transissent, una ex parte ipsi (3), altera Arverni se circumsisterent. Id ea ne de caûsa, quam legatis, renunciarunt, an perfidia adducti fecerint, quod nihil nobis constat, non videtur pro certo esse ponendum Bituriges, eorum discessu, statim se cum Arvernis conjungunt.

---

(1) Magnitudine, etc. *Con L' orrore de' supplizj egli reprimeva quelli che non erano ben determinati a restare del suo partito.*

(2) Quorum, etc. *Dei quali essi erano alleati.*

(3) Ipsi *cioè* Bituriges.

VI. His rebus in Italiam Caesari nunciatis cum jam ille virtute Cn. Pompei urbanas res commodiorem in statum pervenisse intelligeret, in transalpinam Galliam profectus est. Eo cum venisset, magna difficultate afficiebatur, qua ratione ad exercitum pervenire posset: nam, si legiones in Provinciam accerseret, se absente, in itinere praelio dimicaturas intelligebat: si ipse ad exercitum contenderet: ne iis quidem, qui eo tempore pacati viderentur, suam salutem recte committi videbat.

VII. Interim Lucterius Cadurcus in Rutenos missus, eam civitatem Arvernis conciliat. Progressus in Nitiobriges et Gabalos ab utrisque obsides accipit; et, magna coacta manu, in Provinciam, Narbonem versus (1), eruptionem facere contendit. Qua renunciata, Caesar omnibus consiliis antevertendum existimavit, ut Nerbonem proficisceretur. Eo cum venisset. timentes confirmat, praesidia in Rutenis provincialibus (2). Volcis Arecomicis, Tolosatibus, circumque Narborem, quae loca erant hostibus finitima, constituit; partem copiarum ex provincia, supplementumque quod ex Italia adduxerat, in Helvios, qui fines Arvernorum contigunt, convenire jubet.

VIII. His rebus comparatis, represso jam Lucterio et remoto, quod intrare (3) intra praesidia periculosum putabat, in Helvios proficiscitur. Etsi mons Cevenna, qui Arvernos ab Helviis discludit, durissimo tempore anni, altissimo nive iter impediebat tamen discussa nive sex in altitudinem pedum, atque ita viis patefactis, summo militum labore ad fines Arvernorum pervenit: quibus oppressis inopinantibus, quod sic se Cevenna, ut muro, munitos existimabant, ac ne singulari quidem homini unquam eo tempore anni semitae, patuerant, equitibus imperat, ut, quam latissime possint vagentur; et quam maximum hostibus terrorem inferrant. Celeriter haec fama ac nunciis ad Vercingetorigem perferuntur: quem perterriti omnes Arverni circumsistunt, atque obseerant, ut suis fortunis consulat neu se ab hostibus diripi patiatur; praesertim cum videat omne ad se

---

(1) In provinciam, etc. *Nelle provincie romane dalla parte della Narbona.*

(2) Provincialibus. *Dipendenti dalla provincia romana, sommessi a' Romani.*

(3) Quod intrare, etc. *Giacchè egli credeva di non potere senza pericolo chiudersi nelle nostre piazze.*

bellum translatum. Quorum ille precibus permotus, castra ex Biturigibus movet in Avernos versus.

IX. At Caesar biduum in iis loci moratus, quod haec de Vercingetorige usu ventura, opinione praeceperat, per causam supplementi (1), equitatusque cogendi ab exercitu discedit; Brutum adolescentem iis copiis praefecit: hunc monet, » ut in omnes partes equites quam latissime pervagentur; daturum se operam ne longius triduo ab castris absit «. His constitutis rebus, suis inopinantibus quam maximis potest itineribus Viennam pervenit. Ibi nactus recentem equitatum quem multis ante diebus eo praemiserat, neque diurno neque nocturno itinere intermisso, per fines Æduorum in Lingones contendit, ubi II. legiones hiemabant: ut si quid etiam de sua salute ab Æduis iniretur consilii, celeritate percurreret. Eo cum pervenisset, ad reliquas legiones mittit, priusque in unum locum omnes cogit, quam de ejus adventu Arvernis nunciari posset. Hac re cognita, Vercingetorix rursus in Bituriges exercitum reduxit; atque inde profectus Gergoviam, Boiorum oppidum, quos ibi helvetico praelio victos Caesar collocaverant, Æduisque attribuerat oppugnare instituit.

X. Magnam haec res Caesari difficultatem ad consilium capiendum afferebat, si reliquam partem hiemis uno in loco legiones contineret, ne, stipendiariis Æduorum expugnatis, cuncta Gallia deficeret, quod nullum in eo amicis praesidium videret positum esse: sin maturius ex hibernis educeret, ne ab re frumentaria duris subvectionibus laboraret (2). Praestare visum est tamen omnes difficultates perpeti, quam, tanta contumelia accepta, omnium suorum voluntates alienare. Itaque cohortatus Æduos de supportando commeatu, praemittit ad Boios, qui de suo adventu doceant, hortenturque ut in fide maneant. atque hostium impetum magno animo sustineant. Duabus Agendici legionibus, atque impedimentis totius exercitus relictis, ad Boios proficiscitur.

IX. Altero vie, cum ad oppidum Senonum Vellaunodunum venisset, ne quem post se hostem relinqueret,

---

(1) Per causam supplementi. *Sotto pretesto di fare delle reclute.*

(2) Ab re frumentaria, etc. *Mancanza di viveri per la difficoltà di ritrovare delle venture.*

quo expeditiore re frumentaria uteretur oppugnare instituit: idque biduo circumvallavit; tertio die, missis ex oppido legatis de deditione, arma proferri, jumenta produci, DC. obsides dari jubet. Ea qui conficeret, C. Trebonium legatum relinquit. Ipse, ut quamprimum iter faceret, Genabum Carnutum proficiscitur: qui tum primum, allato nuncio de oppugnatione Vellannoduni, cum longius eam rem ductum iri existimarent, praesidium, Genabi tuendi causa, quod eo mitterent, comparabant. Huc biduo Caesar pervenit; et castris ante oppidum positis, diei tempore exclusus (1), in posterum oppugnationem differt, quaeque ad eam rem usui sint, militibus imperat, et, quod oppidum Genabum pons fluminis Ligeris continebat, veritus ne noctu ex oppido profugerent, II. legiones in armis excubare jubet. Ganabenses, paulo ante mediam noctem, silentio ex oppido egressi, flumen transire coeperunt. Qua re per explorantes nunciata, Caesar legiones, quas expeditas esse jusserat, portis incensis, intromittit; atque oppido potitur, perpaucis ex hostium numero desideratis, quin cuncti vivi caperentur, quod pontis, atque itinerum angustiae multitudini fugam intercluserant. Oppidum diripit, atque incendit: praedam militibus donat, exercitum Ligerim transducit, atque in Biturigum fines pervenit.

XII. Vercingetorix, ubi de Caesaris adventu cognovit, oppugnatione desistit, atque obviam Caesari proficiscitur. Ille oppidum Biturigum; positum in via, Noviodunum oppuguare instituerat. Quo ex oppido cum legati ad eum venissent, oratum, ut sibi ignosceret, suaeque vitae consuleret: ut celeritate reliquas res conficeret qua pleraque erat consecutus, arma proferri, equos produci, obsides dari jubet. Parte jam obsidum transdita, cum reliqua administrarentur, centurionibus et paucis militibus intromissis, qui arma jumentaque conquirerent: equitatibus hostium procul visus est, qui agmen Vercingetorigis antecesserat, quem simul atque oppidani conspexerunt, atque in spem auxilii venerunt, clamore sublato, arma capere portas claudere, murum complere coeperunt. Centuriones in oppido, cum ex significatione Gallorum, novi aliquid ab iis iniri

(1) Diei tempore exclusus. *Impedito dalla mancanza del giorno, giacchè era troppo tardi.*

consilii intellexissent, gladiis districtis, portas occupaverunt, suosque omnes incolumes receperunt.

XIII. Caesar ex castris equitatum educi jubet, praeliumque equestre committit: laborantibus jam suis germanos equites circiter CD. submittit, quos ab initio secum habere instituerat Eorum impetum Galli sustinere non potuerunt; atque in fugam conjecti, multis amissis, sese ad agmen receperunt: quibus profligatis, rursus oppidani perterriti, comprehensos eos, quorum opera plebem concitatam existimabant, ad Caesarem perduxerunt, seseque ei dediderunt. Quibus rebus confectis, Caesar ad oppidum Avaricum, quod erat maximum munitissimumque in finibus Biturigum, atque agri fertilissima regione, profectus est: quod eo oppido recepto, civitatem Biturigum se in potestatem redacturum confidebat.

XIV. Vercingetorix, tota continuis incommodis Vellaunoduni; Genabi, Novioduni acceptis, suos ad concilium convocat: docet, » longe alia ratione esse bellum gerendum, atque antea sit gestum; omnibus modis huic rei studendum, ut pabulatione et commeatu Romani prohibeantur: id esse facile, quod equitatu ipsi abundent, et quod anni tempore subleventur pabulum secari non posse; necessario dispersos hostes ex aedificiis petere: hos omnes quotidie ab equitibus deleri posse. Praeterea salutis causa, rei familiaris commoda negligenda: vicos atque aedificia incendi oportere, hoc spatio a Boia quoquoversus, quo pabulandi causa adire posse videantur: harum ipsis rerum copiam suppetere quod quorum in finibus bellum geratur, eorum opibus subleventur. Romanos aut inopiam non laturos, aut magno cum periculo longius a castris progressuros: neque interesse ipsosne interficiant, impedimentisve exuant: quibus amissis, bellum geri non possit. *Praeterea*, oppida incendi oportere: quae non munitione, et loci natura ab omni sint periculo tuta: neu suis sint ad detrectandam militiam receptacula, neu Romanis proposita ad copia commeatus praedamque tollendam: haec si gravia aut acerba videantur, multo illa gravius aestimare debere, liberos, conjuges in servitutem abstrahi, ipsos interfici; quae sit necesse accidere victis «.

XV. Omnium consensu hac sententia probata, uno die amplius XX. urbes Biturigum incenduntur: hoc idem fit in reliquis civitatibus; in omnibus partibus incen-

dia conspiciuntur: quae etsi magno cum dolore omnes ferebant, tamen hoc sibi solatii proponebant, quod se prope explorata victoria, celeriter amissa recuperaturos confidebant. Deliberatur de Avarico in communi concilio, incendine placeret, an defendi. Procumbunt Gallis omnibus ad pedes Bituriges, » ne pulcherrimam prope totius Galliae urbem, quae et praesidio et ornamento sit civitati, suis manibus succendere cogerentur: facile se loci natura defensurus dicunt, quod prope ex omnibus partibus flumine et palude circumdata unum habeat et perangustum aditum «. Datur petentibus venia, dissuadente primo Vercingetorige, post concedente, et precibus ipsorum et misericordia vulgi. Defensores idonei oppido deliguntur.

XVI. Vercingetorix minoribus Caesarem itineribus subsequitur; et locum castris deligit, paludibus silvisque munitum, ab Avarico longe millia passuum XVI. Ibi per certos exploratores in singula diei tempora (1), quae ad Avaricum Agerentur, cognoscebat, et quid fieri vellet, imperabat. Omnes nostras pabulationes frumentationesque observat, dispersosque, cum longius necessario procederunt, adoriebatur, magnoque incommodo efficiebat; etsi, quantum ratione provideri poterat, ab nostris occurrebatur, ut in certis temporibus diversisque itineribus iretur.

XVII. Castris ad eam partem oppidi positis, Caesar, quae intermissa a flumine et palude, aditum, ut supra diximus, angustiam habebat, aggerem apparare, vineas agere, turres duas constituere coepit; nam circumvallare loci natura prohibebat. De re frumentaria Boïos atque Æduos adhortari non destitit: quorum alteri, quod nullo studio agebant (2), non multum adjuvabant; alteri non magnis (3) facultatibus, quod civitas erat exigua et infirma celeriter, quod habuerunt, consumpserunt. Summa difficultate rei frumentariae affecto exercitu, tenuitate Boiorum, indigentia Æduorum, incendiis aedificiorum, usque eo, ut complures dies milites frumento caruerint, et pecore e longinquioribus vicis adacto, extremam famam sustentarent: nulla tamen vox est ab iis audita populi rom. majestate et superioribus victoriis indigna. Quin etiam Caesar,

---

(1) In singula, etc. *In ciascuna ora del giorno.*
(2) Nullo, etc. *Essi non operavano con affettazione.*
(3) Non magnis, etc. *Non avendo delle grandi rendite.*

cum in opere singulas legiones appellaret, et si acerbius inopiam ferrent, se dimissurum oppugnationem diceret; universi ab eo, » ne id faceret, *petebant*: sic se complures annos illo imperante, meruisse, ut nullam ignominiam acciperent, nunquam infecta re discederent: hoc se ignominiae laturos loco, si inceptam oppugnationem reliquissent: praestare omnes perferre acerbitates, quam non civibus rom. qui Genabi perfidia Gallorum interissent, parentarent (1) «. Haec eadem centurionibus tribunisque militum mandabant, ut per eos ad Caesarem deferrentur.

XVIII. Cum jam muro appropinquassent turres, ex captivis Caesar cognovit, Vercingetorigem, consumpto pabulo castra movisse propius Avaricum, atque ipsum cum equitatu expeditisque qui inter equites praeliari consuessent, insidiarum causa eo profectum, quo nostros postero die pabulatum venturos arbitrabatur. Quibus rebus cognitis, media nocte silentio profectus, ad hostium castra mane pervenit illi, celeriter per exploratores adventu Caesaris cognito, carros impedimentaque sua in arctiores silvas (2) abdiderunt; copias omnes, in loco edito atque aperto, instruxerunt: qua re nunciata Caesar celeriter sarcinas conferri, arma expediri jussit.

XIX. Collis erat leniter ab infimo acclivis. Hunc ex omnibus fere partibus palus difficilis atque impedita cingebat, non latior pedibus L. Hoc se colle, interruptis pontibus, Galli fiducia loci continebat: generatimque distributi in civitates (3), omnia vada ac saltus ejus paludis certis custodiis obtinebant, sic animo parati, ut si eam paludem Romani perrumpere conarentur: haesitantes (4) premerent, ex loco superiore ut, qui propinquitatem loci videret, paratos prope aequo Marte ad dimicandum existimaret; qui iniquitatem conditionis perspiceret, inani simulatione sese ostentare cognosceret. Indignantes milites Caesar, quod conspectum suum hostes ferre possent, tantulo spatio interjecto et signum praelii exposcentes, edocet » quanto detrimento, et quot vivorum fortium morte necesse sit constare vi-

---

(1) Civibus rom. parentare. *Vendicare la morte dei cittadini romani.*

(2) In arctiores silvas. *Nel più denso delle foreste.*

(3) In civitates. *Per nazioni.*

(4) Haesitantes. *Inviluppati nella creta.*

ctoriam: quos cum sic animo paratos videret, ut nullum pro sua laude periculum recusent, summae se iniquitatis condemnari debere, nisi eorum vitam sua salute habeant cariorem ». Sic milites consolatus, eodem die reducit in castra; reliqua quae ad oppugnationem oppidi pertinebant, administrare instituit.

XX. Vercingetorix, cum ad suos redisset, proditionis insimulatur, quod castra propius Romanos movisset, quod cum omni equitatu discessisse, quo sine imperio tantas copias reliquisset, quod ejus discessu Romani tanta opportunitate et celeritate venissent, non haec omnia fortuitu, aut sine consilio, accidere potuisse: regnum illum Galliae malle Caesaris concessu, quam ipsorum habere beneficio. Tali modo accusatus, ad haec respondit: » Quod castra movisset, factum inopia pabuli: etiam ipsis hortantibus: quod propius Romanos accessisset, persuasum loci opportunitate qui seipsum munitione defenderet; equitum vero operam, neque in loco palustri desiderari debuïsse; et illic fuisse utilem, quo sint profecti: summam imperii se consulto nulli discendentem tradisse: ne is multitudinis studio ad dimicandum impelleretur: cui rei propter animi mollitiem, studere omnes videret, quod diutius laborem ferre non possent: Romani si casu intervenerint, fortunae (1); si alicujus indicio vocati, huic habendam gratiam, quod et paucitatem eorum ex loco superiore cognoscere, et virtutem (2) despicere potuerint; qui dimicare non ausi, turpiter se in castra receperint; imperium se a Caesare per proditionem nullum desiderare, quod habere victoria posset, quae jam esset sibi atque omnibus Gallis explorata: quin etiam ipsi remittere, si sibi magis honorem tribuere, quam ab se salutem accipere videantur. Haec ut intelligatis (inquit), sincere a me pronunciari, audite Romanos milites ». Producit servos, quos in pabulatione paucis ante diebus exceperat, et fame vinculisque excruciàverat. Ii jam ante educti, quae interrogati pronunciarent, « milites se esse legionarios *dicunt*: fame et inopias adductos, clam ex castris exisse, si quid frumenti

---

(1) Romani si, etc. *Che se la venuta dei Romani fosse stata un puro effetto del caso, era intanto per loro un favore della fortuna.*

(2) Virtutem. *Il loro preteso valore.*

aut pecoris in agris reperire possent: simili omnem exercitum inopia premi; nec jam vires sufficere cuiquam, nec ferre operis laborem posse: itaque statuisse imperatorem, si nihil in oppugnatione oppidi profecisset, triduo exercitum deducere. Haec a me (inquit Vercingetorix) beneficia habetis, quem proditionis insimulatis: cujus opera, sine vestro sanguine, tantum exercitum victorem fame pene consumptum videtis: quem, turpiter se ex hac fuga recipientem, ne qua civitas suis finibus recipiat, a me provisum est.

XXI. Conclamat omnis multitudo, et suo more armis concrepat (1): quod facere in eo consueverunt, cujus orationem approbant: summum esse Vercingetorigem ducem, nec de hujus fide dubitandum, nec majori ratione bellum administrari posse. Statuunt, ut decem millia hominum delecta ex omnibus copiis in oppidum submittantur: nec solis Biturigibus communem salutem committendam censent; quod penes eos, si oppidum retinuissent, summam victoriae constare intelligebant.

XXII. Singulari militum nostrorum virtuti consilia cujusquemodi Gallorum occurrebant (2), ut est summae genus solertiae, atque ad omnia imitanda atque efficienda, quae ab quoque tradantur, aptissimum. Nam et laqueis falces avertebant; quas cum destinaverant (3) tormentis introrsus reducebant, et aggerem cuniculis subtrahebant: eo scientius, quod apud eos magnae sunt ferrariae, atque omnes genus cuniculorum notum atque usitatum est. Totum autem murum ex omni parte turribus contabulaverant, atque has coriis intexerant, tum crebis diurnis nocturnisque eruptionibus, aut aggeri ignem inferebant, aut milites occupatos in opere adoriebantur et nostrarum turrium altitudinem, quantum has quotidianus agger expresserat, commissis suarum turrium malis, adaequabant, et apertos cuniculos praeusta et praeacuta materia, et pice fervefacta, et maximi ponderis saxis morabantur, moenibusque appropinquare prohibebant.

XXIII. Muris autem omnibus gallicis haec fere for-

---

(1) Conclamat, etc. *Tutta la moltitudine applaudisce, e fa secondo il suo costume sentire lo strepito delle sue armi.*

(2) Consilia cujusquemodi, etc. *I Galli opponevano ogni sorta di astuzie.*

(3) Quas cum, etc. *Quando essi avevano incappato.*

ma est: trabes directae perpetuae in longitudinem paribus intervallis, distantes inter se binos pedes, in solo collocantur (1), hae revinciuntur introrsus, et multo aggere vestiuntur: ea autem, quae diximus intervalla grandibus in fronte saxis effarciuntur Iis collocatis et coagmentatis, alius insuper ordo adjicitur, ut idem illud intervallum servetur, neque inter se contigant trabes: sed paribus intermissae spatiis singulae singulis saxis interjectis, arte contineantur: sic deinceps omne opus contexitur, dum justa muri altitudo expleatur. Hoc cum in speciem varietatemque opus deforme non est, alternis trabibus ac saxis, quae rectis lineis suos ordines servant, tum ad utilitatem et defensionem urbium, summam habet opportunitatem, quod et ab incendio lapis, et ab ariete materia defendit; quae, perpetuis trabibus pedes quadragenos plerumque introrsus revincta, neque perrumpi, neque distrahi potest.

XXIV. Iis tot rebus impedita oppugnatione, milites, cum toto tempore luto frigore et assiduis imbribus tardarentur; tamen continenti labore omnia haec superaverunt, et diebus XXV aggerem latum pedes CCCXXX altum pedes LXXX., extruxerunt. Cum is murum hostium pene contingerent, et Caesar ad opus consuetudine excubaret militesque cohortaretur, ne quod omnino tempus ab opere intermitteretur, paulo ante III. vigilia est animadversum, fumare aggerem: quem cuniculo hostes succenderant: eodemque tempore toto muro clamore sublato, duabus portis ab utroque latere turrium eruptio fiebat. Alii faces atque aridam materiam de muro in aggerem eminus jaciebant: picem alii, reliquasque res quibus ignis excitari potest, fundebant: ut, quo primum occurreretur, aut cui rei ferretur auxilium, vix ratio iniri posset. Tamen, quod instituto Caesaris duae semper legiones pro castris excubabant (2), pluresque partitis temporibus in opere erant, celeriter factum est, ut alii eruptionibus resisterent, alii turres reducerent, aggeremque interscinderent, omnis vero ex castris multitudo ad restringendum concurreret.

XXV. Cum in omnibus locis, consumpta jam reli-

---

(1) In solo collocantur. *Sono stese per terra.*

(2) Pro castris excubabant. *Erano di sentinella nelle trincee.*

qua parte noctis, pugnaretur, semperque hostibus spes victoriae redintegraretur, eo magis, quod deustos turrium pluteos (1) videbant, nec facile adire apertos ad auxiliandum animadvertebant, semperque ipsi recentes defessis succederent, omnemque, Galliae salutem in illo vestigio temporis positam arbitrarentur: accidit inspectantibus nobis, quod, dignum memoria visum, praetermittendum non existimavimus. Quidam ante portam oppidi Gallus, qui permanus sevi ac picis transditas glebas in ignem e regione turris proiiciebat (2): scorpione ab latere dextro transiectus; exanimatusque concidit. Hunc ex proximis unus jacentem transgressus eodem illo munere fungebatur: eadem ratione ictu scorpionis exanimato altero, successit tertius, et tertio quartus; nec ille prius est a propugnatoribus vacuus relictus locus, quam restrincto aggere, atque omni parte submotis hostibus, finis et pugnandi factus

XXVI. Omnia experti Galli, quod res nulla successerat, postero die, consilium coeperunt ex oppido profugere, hortante et jubente Vercingetorige. Id silentio noctis conati, non magna jactura suorum sese effecturos sperabant: propterea quod neque longe ab oppido castra Vercingetorigis aberant, et palus, quae perpetua intercedebat, Romanos ad insequendum tardabat. Jamque hoc facere noctu apparabant, cum matresfamilias repente in publicum procurrerunt, flentesque projectae ad pedes suorum, omnibus precibus petierunt, ne se et communes liberos hostibus ad supplicium dederent, quos ad capiendam fugam naturae et virium infirmitas impediret. Ubi eos perstare in sententia viderunt, quod plerumque in summo periculo timor misericordiam non recipit, conclamare, et significare de fuga Romanis coeperunt. Quo timore perterriti Galli, ne ab equitatu, Romanorum viae praeoccuparentur, consilio destiterunt.

XXVII. Postero die Caesar, promota turri, directisque operibus, quae facere instituerat, magno coborto imbri, non inutilem hanc ad capiendum consilium tempestatem arbitratus est, quod paulo incautius custodias

---

(1) Deustes turrium pluteos. *I parapetti delle torri bruciati,*

(2) Qui per manus, etc. *Che lanciavano nel fuoco, dirimpetto di una delle nostre torri e delle palle di sevo, e di pece, che gli si porgeano di mano in mano.*

*

in muro dispositas videbat, suosque languidius in opera versari jussit: et quid fieri vellet ostendit. Legiones intra vineas in occulto expeditas cohortatus, ut aliquando pro tantis laboribus fructum victoriae perciperent, iis, qui primi murum ascendissent, praemia proposuit, militibusque signum dedit. Illi subito ex omnibus partibus evolaverunt, murumque celeriter compleruut.

XXVIII. Hostes, re nova perterriti, muro turribusque dejecti, in foro ac locis patentioribus cuneatim constiterunt: hoc animo, ut si, qua ex parte obviam contra veniretur, acie instructa depugnarent. Ubi neminem in aequum locum sese demittere, sed toto undique muro circumfundi viderunt: veriti ne omnino spes fugae tolleretur: abjectis armis: ultimas oppidi partes continere impetu petiverunt (1): parsque ibi, cum angusto exitu portarum se ipsi premerent, a militibus, pars jam egressa portis, ab equitibus est interfecta: nec fuit quisquam, qui praedae studeret. Sic, ex genabensi caede, et labore operis incitati non aetate confectis, non mulieribus, non infantibus pepercerunt. Denique ex omni eo numero, qui fuit circiter XL. millium vix DCCC., qui primo clamore audito se ex oppido ejecerant, incolumes ad Vercingetorigem pervenerunt: quos ille, multa jam nocte, silentio (2) sic ex fuga excepit (verius ne qua in castris ex eorum concursu et misericordia vulgi seditio oriretur), ut procul in via dispositis familiaribus suis principibusque civitatum, disparandos deducendosque ad suos curaret, quae quique civitati pars castrorum ab initio obvenerat.

XXIX. Postero die concilio convocato, consolatu, cohortatusque est, ne se admodum animo demitterent, neve perturbarentur incommodo: non virtute neque in acie vicisse Romanos: sed artificio quodam et scientias oppugnationis; cujus rei fuerint ipsi imperiti: errare, si qui in bello omnes secundos rerum proventus expectent: sibi nunquam placuisse Avaricum defendi, cujus rei testes ipsos haberet; sed factum, imprudentia Biturigum et nimia obsequentia reliquorum, uti hoc incommodum acciperetur: id tamen se celeriter majo-

(1) Ultimas, etc. *Essi corsero tutti di un fiato all'altra estremità della città.*

(2) Silentio. *Senza strepito, senza rumore.*

ribus commodis sanaturum: nam quae ab reliquis Gallis civitates dissentirent, hac sua diligentia adjuncturum, atque unum consilium totius Galliae effecturum; cujus consensu ne orbis quidem terrarum possit obsistere: idque se prope jam effectum habere; interea aequum esse ab iis, communis salutis causa, impetrari, ut castra munire instituerent, quo facilius hostium repentinos impetus sustinere possent.

XXX. Fuit haec oratio non ingrata (1) Gallis, maxime, quod ipse animo non defecerat, tanto accepto incommodo, neque se in occultum abdiderat, atque conspectum multitudinis fugerat; plusque animo providere et praesentire existimabatur (2), quod, re integra (3), primo incendendum Avaricum, post deserendum consuerat. Itaque ut reliquorum imperatorum res adversae auctoritatem minuunt, sic hujus ex contrario dignitas, incommodo accepto, in dies augebatur. Simul in spem veniebant, ejus affirmatione, de reliquis adjungendis civitatibus primumque eo tempore Galli castra munire instituerunt; et sic sunt animo consternati homines insueti laborum, ut, omnia, quae imperarentur, sibi patienda et perferenda existimarent.

XXXI. Nec minus quam est pollicitus, Vercingetorix animo laborabat, ut reliquas civitates adjungeret; atque earum principes donis pollicitationibusque alliciebat. Huic rei idoneos homines deligebat: quorum quisque aut oratione subdola, aut amicitia, facillime capi posset. Qui Avarico expugnato refugerant, armandos vestiendosque curat, simul, ut diminutae copiae redintegrarentur, imperat certum numerum militum civitatibus: quem et quam ante diem in castra adduci velit: sagittariosque omnes quorum erat permagnus numerus in Gallia, conquiri et ad se mitti jubet. His rebus celeriter id, quod Avarici deperierat; expletur (4). Interim Theutomatus Olloviconis filius, rex Nitiobrigum, cujus pater ab senatu nostro amicus erat appellatus, cum magno equitum suorum numero, et quos ex Aquitania conduxerat ad eum pervenit.

---

(1) Ingrata. *Disgradevole.*

(2) Plusque, etc. *Si credea tanto più prudente e previdente.*

(3) Re integra. *Avanti l' assedio.*

(4) Explctur. *E riparato.*

XXXII. Caesar Avarici complures dies commoratus, summamque ibi copiam frumenti et reliqui commeatus nactus, exercitum ex labore atque inopia refecit. Jam prope hieme confecta, cum ipso anni tempore ad gerendum, bellum vocaretur, et ad hostem proficisci constituissent, sive eum ex paludibus silvisque eligere, sive obsidione premere posset, legati ad eum principes Æduorum veniunt oratum: ut maxime necessario tempore civitati subveniat: summo esse in periculo rem: quod, cum singuli magistratus antiquitus creari, atque regiam potestatem annum obtinere consuessent, duo magistratum gerant: et se uterque eorum legibus creatum esse dicat: horum esse alterum Convictolitanem, florentem et illustrem adolescentem; alterum Cotum, antiquissima familia natum, atque ipsum hominem summae potentiae et magnae cognationis, cujus frater Vedeliacus proximo anno eumdem magistratum gesserit: civitatem omnem esse in armis, divisum senatum, divisum populum in suas cujusque eorum clientelas; quod si diutius alatur controversia, fore uti pars cum civitatis parte confligat: id ne accidat, positum in ejus diligentia atque auctoritate (1)

XXXIII. Caesar, etsi a bello atque hoste discedere detrimentosum esse existimabat, tamen non ignorans, quanta ex dissensionibus incommoda oriri consuessent, ne tanta et tam conjuncta populo rom. civitas, quam ipse semper aluisset omnibusque rebus ornasset, ad vim atque ad arma descenderet; atque ea pars, quae minus sibi confideret; uxilia a Vercingetorige accerseret, huic rei praevertendam existimavit; et quod legibus Æduorum iis qui summum magistratum obtinerent, excedere ex finibus non liceret, ne quid de jure aut de legibus eorum diminuisse videretur, ipse in Æduos proficisci statuit; senatumque omnem et quos inter controversia esset, decentiam ad se evocavit. Cum prope omnis civitas eo convenisset, doceretur que paucis clam vocatis, alio loco, alio tempore atque oportuerit, fratrem a fratre renunciatum, cum leges, duos ex una familia vivo utroque, non solum magistratus creari vetarent, sed etiam in senatu esse prohiberent:

---

(1) Id ne, etc. *Che la sua diligenza, e la sua autorità potessano prevenire questa sciagura.*

Cotum magistratum deponere coegit; Convictolitanem, qui per sacerdotes, more civitatis, intermissis magistratibus, esset creatus, potestatem obtinere jussit.

XXXIV. Hoc decreto interposito, cohortatus Æduos, ut controversiarum ac dissensionum obliviscerentur, atque omnibus omissis rebus huic bello servirent, eaque quae meruissent praemia ab se, devicta Gallia, expectarent, equitatumque omnem et peditum millia x. sibi celeriter mitterent, quae in praesidiis rei frumentariae causa disponeret: exercitum in duas partes divisit; legiones iv. in Senones Parisiosque Labieno ducendas dedit: sex ipse in Arvernos, ad oppidum Gergoviam secundum flumen Elaver duxit. Equitatus partem illi attribuit, partem sibi reliquit. Qua re cognita, Vercingetorix, omnibus interruptis ejus fluminis pontibus, ab altera Elaveris parte iter facere coepit.

XXXV. Cum uterque utrique esset exercitus in conspectu, fereque e regione castris castra poneret, dispositis exploratoribus, necubi effecto ponte Romani copias transducerent, erat in magnis Caesari difficultatibus res, ne majorem aestatis partem flumine impediretur, quod non fere ante autumnum Elaver vado transiri solet. Itaque ne id accideret, silvestri loco castris positis, e regione unius eorum pontium quos Vercingetorix rescindendos curaverat, postero die cum ii. legionibus in occulto restitit: reliquas copias cum omnibus impedimentis, ut consueverat, misit; demtis quartis quibusque cohortibus, uti numerus legionum constare videretur. His quam longissime possent progredi jussis, cum jam ex diei tempore conjecturam caperet in castra perventum, iisdem sublicis, quarum pars inferior integra remanebat, pontem reficere coepit. Celeriter effecto opere, legionibusque transductis, et loco castris idoneo delecto, reliquas copias revocavit. Vercingetorix, re cognita, ne contra suam voluntatem dimicare cogeretur, magnis itineribus antecessit.

XXXVI. Caesar ex eo loco quintis castris (1) Gergoviam pervenit: equestrique praelio eo die levi facto perspecto urbis situ, quae posita in altissimo monte, omnes aditus difficiles habebat, de expugnatione desperavit, de obsessione non prius agendum constituit,

---

(2) Quintis castris. *In cinque accampamenti, in cinque giorni.*

quam rem frumentariam expedisset. At Vercingetorix, castris prope oppidum in monte positis, mediocribus circum se intervallis, separatim singularum civitatum copias collocaverat; atque omnibus ejus jugi collibus occupatis qua despici poterat, horribilem speciem praebat; principesque earum civitatum, quos sibi ad consilium capiendum delegerat, prima luce ad se quotidie convenire jubebat: seu quid communicandum, seu quid administrandum videretur; neque ullum fere diem intermittebat, quin equestri praelio, interjectis sagittariis, quid in quoque esset animi ac virtutis suorum, periclitaretur. Erat e regione oppidi (1) collis sub ipsis radicibus montis (2) egregie munitus, atque ex omni parte circumcisus (quem si teneret nostri, et aequae magna parte, et pabulatione libera, prohibituri hostes videbantur): sed is locus praesidio ab iis non nimis firmo tenebatur Tum silentio noctis Caesar e castris egressus priusquam subsidio ex oppido veniri posset, dejecto praesidio, potitus loco, duas ibi legiones collocavit, fossamque duplicem duodenum pedum a majoribus castris ad minora perduxit; ut tuto ab repentino hostium incursu, etiam singuli commeare possent.

XXXVII. Dum haec ad Gergoviam geruntur, Convictolitanis Æduus, cui magistratum adjudicatum a Caesare demonstravimus, sollicitatus ab Arvernis pecunia, cum quibusdam, adolescentibus colloquitur, quorum erat princeps Litavicus atque eius fratres, amplissima familia nati adolescentes. Cum iis praemium communicat (3), hortaturque eos, ut se liberos, et imperio natos meminerint: unam esse Æduorum civitatem, quae certissimam Galliae victoriam distineat, ejus auctoritate reliquas contineri; quae transducta, locum consistendi Romanis in Gallia non fore; esse nonnullo se Caesaris beneficio affectum; sic tamen, ut justissimam apud eum causam obtinuerit: sed plus communi libertati tribuere. Cur enim potius Ædui de suo jure et de legibus ad Caesarem disceptatorem, quam Romani ad Æduos, veniant? Celeriter adolescentibus, et oratione magistratus et praemio deductis, cum se vel principes

---

(1) E regione oppidi. *Nella parte opposta della piazza.*
(2) Sub ipsis, etc. *Al piede della montagna.*
(3) Cum iis, etc. *Egli si divide con loro il denaro, che aveva ricevuto.*

ejus consili foro profiterentur, ratio proficiendi quaerebatur : quod civitatem temere ad suscipiendum bellum adduci posse non confidebant. Placuit ut Litavicus, decem illis millibus quae Caesari ad bellum mitterentur, praeficeretur, atque eo ducenda curaret, fratresque ejus ad Caesarem praecurrerent: reliqua qua ratione agi placeat, constituunt.

XXXVIII. Litavicus, accepto exercitu, cum millia passuum circiter xxx. ab Gergovia abesset, convocatis subito militibus, lacrymans: Quo proficiscimur (inquit) milites? Omnis noster equitatus, nobilitas omnis interrit: principes civitatis Eporedorix et Viridomarus, insimulati proditionis ab Romanis indicta causa interfecti sunt. Haec ab iis cognoscite, qui ex ipsa caede fugerunt : nam ego, fratribus atque omnibus propinquis meis interfectis, dolore prohibeor quae gesta sunt pronunciare. Producuntur ii, quos ille edocuerat quae dici vellet, atque eadem, quae Litavicus pronunciaverat, multitudini exponunt: Multos equites Æduorum interfectos, quod collocuti cum Arvernis dicerentur; ipsos se inter multitudinem militum occultasse, atque ex media caede profugisse. Conclamant Ædui, et Litavicum obsecrant, ut sibi consulat. Quasi vero (inquit ille) consilii sit res (1), ac non necesse sit nobis Gergoviam contendere et cum Arvernis nosmet conjungere. An dubitamus quin, nefario facinore admisso, Romani jam ad nos interficiendos concurrant? Proinde, si quid in nobis animi est, persequamur eorum mortem qui indignissime interierunt: atque hos latrones interficiamus. Ostendit cives rom. qui ejus praesidii fiducia una erant. Continuo magnum numerum frumenti commeatusque diripit; ipsos crudeliter excruciatos interficit : nuncios tota civitate Æduorum dimittit : eodem mendacio, de caede equitum et principum permovet : hortatur ut, simili ratione atque ipse fecerit, suas injurias persequantur (2).

XXXIX. Eporedorix Æduus, summo loco natus adolescens, et summae domi potentiae et una Viridomarus, pari aetate et gratia, sed genere dispari, quem

---

(1) Quasi vero, etc. *Come se fosse diss' egli, la cosa a deliberarsi.*

(2) Suas injurias. *Le ingiurie, che ne aveano ricevute.*

Caesar sibi ab Divitiaco transditum ex humili loco ad summam dignitatem perduxerat, in equitum numero convenerant; nominatim ab eo evocati. His erat inter se de principatu contentio; et in illa magistratuum controversia, alter pro Convictolitane, alter pro Coto summis opibus pugnaverat. Ex iis Eporedorix, cognito Litavici consilio, media fere nocte rem ad Caesarem defert. Orat: ne patiatur civitatem, parvis adolescientium consiliis, ab amicitia populi rom. deficere: quod futurum provideat, si se tot hominum millia cum hostibus conjunxerint; quorum salutem neque propinqui negligere, neque civitas levi momento aestimare posset.

LX. Magna affectus sollicitudine hoc nuncio Caesar quod semper Æduorum civitati praecipue indulserat, nulla interposita dubitatione, legiones expeditas IV. equitatumque omnem e castris educit; nec fuit spatium tali tempore ad contrahenda castra; quod res in celeritate posita esse videbatur. C. Fabium legatum cum legionibus II. castris praesidio relinquit. Fratres Litavici, cum comprehendi jussisset, paulo ante reperit ad hostes profugisse. Adhortatus milites: ne necessario tempore itineris labore permoveantur (1), cupidissimis omnibus progressus millia passuum XXV., agmen Æduorum conspicatus, immisso equitatu iter eorum moratus atque impedit; interdicitque omnibus ne quemquam interficiant, Eporedorigem et Viridomarum, quos illi interfectos extimabant, inter equites versari suoque appellare jubet. Iis cognitis, et Litavici fraude perspecta, Ædui manus tendere, deditionem significare, et projectis armis, mortem deprecari incipiunt. Litavicus cum suis cilentibus: quibus nefas more Gallorum, est, etiam in extrema fortuna, deserere patronos, Gergoviam profugit.

XLI. Caesar, nunciis ad civitatem Æduorum missis, qui suo beneficio conservatos docerent, quos jure belli interficere potuisset, tribusque horis noctis exercitui ad quietem datis, castra ad Gergoviam movit. Medio fere itinere, equites, a Fabio missi, quanto res in periculo fuerit exponunt: summis copiis castra oppugnata demonstrant, cum crebro integri defessis succederent, no-

---

(1) Adhortatus milites, etc. *Dopo di aver esortato i soldati a non spaventarsi dalla fatica del cammino in una occasione così urgente.*

strosque assiduo labore defatigarent, quibus propter magnitudinem castrorum, perpetuo esset iisdem in vallo permanendum: multitudinem sagittarum atque omnis generis telorum, multos vulneratos: ad haec sustinenda, magno usui fuisse tormenta: Fabium, discessus eorum duabus relictis portis, obstruere coeteras, pluteosque, vallo addere (1), et se in posterum diem similem ad casum parare. Iis rebus cognitis, Caesar, summo studio militum, ante ortum solis in castra pervenit.

XLII. Dum haec ad Gergoviam gerentur, Ædui primis nunciis a Litavico acceptis, nullum sibi ad cognoscendum spatium relinquunt. Impellit alios avaritia, alios iracundia et temeritas: quae maxime illi hominum generi est innata, ut levem auditionem habeat pro re comperta. Bona civium rom. diripiunt, caedes faciunt, in servitutem abstrahunt. Adjuvat rem proclinatam Convitolitanis plebemque ad furorem impellit; ut facinore admisso, ad sanitatem reverti (2) pudeat. M. Aristium, tribunum militum iter ad legionem facientem, fide data, ex oppido Gabillono educunt: idem facere cogunt eos qui negotiandi causa ibi constiterant. Hos continuo in itinere adorti, omnibus impedimentis exuunt: repugnantes, diem noctemque obsident: multis utrinque interfectis, majorem multitudinem ad arma concitant.

XLIII. Interim nuncio allato, omnes eorum milites in potestate Caesaris teneri, concurrunt ad Aristum; nihil publico factum co silio demonstrant: quaestionem de bonis direptis decernunt (3): Livitaci fratumque bona publicant: legatos ad Caesarem, sui purgandi gratia, mittunt. Haec faciunt, recuperandorum suorum causa (4): sed contaminati facinore, et capti compendio (5) ex direptis bonis, quod ea res ad multos pertinebat, et timore poenae exterriti, consilia clam de bello inire incipiunt civitatesque reliquae legationibus sollicitant. Quae tametsi Caesar intelligebat, tamen

---

(1) Pluteosque, etc. *Che s'egli aggiungeva parapetto alla trincea.*

(2) Ad sanitatem reverti. *Rientrare nel suo dovere.*

(3) Quaestionem. etc. *Essi ordinano l' esame sul soggetto dei beni rapiti.*

(4) Recuperandorum, etc. *Per ritirare le truppe, che erano al suo servizio.*

(5) Compendio *Guadagno.*

quam mitissime potest legatos appellat: nihil se, propter inscientiam levitatesque vulgi, gravius de civitate judicare; neque da sua in Æduos benevolentia diminuere. Ipse majorem Galliae motum expectans, ne ab omnibus civitatibus circumsisteretur, consilia inibat, quemadmodum a Gergovia discederet, ac rursus omnem exercitum contraheret, ne profectio nata a timore defectionis similis fugae videretur.

XLIV. Haec cogitanti accidere visa est facultas bene rei gerendae: nam, cum minora in castra, operis perspiciendi causa venisset, animadvertit collem qui ab hostibus tenebatur, nudatum hominibus, qui, superioribus diebus, vix prae multitudine cerni poterat. Admiratus, quaerit ex perfugis causam, quorum magnus ad eum quotidie numerus confluebat. Constabat inter omnes quod jam ipse Caesar per exploratores cognoverat, dorsum esse ejus jugi prope aequum, sed hac (1) silvestre et angustum qua esset aditus ad alteram partem oppidi: vehementer huic illos loco timere: nec jam aliter sentire, uno colle ab Romanis occupato, si alterum amisissent, quin pene circumvallati atque omni exitu et pabulatione interclusi viderentur, ad hunc muniendum locum omnes a Vercingetorige evocatos.

XLV. Hac re cognita, Caesar mittit complures equitum turmas eo de media nocte: iis imperat, ut paulo tumultuosius omnibus in locis pervangetur. Prima luce magnum numerum impedimentorum ex castris mulorumque produci, deque iis stramenta detrahi, mulionesque cum cassidibus, equitum specie ac simulatione, collibus circumvehi jubet (2); his paucos addit equites, qui latius ostentationis causa vogarentur; longo circuitu easdem omnes jubet petere regiones. Haec procul ex oppido videbantur, ut erat a Gergovia despectus in castra; neque tanto spatio, certi quid esset, explorari poterat. Legionem unam eodem jugo mittit, et paulum progressam inferiore loco constituit, silvisque occultat. Augetur Gallis suspicio, atque omnes illo ad munitionem copiae transducuntur. Vacua castram hostium Caesar conspicatus tectis insignibus suorum (3), occulta-

(1) Hac. *Si sottintende*, parte.

(2) Collibus circumvehi, etc. *Che gli si faccia fare il giro delle colline.*

(3) Tectis, etc. *Avendo fatto coprire i drappelli dei suoi*

tisque signis militaribus, raros milites, ne ex oppido animadverterentur, ex majoribus castris in minora transducit (1), legatisque quos singulis legionibus praefecerat, quid fieri vellet, ostendit: in primis manet, ut contineat milites, ne studio pugnandi, aut spe praedae longius progrediantur: quid iniquitas loci habeat incommodi, proponit: hoc una celeritate posse vitari: occasionis esse rem, non praelii. His rebus expositis, signum dat, et ab dextera parte alio adscensu eodem tempore Æduos mittit.

XLVI. Oppidi murus ab planitie atque initio adscensus, recta regione, si nullus anfractus intercederet, MCC. passus aberat; quidquid huic circuitus ad molliendam clivum accesserat, id spatium itineris augebat. A medio fere colle in longitudinem, ut natura montis ferebat, ex grandibus saxis VI. pedum murum, qui nostrorum impetum tardaret, praeduxerant Galli; atque, inferiore omni spatio vacuo relicto, superiorem partem collis usque ad murum oppidi densissimis castris compleverant. Milites, signo dato, celeriter ad munitionem perveniunt: eamque transgressi, trinis castris potiuntur (2): ac tanta fuit in capiendis castris celeritas, ut Theutomatus, Rex Nitiobrigum, subito in tabernaculo oppressus, ut meridie conquieverat, superiore corporis parte nudata, vulnerato equo, vix se ex manibus praedantium militum eriperet.

XLVII. Consecutus id quod animo proposuerat Caesar, receptui cani jussit, legionisque decimae, qua tum erat comitatus, signa consistere: at reliquarum milites legionum, non exaudito tubae sono, quod satis magna vallis intercedebat, tamen a tribunis militum legatisque, ut erat a Caesare praeceptum, retinebantur. Sed elati spe celeris victoriae et hostium fuga, superiorumque temporum secundis praeliis, nihil adeo arduum sibi existimabant, quod non virtute consequi possent: neque prius finem sequenti fecerunt, quam muro oppidi portisque appropinquarent. Tum vero ex omnibus urbis partibus orto clamore, qui longius aberant, repentino tumulto perterriti, cum hostem intra portas esse

(1) Tranducit. *Fa sfilare.*

(2) Trinis castris pòtiuntur. *Esse s' impadroniscono di tre quartieri del campo nemico.*

existimarent, sese ex oppido ejecerunt. Matresfamilias de muro vestem argentumque jactabant; et pectore nudo prominentes, passis manibus obtestabantur Romanos, ut sibi parcerent; neu, sicut Avarici fecissent, ne mulieribus quidem atque infantibus abstinerent. Nonnullae de muris per manus demissae sese militibus transdebant. L. Fabius, centurio legionis VIII., quem inter suos eo die dixisse constabat, excitari se avaricensibus praemiis, neque commissurum (1). ut prius quisquam murum adscenderet, tres suos nactus manipulares, atque ab iis sublevatus, murum adscendit, eos ipse rursus singulos exceptans, in murum extulit.

XLVIII. Interim ii qui ad alteram partem oppidi, ut supra demonstravimus, munitiones causa convenerant, primo exaudito clamore, inde etiam crebris nunciis incitati, oppidum a Romanis teneri, praemissis equitibus magno concursu eo contenderunt. Eorum ut quisque primus venerat sub muro consistebat, suorumque pugnantium numerum augebat: quorum cum magna multitudo: convenisset, matresfamilias, quae paulo ante Romanis de muro manus tendebant, suos obtestari, et more gallico passuum capillum ostentare, liberosque in cospectu proferre coeperunt. Erat Romanis, nec loco, nec numero aequa contentio; simul et cursu et spatio pugnae defatigati, non facile recentes atque integros sustinebant.

XLIX. Caesar, cum iniquo loco pugnari hostiumque augeri copias videret, praemetuens suis ad T. Sextium legatum, quem minoribus castris praesidio reliquerat mittit, ut cohortes ex castris celeriter educeret, et sub infimo colle ab dextro latere hostium constitueret: ut, si nostros depulsos loco vidisset, quominus libere hostes insequerentur, terreret. Ipse paulum ex eo loco cum legione progressus, ubi constiterat, eventum pugnae expectabat.

L. Cum acerrime cominus pugnaretur, hostes loco et numero: nostri virtute confiderent, subito sunt Ædui visi, ab latere nostris aperto (2), quos Caesar ab dextra parte alio adscensu, manus distinendae causa (3), miserat. Ii similitudine armorum vehementer

---

(1) Neque commissurum. *E ch' egli non sarebbe per soffrire.*

(2) Ab latere, etc. *Che presentavano il fianco a quelli dei nostri soldati.*

(3) Manus, etc. *Per arrestare il nemico, per divertirlo.*

nostros perterruerunt: ac tametsi dextris humeris exertis (1) animadvertebantur quod insigne pacatis esse consueverat; tamen id ipsum sui fallendi causa milites ab hostibus factum existimabant. Eodem tempore L. Fabius centurio, quique una murum adscenderant circumventi atque interfecti, de muro praecipitabantur. M. Petrejus ejusdem legionis centurio, cum portas excindere conatus esset, a multitudine oppressus ac sibi desperans, multis jam vulneribus acceptis, manipularibus suis qui illum secuti erat. Quoniam (inquit) me una vobiscum servare non possum, vestrae quidem certe saluti prospiciam, quos cupiditate gloriae adductus, in periculum deduxi. Vos data facultate, vobis consulite. Simul irrupit in medios hostes; duobusque interfectis, reliquos a porta paulum submovit. Conantibus auxiliari suis: Frustra (inquit) meae vitae subvenire conanimi, quem jam sanguis viresque deficiunt. Proinde hinc abite, dum est facultas: vosque ad legionem recipite. Ita pugnans post paulum concidit, ac suis saluti fuit.

LI. Nostri cum undique premerentur, XLVI centurionibus amissis: dejecti sunt loco: intolerantis (2) Gallos insequentes legio X. tardavit; quae pro subsidio paulo aequiore loco constiterat. Hanc rursus XIII. legionis cohortes exceperunt; quae, ex castris minoxibus eductae, cum T. Sextio legato coeperant locum superiorem, Legiones, ubi primum planitiem attigerunt infestis contra hostes signis costiterunt (3). Vercingetorix ab radicibus collis suos intra munitiones reduxit. Eo die, milites sunt paulo minus DCC desiderati.

LII. Postero die Caesar, concione advocata, temeritatem cupiditatemque militum reprehendit: quod sibi ispi judicavissent, quo procedendum aut quid agendum videretur, neque signo recipiendi dato, constitissent, neque a tribunis militum legatisque retineri potuissent: exposito, quid iniquitas loci posset; quid ipse, ad Avaricum sensisset, cum, sine duce et sine equitatu deprehensis hostibus, exploratam victoriam (4) dimisisset, ne parvum modo detrimentum in contentione pro-

---

(1) Dextris humeris exertis. *Col braccio destro nudo.*
(3) Intolerantis. *Con accanimento.*
(3) Infestis, etc. *Essi fecero fronte al nemico.*
(4) Exploratam victoriam. *Una vittoria sicura.*

pter iniquitatem loci accideret: quantopere eorum animi magnitudinem admiraretur, quos non castrorum munitiones, non altitudo montis, non murus oppidi tardare potuisset; tantopere licentiam arrogantiamque reprehendere, quod plus se, quam imperatorem, de victoria atque exitu rerum sentire existimarent (1): non minus se in milite modestiam et continentiam, quam virtutem atque animi magnitudinem desiderare.

LIII. Hac abita concione, et ad extremum confirmatis militibus, ne ob hanc causam animo permoverentur, neu, quod iniquitas loci attulisset, id virtuti hostium tribuerent; eadem de profectione cogitans quae ante senserat, legiones ex castris educit, aciemque idoneo loco constituit. Cum Vercingetorix nihilo magis in aequum locum descenderet· levi facto equestri praelio, atque eo secundo in castra exercitum reduxit. Cum hoc idem postero die fecisset, satis, ad gallicam ostentationem minuendam, militumque animos confirmandos factum existimans, Æduos castra movit. Ne tum quidem insecutis hostibus, tertio die ad flumen. Elaver pontem refecit; atque exercitum transduxit.

LIV. Ibi a Viridomaro atque Eporedorige Æduis appellatus, discit, cum omni equitatu Litavicum ad sollicitandos Æduos profectum esset et ipsos antecedere ad confirmandam oivitatem. Etsi multis jam rebus perfidiam Æduorum Caesar perspectam habebat, atque horum discessu admaturari defectionem civitatis existimabat; tamen retinendos eos non censuit ne, aut inferre injuriam videretur, aut dare timoris aliqua suspicionem. Discendentibus his, breviter sua in Æduos merita exposuit: quos et quam humiles accepisset, compulsos in oppida, multatos agris, omnibus ereptis copiis, imposito stipendio; obsidibus summa cum contumelia extortis; quam in fortunam quamque in amplitudinem deduxisset, ut non solum in pristinum statum redissent, sed omnium temporum dignitatem et gratiam antecessisse viderentur. His datis mandati, eos ab se dimisit.

LV. Noviodunum erat oppidum Æduorum, ad ripas Ligeris opportuno loco positum. Huc Caesar omnes

---

(1) Quod plus se, etc. *D' immaginarsi, di poter meglio di lui giudicare di ciò, che può decidere la vittoria, e gli avvenimenti.*

obsides Galliae; frumentum, pecuniam publicam, suorum atque exercitus impedimentorum magnam partem contulerat: huc magnum numerum equorum hujus belli causa in Italia atque Hispania coemptorum, miserat. Eo cum Eporedorix Viridomarusque venissent, et de statu civitatis cognovissent (1) Litavicum Bibracte ab Æduis receptum, quod est oppidum apud eos maximae auctoritatis; Convictolitatem magistratum, magnamque partem senatus ad eum convenisse; legatos ad Vercingetorigem de pace et amicitia concilianda publice missos, non praetermittendum tantum commodum existimaverant: Itaque interfectis Novioduni custodibus, quique eo negotiandi aut itineris causa convenerant, pecuniam atque equos inter se partiti sunt; obsides civitatum Bibracte ad magistratum deducendos curaverunt; oppidum, quod ab se teneri non posse judicabant; ne cui esset usui Romanis, incenderunt; frumenti, quod subito potuerunt, navibus avexerunt, reliquum flumine atque incendio corruperunt: ipsi ex finitimis regionibus copias cogere, praesidia custodiasque ad ripas ligeris disponere, equitatumque omnibus locis, injiciendi timoris causa, ostentare coeperunt; si aut re frumentaria Romanos excludere, aut adductos inopia ex Provincia expellere possent: quam ad spem multum eos adiuvabat, quod Liger ex nivibus creverat, ut omnino vado transiri non posse videretur.

LVI. Quibus rebus cognitis, Caesar maturandum sibi censuit, si esset in perficiendis pontibus periclitandum, ut priusquam essent majores eo copiae coactae, dimicaret. Nam ut, commutato consilio, iter in provinciam converteret, id ne tum quidem necessario faciendum existimabat; cum infamia atque indignitas rei, et oppositus mons Cebenna viarumque difficultas impediebat; tum maxime, quod adjungi Labieno atque iis legionibus quas una miserat, vehementer cupiebat. Itaque admodum magnis diurnis atque nocturnis itineribus confectis, contra omnium opinionem ad Ligerim pervenit: vadoque per equites invento, pro rei necessitate opportuno, ut brachia modo atque humeri ad sustinenda arma liberi ab aqua esse possent, disposito

---

(1) Et de statu, etc. *Ed avendo saputo qual era lo stato degli affari della nazione.*

equitatu, qui vim fluminis refringeret (1), atque hostibus primo adspectu perturbatis, incolumen exercitum trasduxit; frumentumque in agris, et copiam pecoris nactus, repletò iis rebus exercitu, iter in senones facere instituit.

LVII. Dum haec apud Caesarem geruntur Labienus eo supplemento quod nuper ex Italia venerat, relicto Agendici ut esset impedimentis praesidio, cum IV. legionibus Lutetiam proficiscitur (id est oppidum Parisiorum, positum in insula fluminis Sequanae): cujus adventu ab hostibus cognito, magnae ex finitimis civitatibus copiae convenerunt. Summa imperii transditur Camulogeno Aulerco, qui, prope confectus aetate, tamen propter singularem scientiam reimilitaris ad eum est honorem evocatus. Is, cum animadvertissea perpetuam esse paludem quae influeret in Sequanam (2), atque illum omnem locum magnopere impediret; hic consedit, nostrosque transitu prohibere instituit.

LVIII. Labienus primo vineas agere, cratibus atque agere paludum explere, atque iter munire conabatur. postquam id difficilius confieri animadvertit, silentio e castris III. vigilia egressus, eodem quo venerat itinere Melodunum pervenit. Id est oppidum Senonum in insula Sequanae positum, ut paulo ante Lutetiam diximus. Deprehensis navibus circiter L., celeriterque conjunctis atque eo militibus impositis, et rei novitate perterritis oppidanis, quorum magna pars erat ad bellum evocata, sine contentione oppido potitur: refectoque ponte quem superioribus diebus hostes rescinderant, exercitum transducit, et secundo flumine (3) ad Lutetiam iter facere coepit. Hostes, re cognita ab iis qui a Meloduno profugerant, Lutetiam incendi pontesque ejus oppidi resciudi jubent; ipsi, profecti a palude, in ripis Sequanae e regione Lutetiae, contra Labieni castra considunt.

LIX. Jam Caesar a Gergovia discessisse audiebatur: jam de Æduorum defectione et secundo Galliae motu, rumores afferebantur, Gallique in colloquis, interclu-

---

(1) Disposito, etc. *Avendo collocato la cavalleria al di sopra della corrente, per rompere il corso del fiume.*

(2) Perpetuam, etc. *Che la città era tutta circondata da una palude, che sboccava nella Senna.*

(3) Secundo flumine. *Seguitando il corso del fiume.*

sum itinere et Ligere Caesarem, inopia frumenti coactum, in Provinciam (1) contendisse confirmabant. Bellovaci autem, defectione Æduorum cognita, qui ante erant per se infideles, manus cogere atque aperte bellum parare coeperunt. Tum Labienus, tanta rerum commutatione, longe aliud sibi capiendum consilium atque antea senserat, intelligebat; neque jam ut aliquid acquireret, praelioque hostes lacesseret; sed ut incolumem exercitum Agendicum reduceret, cogitabat. Namque altera ex parte Bellovaci, quae civitas in Gallia maximam habet opinionem virtutis, instabant: alteram Camulogenus parato atque instructo exercitu tenebat; tum legiones a presidio atque impedimentis interclusas maximum flumen distinebat. Tantis subito difficultatibus objectis, ab animi virtute auxilium petendum videbat.

LX. Itaque sub vesperum consilio convocato, cohortatus, ut ea, quae imperasset diligenter industriaeque administrarent; naves, quas a Meloduno deduxerat, singulas equitibus rom. attribuit: et, prima confecta vigilia, millia IV. passuum secundo flumine progredi silentio, ibique se expectari, jubet; cohortes v., quas minime firmas ad dimicandum esse existimabat, castris presidio reliquit: v. ejusdem legionis reliquas, de media nocte, cum omnibus impedimentis adverso flumine (2) magno tumultu proficisci imperat. Conquirit etiam lintres (3), has magno sonitu remorum incitatas, in eamdem partem mittit. Ipse post paulo, silentio egressus cum III legionibus, eum locum petit, quos naves appelli jusserat.

LXI. Eo cum esset ventum, exploratores hostium, ut omni fluminis parte erant dispositi, inopiantes, quod magna subito erat coorta tempestas, ab nostris opprimuntur: exercitus (4) equitatusque, equitibus rom. administratibus, quos ei negotio praefeceret, celeriter trasmittitur. Uno fere tempore sub lucem hostibus nunciatur, in castris Romanorum praeter consuetudinem tumultuari (5), et magnum ire agmen adverso flu-

---

(1) Provinciam. *Sottintendi* Romanam.
(2) Adverso flumine. *Rimontando la riviera.*
(3) Lintres. *Le piccole barche.*
(4) Exercitus. *La fanteria.*
(5) Tumultuari. *Si facca molto strepito.*

mine, sonitumque remorum in eadem parte exaudiri, et paulo infra milites navibus transportari. Quibus rebus auditis, quod existimabant tribus locis transire legiones atque omnes perturbatos defectione Æduorum fugam parere, suas quoque copias in tres partes distribuerunt: nam ei praesidio e regione castrorum relicto, et parva manu Metiosedum versus missa, quae tantum progrederentur, quantum naves processisset, reliquas copias contra Labienum duxerunt.

LVII. Prima luce, et nostri omnes erant transportati, et hostium acies cernebatur Labienus milites cohortatus, ut suae pristinae virtutis, et tot secundissimorum praeliorum memoriam retinerent: atque ipsum Caesarem, cujus ductu saepenumero hostes superassent, adesse praesentem existimarent: dat signum praelii. Primo concursu, ab dextro cornu ubi septima legio constiterat, hostes pelluntur, atque in fuga conjiciuntur: ab sinistro, quem locum XII. legio tenebat, cum primi ordine, hostium transfixi pilis concidissent, tamen acerrime reliqui resistebant; nec dabat suspicionem fugae quisquam. Ipse dux hostium Camulogenus suis aderat, atque eos cohortabatur. At incerto etiam nùnc exitu victoriae, cum VII. legionis tribunis esset nunciatum quae in sinistro cornu gerentur, post tergum hostium legionem ostenderunt signaque intulerunt. Ne eo quidem tempore quisquam loco cessit: sed circumventi omnes interfectique sunt. Eamdem fortunam tulit Camulogenus. At ii, qui praesidio contra castra Labieni relicti, cum praelium commissum audissent, subsidio suis ierunt collemque coeperunt; neque nostrorum militum victorum impetum sustinere potuerunt. Sic, cum suis fugientibus permixit, quos non silvae montesque texerunt, ab equitatu sunt interfecti. Hoc negotio confecto, Labienus revertitur Agendicum, ubi impedimenta totius exercitui relicta erant; inde, cum omnibus copiis, ad Caesarem pervenit.

LXIII. Defectione Æduorum cogniti, bellum augetur; legationes in omnes partes circumittuntur: quantum gratia, auctoritate, pecunia valent, ad sollecitandas civitates nituntur. Nacti obsides, quos Caesar apud eos deposuerat, horum supplicio dubitantes territant. Petunt a Vercingetorige Ædui, ut ad se veniat, rationesque belli gerendi communicet. Re impetrata, con-

tendunt ut ipsis summa imperii transdatur : et re in controversiam deducta, totius Galliae concilium Bibracte indicitur. Eodem conveniunt undique frequentes ; multitudinis suffragiis res permittitur ; ad unum omnes Vercingetorigem probant imperatorem. Ab hoc concilio Rhemi, Lingones, Treviri abfuerunt ; illi, quod amicitiam Romanorum sequebantur: Treviri, quod aberant longius, et ab Germanis premebantur : quae fuit causa, quare toto abessent bello et neutris auxilia mitterent. Magno dolore Ædui fuerunt, se dejectos principatu: quaeruntur fortunae commutationem ; et Caesaris indulgentiam in se requirunt ; neque tamen, suscepto bello, suum consilium ab reliquis separare audent. Inviti summae spei adolescentes, Eporedorix et Viridomarus, Vercingetorigi parent.

LXIV. Ille imperat reliquis civitatibus obsides. Denique ei re constituit diem : huc omnes equites, xv. millia numero, celeriter convenire jubet. Peditatu, quem ante habuerit, se fore contentum dicit ; neque fortunam tentaturum, neque acie dimicaturum ; sed quoniam abundet equitatu, perfacile esse factu frumentationibus pabulationibusque Romanos prohibere, aequo modo animo suo ipsi frumenta corrumpant, aedificiaque incendant ; qua rei familiaris jactura, perpetuum imperium liberatemque se consequi videant. His constitutis rebus, Æduis Segusianisque, qui sunt finitimo Provinciae (1), x. millia peditum imperat ; huc addit equites DCCC ; his praeficit fratrem Eporedorigis, bellumque inferre Allobrogibus jubet. Altera ex parte, Gabalos proximosque pagos Arvernorum, in Helvios, item Rutenos Cadurcosque, ad fines Volcarum Arecomicorum depopulandos, mittit. Nihilominus clandestinis nunciis legationibusque Allobroges sollicitat, quorum mentes nondum a superiore bello resedisse sperabat. Horum principibus pecunias, civitati autem imperium totius Provinciae pollicetur.

LXV. Ad hos omnes casus provisa erant praesidia cohortium duarum et viginti, quae ex ipsa coacta Provincia, ab L. Caesare legato ad omnes partes opponebantur. Helvii sua sponte cum finitimis praelio congressi, pelluntur ; et C. Valerio Donotauro, Caburi

(1) Provinciae . . . Romanae.

filio, principe civitatis, compluribusque aliis interfectis, intra oppida murosque compelluntur. Allobroges, crebris ad Rhodanum dispositis praesidiis, magna cum cura et diligentia suos fines tuentur. Caesar, quod hostes equitatu superiores esse intelligebat, et, interclusis omnibus itineribus, nulla re ex Provincia atque Italia sublevari poterat, trans Rhenum in Germaniam mittit ad eas civitates, quas superioribus annis pacaverat; equitesque ab his accersit, et levis armaturae pedites, qui inter eos praelari consueverant. Eorum adventu, quod minus idoneis, equis utebantur, a tribunis militum reliquisque, sed et equitibus rom. atque evocatis equos sumit, Germanisque distribuit.

LXVI. Interea, dum haec geruntur, hostium copiae ex Arvernis equitesque, qui toti Galliae erant imperati, conveniunt. Magno horum coacto numero, cum Caesar in sequanos per extremos Lingonum fines iter faceret, quo facilius subsidium Provinciae ferri posset, circiter millia passuum x. ab Romanis, trinis castris Vercingetorix consedit, convocatisque ad concilium praefectis equitum, venisse tempus victoriae *demonstrat*: fugere in Provinciam Romanos, Galliaque excedere: id sibi ad praesentem obtinendam libertatem satis esse; ad reliqui temporis pacem atque otium parum profici (1): majoribus enim coactis copiis, reversuros, neque finem bellandi facturos; proinde, agmine impeditos adoriantur: si pedites suis auxilium ferant, atque in eo morentur, iter confici non posse: sin, id quod magis futurum confidat, relictis impedimentis suae saluti consulant: et usu rerum necessariarum et dignitate spoliatum iri (2): nam de equitibus hostium, quin nemo eorum progredi modo extra agmen audeat, ne ipsos quidem debere dubitare: id uno majore faciant animo, copias se omnes pro castris habiturum, et terrori hostibus futurum. Conclamant equites sanctissimo Jurejurando confirmari oportere, ne tecio recipiatur, ne ad liberos, ne ad parentes; ne ad uxorem aditum habeat, qui non bis per hostium agmen perequitarit (3).

---

(1) Ad reliqui, etc. *Che questa calma, e questo riposo loro gioverebbe poco per l'avvenire.*

(2) Et dignitate, etc. *Essi vi perderebbero l'onore.*

(3) Qui non bis, etc. *Che non abbia passato due volte a traverso dell' armata nemica.*

LXVII. Probata re atque omnibus ad jusjurandum adactis postero die, in tres partes distributo equitatu, duae se acies a duobus lateribus ostendunt: una a primo agmine iter impedire coepit. Qua re nunciata, Caesar suum quoque equitatum tripartito divisum ire contra hostem jubet. Pugnatur una omnibus in partibus. Consistit agmen (1): impedimenta inter legiones recipiuntur; si qua in parte nostris laborare aut gravius premi videbantur, eo signa inferri Caesar, aciemque converti jubebat: quae res ut hostes ad insequendum tardabat, et nostros spe auxilii confirmabat. Tandem Germani ab dextro latere, summam jugum nacti (2), hostes loco depellunt; fugientes usque ad flumen, ubi Vercingetorix cum pedestribus copiis consederat, persequuntur, compluresque interficiunt. Qua re animadversa, reliqui, ne circumvenientur veriti: se fu.ae mandant. Omnibus loci fit caedes Tres nobilissimi Ædui capti, ad Caesarem perducuntur: Cotus praefectus equitum, qui controversiam cum Convictolitane proximis comitiis habuerat; et Cavarillus qui, post defectionem Litavici, pedestibus copiis praefuerat; et Eporedorix, quo duce ante adventum Caesaris Ædui cum Sequanis bello contenderant.

LXVIII. Fugato omni equitatu, Vercingetorix copias suas, ut pro castri collocaverat, reduxit, protinusque Alesiam, quod est oppidum Mandubiorum, iter facere coepit: celeriterque impedimenta ex castris educi et se subsequi jussit. Caesar, impedimentis in proximum collem deductis, duabusque legionibus praesidio relictis, secutus quantum diei tempus est passum, circiter III. millibus hostium ex novissimo agmine interfectis, altero die ad Alesiam castra fecit. Perspecto urbis situ perterritisque hostibus, quod equitatu, qua maxima parte exercitus confidebant, erant pulsi, adhortatus ad laborem milites, Alesiam circumvallere instituit.

LXIX. Ipsum erat oppidum in colle summo, admodam edito loco, ut, nisi obsidione, expugnari non posse videretur: cujus collis radices duo duabus ex partibus flumina subluebant (3). Ante oppidum planities

---

(1) Agmen. *La fanteria.*

(2) Summam, etc. *Avendo guadagnato l'alto della collina.*

(3) Cujus collis, etc. *Ai piedi di quel colle scorrevano due ruscelli, l'uno da un lato, e l'altro* [illegible]

circiter millia passuum III. in longitudinem patebat: reliquis ex omnibus partibus colles mediocri interjecto spatio, pari altitudinis fastigio oppidum cingebant. Sub muro quae pars collis ad orientem solem spectabat, hunc omnem locum copiae Gallorum compleverant; fossamque, et maceriam (1) sex in altitudinem pedum praeduxerant. Eius munitionis, quae ab Romanis instituebatur, circuitus XI. millia passuum tenebat. Castra opportunis locis erant posita; ibique castella XXIII. facta, in quibus castellis interdiu stationes disponebantur, ne qua subito irruptio fieret: haec eadem noctu excubitoribus ac firmis praesidiis tenebantur.

LXX. Opere instituto, fit equestre praelium in ea; planitie, quam intermissam collibus III. millium passuum in longitudinem patere supra demonstravimus. Summa vi ab utrisque contenditur. Laborantibus nostris, Caesar Germanos submittit: legionesque pro castris constituit, ne quas subito irruptio ab hostium peditatu fiat. Praesidio legionum addito, nostris animus augetur: hostes in fugam conjecti, se ipsis multitudine impediunt: atque angustioribus portis relictis, coarctantur. Germani acris usque ad munitiones sequuntur. Fit magne caedes: nonnulli, relictis equis, fossam transire et maceriam transcendere conantur. Paulum legiones Caesar, quas pro vallo constituerat, promoveri jubet. Non minus, qui intra munitiones erant, Galli perturbantur: venire ad se confestim existimantes, ad arma conclamant: nonnulli perterriti in oppidum irrumpunt. Vercingetorix jubet portas claudi, ne castra nudentur. Multis interfectis, compluribus equis captis, Germani sese recipiunt.

LXXI. Vercingetorix, priusquam munitiones ab Romanis proficiantur, consilium capit omnem a se equitatum noctu dimittere; discentibus mandat, ut suam quisque eorum civitatem adeat; omnesque, qui per aetatem arma ferre possint, ad bellum cogant: sua in illos marita proponit; obtestaturque ut suae salutis rationem habeant; neu se, de communi liberate optime meritum, in cruciatum hostibus dedant: quod si indiligentes fuerint, millia hominum LXXX. delecta una secum interitura demonstrat: ratione initia, frumen-

---

(1) Maceriam. *Un muro di pietre a secco.*

tum se exigue dierum xxx. habere; sed paulo etiam longius tolerare posse parcendo (1). His datis mandatis qua erat nostrum opus intermissum, secunda vigilia silentio equitatum dimittit: frumentum omne ad se ferri jubet: capitis poenam iis, qui non paruerint, constituit: pecus, cujus magna erat ab Mandubiis compulsa copia, viritim distribuit: frumentum parce et paulatim metiri instituit: copias omnes, quas pro oppido collocaverat, in oppidum recipit. His rationibus auxilia Galliae expectare, et bellum administrare parat.

LXXII. Quibus rebus cognitis ex perfugis et captivis, Caesar haec genera munitionis instituit. Fossam pedum xx. directis lateribus duxit; ut ejus solum tantumdem pateret, quantum summa labra distabant (2), reliquas omnes munitiones ab ea fossa pedibus cd. reduxit; id hoc consilio (quoniam tantum esset necessario spatium complexus, nec facile totum opus corona militum cingeretur) ne de improviso aut noctu ad munitiones hostium multitudo advolaret, aut interdiu tela in nostros operi destinatos conjicere possent. Hoc intermisso spatio, duas fossas xv. pedes latas, eadem altitudine perduxit: quarum interiorem, campestribus ac demissis locis, aqua ex flumine derivata, complevit; post eas aggerem, et vallum xii. pedum exstruxit; huic loricam pinnasque adjecit (3) grandibus cervis eminentibus ad commissuras pluteorum atque aggeris (4), qui adscensum hostium tardarent; et turres toto opere circumdedit, quae pedes lxxx. inter se distarent.

LXXIII. Erat eodem tempore et materiari (5), et frumentari, et tantas munitiones fieri necesse, diminutis nostris copiis, quae longius ab castris progrediebantur; et nonnunquam opera nostra Galli tentare, atque eruptionem ex oppido pluribus portis facere

---

(1) Parcendo. *Economizzando questi viveri.*

(2) Fossam, etc. *Egli fece scavare perpendicolarmente un fosso di venti piedi, il di cui fondo era tanto largo quanto l'apertura.*

(3) Huic loricam, etc. *Egli vi aggiunge un parapetto a merli.*

(4) Grandibus, etc. *Guarnito di grossi tronchi di alberi forati nella giuntura del parapetto, e del ramparo.*

(5) Materiari. *Andar a cercar delle legna.*

summa vi conabantur. Quare ad haec rursus opera addendum Caesar putavit, quo minore numero militum munitones defendi possent. Itaque truncis arborum aut admodum firmis ramis abcissis, atque horum doloratis atque praecutis cacuminibus, perpetuae fossae quinos pedes altae ducebantur. Huc illi stipides demissi et ab infimo revicti, ne revelli posset, ab ramis eminebant. Quini erant ordines conjecti inter se atque implicati; quoqui intraverant, se ipsi acutissimis vallis induebant (1): hos cippos appellabant. Ante hos, obliquis ordinibus in quincunquem dispositis: scrobes trium in altitudinem pedum fodiebantur, paulatim angustiore ad infimum fastigio. Huc teretes stipides, feminis crassitudine (2), ab summo praecuti et praeusti, demittebantur; ita ut non amplius IV. digitis ex terra eminerent; simul, confirmandi et stabiliendi causa, singuli ab infimo solo pedes terra exculcabantur; reliqua pars scrobis, ad occultandas insidias, viminibus ac vircultis integebatur. Hujus generis octoni ordines ducti, ternos inter se pedes distabant; id ex similitudine floris lilium appellebant. Ante haec, taleae pedem longae, ferreis hamis infixis, totae in terram infodiebantur, mediocribusque intermissis spatiis, omnibus locis disserebantur, quos *stimulos* numinabant.

LXXIV. His rebus perfectis, regiones secutus quam potuit aequissimas, pre loci natura, XIV. millia passuum complexus, pares ejusdem generis munitiones, diversas ab his, contra exteriorem hostem perfecit; ut ne magna quidem multitudine, si ita acciditat, ejus discessu, munitionem praesidia circumfundi possent, neu cum periculo ex castris égredi cogerentur, dierum XXX. pabulum frumentumque habere omnes convectum jubet.

LXXV. Dum haec ád Alesiam geruntur, Galli concilio principum indicto non omnes qui arma ferr possent, ut (censuit Vercingetorix) convocandos sta tuunt, sed certum numerum cuique civitati imperan dum; ne tanta multitudine confusa, nec moderari nec discernere suos nec frumentandi rationem haber

---

(1) Se ipsi, etc. *Essi si abbracciavano in questi tro chi pontuti.*

(2) Teretes, etc. *De' pali rotondi, grossi quanto un coscia d' uomo.*

possent. Imperant Æduis atque eorum clientibus, Segusianis, Ambivaretis, Aulercis Brannovicibus, Brannoviis, millia xxxv. parem numerum Arvernis, adjunctis Eleutheris. Cadurcis, Gabalis Vellaunis, qui sub imperio Arvernorum esse consueverunt: Senonibus, Sequanis, Biturigibus, Santonibus, Rutenis, Carnutibus xii. millia: Bellovacis, x.; totidem, Lemovicibus; octona Pictonibus, et Turonis, et Parisiis, et Helviis: Suessionibus, Ambianis, Mediomatricis, Petrocoriis, Nerviis, Morinis, Nitiobrigibus, quina millia: Aulercis Cenomanis totidem: Atrebatibus iv. millia: Bellocassis, Lexoviis, Aulercis, Eburonibus, terna; Rauracis et Boiis, xxx; universis civitatibus, quae Oceanum attingut, quaeque eorum consuetudine Amoricae appellantur (quo sunt in numero Curiosolites, Rhedones, ambibari, Cadetes, Osismii, Lemovices, Veneti, Unelli), sena, ex his Bellovaci suum numerum non contulerunt; quod se suo nomine atque arbitrio cum Romanis bellum gesturos dicerent, neque cujusquam imperio obtemperaturos: rogati tamen a Comio, pro ejus hospitio ii. millia miserunt.

MXXVI. Hujus opera Comii, ita ut antea demonstravimus, fideli atque utili superioribus annis erat usus in Britannia Caesar: pro quibus meritis (1) civitatem ejus immunem esse jusserat; jura legesque reddiderat; atque ipsi Morinos attribuerat. Tanta tamen universae Galliae consensio fuit libertatis vindicandae, et pristinae belli laudis recuperandae, ut neque beneficiis neque amicitiae memoria moverentur; omnesque et animo et opibus in id bellum incumberent, coactis equitum viii. millibus, et peditum circiter ccxl. Haec in Æduorum finibus recensebantur (2) numerusque inibatur: praefecti constituebantur: Comio Atrebati, Viridomaro, et Eporedorigi, Æduis Vergasillauno Arverno, consobrino, Vercingetorigis summa imperii transditur. Iis deducti ex civitatibus attribuuntur, quorum consilio bellum administraretur. Omnes alacres et fiduciae pleni ad Alesiam proficiscuntur, nec erat omnium quisquam, qui adspectum modo tantae multitudinis sustineri posse

---

(1) Meritis. *Servizj.*
(2) Recensebantur. *Se ne facea la rassegna.*

arbitraretur; praesertim ancipiti praelio (1): cum ex oppido eruptione pugnaretur, et foris tantae copiae equitatus peditatusque cernerentur.

LXXVII. At ii qui Aalesiae obsidebantur, praeterita die, qua suorum auxilia expectaverant consumpto omni frumento, inscii, quid in Æduis gereretur, concilio coacto, de exitu fortunarum suarum consultabant: apud quos variis dictis sententiis, quarum pars, deditionem; pars, dum vires suppeterent, eruptionem censebant; non praetereunda videtur oratio Critognati, propter ejus singularem ac nefariam crudelitatem. Hic summo in Arvernis natus loco, et magnae habitus auctoritatis, » Nihil (inquit) de eorum sententia dicturus sum. qui turpissimam servitutem deditionis nomine appellant; neque hos habendos civium loco, neque ad concilium adhibendos censeo. Cum iis mihi res sit, qui eruptionem probant: quorum in consilio, omnium vestrum consensu; pristinae residere virtutis memoria videtur. Animi est ista mollities, non virtus: inopiam paulisper ferre non posse. Qui se ultro morti offerant facilius reperiuntur quam qui dolorem patienter ferant. Atque ego hanc sententiam probarem (nam apud me multum dignitas(2) potest), si nullam, praeterquam vitae nostrae, jacturam fieri viderem: sed in consilio capiendo, omnem Galliam respiciamus, quam ad nostrum auxilium concitavimus. Quid, hominem millibus LXXX. uno loco interfectis, propinquis consanquineisque nostris animi fore existimatis, si pene in ipsis cadaveribus praelio decertare cogentur? Nolite hos vestro auxilio spoliare, qui vestrae salutis causa suum periculum neglexerint; nec stultitia ac temeritate vestra, aut imbecillitate animi, omnem Galliam prosternere ac perpetuae servituti addicere. An, quod ad diem non venerunt, de eorum fide costantiaque dubitatis? Quid ergo? Romanos in illis ulterioribus munitionibus animine causa quotidie exerceri putatis? Si illorum nunci s confirmari non potestis, omni aditu praecepto, iis utimini testibus, appropinquare eorum adventum: cujus rei timore exterriti, diem noctemque in opere versantur. Quid ergo mei consilii est? Facere, quod nostri majores, nequa-

---

(1) Accipiti praelio. *Dovendo far fronte da tutti due i lati.*
(2) Dignitas. *L' onore.*

quam pari bello Cimbrorum Teutonumque, fecerunt: qui in oppida compulsi, ac simili inopia subacti, eorum corporibus, qui aetate inutiles ad bellum videbantur, vitam toleraverunt: neque se hostibus transdiderunt: cujus rei exemplum si non haberemus tamen libertatis causa instituí et posteris prodi, pulcherrimum judicarem. Nam q id huic simile bello fuit? Depopulata Gallia, magnaque illata calamitate, Cimbri finibus nostris aliquando excesserunt, atque alias terras petierunt, jura, leges, agros, libertatem nobis reliquerunt: Romani vero quid petunt aliud, aut quid volunt, nisi invidia abducti, quos fama nobiles potentesque bello cognoverunt, horum in agris civitatibusque consistere, atque his aeternam injungere servitutem? neque enim unquam alia conditione bella gesserunt. Quod si ea, quae in longinquis nationibus geruntur, ignoratis: respicite finitimam Galliam, quae in provinciam redacta, jure et legibus commutatis, securibus subjecta (1), perpetua premitur servitute ».

LXXVIII. Sententiis dictis, constituunt ut, qui valetudine aut aetate inutiles sint bello, oppido excedant, atque omnia prius experiantur, quam ad Critognati sententiam descendant: illo tamen potius utendum consilio, si res cogat atque auxilia morentur, quam aut deditionis aut pacis subeundam conditionem. Mandubii, qui eos oppido receperant cum liberis atque uxoribus exire coguntur. Ii, cum ad munitione Romanorum accessissent, flentes omnibus precibus orabant, ut se in servitutem receptos cibo juvarent. Hos Caesar, dispositis in vallo custodiis, recipi prohibebant.

LXXIX. Interea Comius reliquique duces, quibus summa imperii permissa erat, cum omnibus copiis ad Alesiam perveniunt; et, colle exteriore (2) occupato, non longius D. passibus a nostris munitionibus considunt. Postero die, equitatu ex castris educto, omnem eam planitiem, quam in longitudinem III millia passuum patere demonstravimus, complent: pedestresque

---

(1) Securibus subjecta. *Assoggettita alle scuri, vale a dire ai magistrati Romani. Le scuri, ed i fasci di verghe erano la marca dell'autorità presso i Romani: e se ne portavano dodici avanti ai Consoli.*

(2) Exteriore. *Fuori della città.*

copias, paulum ab eo loco, ebditas in locis superioribus costituunt. Erat ex oppido Alesia despectus in campum. Concurritur: his auxiliis visis; fit gratulatio inter eos, atque omnium animi ad laetitiam excitantur. Itaque, productis copiis, ante oppidum considunt, et proximam fossam cratibus integunt atque aggere explent seque ad eruptionem atque omnes casus comparant.

LXXX. Caesar omni exercitu ad utramque partem munitionum disposito, ut, si usus veniat (1), suum quisque locum teneat et noverit, equitatum ex castris educi, et praelium committi jubet. Erat ex omnibus castris, quae summum undique jugum tenebant, despectus; atque omnium militum intenti animi pugnae eventum expectabant. Galli inter equites, raros saggittarios expetitosque levis armaturae interjecerant, qui suis cedendibus auxilio succurrerent, et nostrorum equitum impetum sustinerent. Ab his complures de improviso vulnerati, praelio excedebant. Cum suos pugna superiores esse Galli confiderent, et nostros premi multitudine viderent, ex omnibus partibus et ii qui munitionibus continebantur, et ii qui ad auxilium convenerant, clamore et ululatu suorum animos confirmabant. Quod in cospectu omnium res gerebatur, neque recte aut turpiter factum celari poterat; utrosque et laudis cupiditas et timor ignominiae ad virtutem excitabat. Cum a meridie prope ad solis occasum dubia victoria (2) pugnaretur, Germani, una in parte confertis turmis, in hostes impetum fecerunt, eosque propulerunt; quibus in fugam conjectis, sagittarii circumventi interfectique sunt. Item ex reliquis partibus nostri, cedentes usque ad castra insecuti, sui colligendi facultatem non dederunt.. At ii qui ab Alesia processerant, moesti, prope victoria desperata, se in oppidum receperunt.

LXXXI. Uno die intermisso, Galli, atque hoc spatio, magno cratium (3), scalarum, harpagonum numero effecto, media nocte silentio ex castris egressi, ad campestres munitiones accedunt. Subito clamore sublato, qua significatione qui in oppido obsidebantur,

---

(1) Ut, si usus veniat. *Affinchè in caso di bisogno.*

(2) Dubia victoria. *Con un dubbioso successo, senza vantaggio dell' una e dell' altra parte.*

(3) Cratium. *Di graticci.*

de suo adventu cognoscere possent; crates projicere, fundis sagittis, lapidibus nostros de vallo deturbare, reliquaque quae ad oppugnationem pertinent administrare. Eodem tempore, clamore exaudito, dat tuba signum suis Vercingetorix, atque ex oppido educit. Nostri, ut superioribus diebus suus quisque locus erat definitus, ad munitiones accedunt: fundis, librilibus sudibusque quas in opere disposuerant, ac glandibus Gallos perterrent. Prospectu tenebris ademto, multa utrimque vulnera accipuntur, complura tormantis tela conjiciuutur. At M. Antonius et C. Trebonis legati e quibus eae partes ad defendendum obvenerant qua ex parte premi nostros intellexerant, iis auxilio ex ulterioribus castellis deductos submittebant.

LXXXII. Dum longius ab munitione aberant Galli, plus multitutine telorum proficiebant: posteaquam propius successerunt, aut se ipsi stimulis inopinantes induebant, aut in scrobes delapsi transfodiebantur (1), aut ex vallo et turribus transiecti pilis muralibus interibant. Multis undique vulneribus acceptis, nulla munitione perrupta, cum lux appeteret, veriti, ne ab latere aperto ex superioribus castris eruptione circumvenirentur, se ad suos receperunt. At interiores (2), dum ea quae a Vercingetorige ad eruptionem praeparata erant, proferunt, priores fossas explent, diutius in iis rebus administrandis morati, prius suis discessisse cognoverunt, quam munitionibus appropinquarent. Ita re infecta, in oppidum reverterunt.

LXXXIII. Bis magno cnm detrimento repulsi Galli, quid agant consulunt: locorum peritos adhibent ab iis superiorum castrorum situs munitionesque cognoscunt. Erat a septentrionibus collis, quem quia, propter magnitudinem circuitus, opere circumplecti (3) non potuerant nostri, necessarioque pene, iniquo loco et leniter declivi castra fecerant. Haec C. Aniistius Reginus, et C. Caninius Rebilus, legati, cum II. legionibus obtinebant. Cognitis per exploratores regionibus, duces hostium, millia LV. ex omni numero diligunt earum civitatum, quae maximam virtutis opinionem habebant,

---

(1) Aut se ipsi, etc. *Ov' essi si racchiudevano da se stessi nei triboli, o cascando nelle fosse essi si traforavano.*

(2) Interiores. *Coloro che erano nella città.*

(3) Opere circumplecti. *Racchiudere nelle linee.*

quid quoque pacto agi placeat, occulte inter se constituunt: adeundi tempus definiunt, cum meridies esse videatur. Iis copiis Vergasillaunum Arvernum, unum ex IV. ducibus, propinquum Vercingetorigis praeficiunt. Ille ex castris prima vigilia egressus, prope confecto sub lucem itinere, post montem se occultavit; militesque ex nocturno labore sese reficere jussit. Cum jam meridies appropinquare videretur, ad ea castra, quae supra demonstravimus, contendit: eodemque tempore equitatus ad campestres munitiones accedere, et reliquae copiae sese pro castris ostendere coeperunt.

LXXXIV. Vercingetorix ex arce Alesiae suos conspicatus, ex oppido egreditur; a castris, longurios, musculos (1), falces, reliquaque quae eruptionis causa paraverat, profert. Pugnatur uno tempore omnibus locis acriter: atque omnia tentantur: qua minime pars firma visa est, huc concurritur Romanorum manus tantis munitionibus distinetur, nec facile plurimis locis occurrit. Multum ad terrendos nostros valuit clamor, qui post tergum pugnantibus extitit: quod suum periculum in aliena vident virtute consistere: omnia enim plerumque quae absunt, vehementius hominum mentes perturbant.

LXXXV. Caesar idoneum locum nactus, quid quaque in parte geratur, cognoscit; laborantibus auxilium submittit. Utrisque ad animum occurrit 2) unum illud esse tempus, quo maxime contendi conveniat. Galli, nisi perfregerint munitiones, de omni salute desperant: Romani, si rem obtinuerint, finem laborum omnium expectant. Maxime ad superiores munitiones laboratur, quo Virgasillaunum missum demonstravimus. Exiguum loci ad declivitatem fastigium, magnum habet momentum (3). Alii tela conjiciunt; alii testudine facta subeunt; defaticatis invicem integri succedunt. Agger ab universis in munitionem conjectus, et adscensum dat Gallis et ea quae in terram occultaverunt Romani contegit; nec jam arma nostris, nec vires suppetunt.

LXXXVI. His rebus cognitis, Caesar Labienum cum

---

(1) Longurios, musculos. *Lunghe pertiche, gallerie coperte.*

(2) Utrisque, etc. *Ciascuno dicea a se medesimo.*

(3) Exiguum loci, etc. *La piccola eminenza, che sovrastava sul pendio era di una grande importanza.*

cohortibus VI. subsidio laborantibus mittit. Imperat, si sustinere non possit, deductis cohortibus eruptione pugnet; id, nisi necessario, ne faciat. Ipse adit reliquos: cohortatur ne labori succumbant: omnium superiorum dimicationum fructum, in eo die atque hora docet consistere. Interiores, desperatis campestribus locis propter magnitudinem munitionum, loca praerupta ex adscensu tentant. Huc ea quae paraverant conferunt: Multitudine telorum ex turribus propugnantes deturbant, aggere et cratibus fossas explent, aditus expediunt (1) falcibus vallum ac loricam rescindunt.

LXXXVII. Caesar mittit primo Brutum adolescentem cum cohortibus VI.; post cum aliis VII. Fabium legatum postremo ipse, cum vehemensius pugnaretur, integros subsidio adducit. Restituto praelio, ac repulsis hostibus: eo quo Labienum miserat, contendit: cohortes VI. ex proximo castello educit: equitum se partem sequi, partem circumire exteriores munitiones et ab tergo hostes adoriri jubet. Labienus, postquam neque aggeres neque fossae vim hostium sustinere poterant, coactis nude quadraginta cohortibus, quas ex proximis praesidiis deductas fors obtulit, Caesarem per nuncios facit certiorem, quid faciendum existimet. Accellerat Caesar ut praelio intersit.

LXXXVIII. Ejus adventu ex colore vestitus cognito, quo insigni in praeliis uti consueverat, turmisque equitum et cohortibus visis quas se sequi jusserat, ut de locis superioribus haec declivia et devexa cernebantur, hostes committunt praelium. Utrimque clamore sublato, excipit rursus ex vallo atque ómnibus munitionibus clamor. Nostri omissis pilis, gladiis rem gerunt. Repente post tergum equitatus cernitur: cohortes aliae appropinquant, hostes terga vertunt: fugientibus equites occurrunt, fit magna caedes. Sedulius, dux et principes Lemovieum, occiditur; Vergasillaunus Arvernus vivus in fuga comprehenditur: signa militaria LXXIV. ad Caesarem referuntur: pauci ex tanto numero se incolumes in castra recipiunt. Cospicati ex oppido eadem et fugam suorum, desperata salute, copias a munitionibus reducunt. Fit protinus, hac re audita,

---

(1) Aggere, etc. *Con terra, e fascine essi rendevano il passaggio praticabile.*

ex castris Gallorum fuga. Quod nisi crebris subsidiis, ac totius diei labore milites fuissent defessi, omnes hostium copiae deleri potuissent, de media nocte missus equitatus novissimum agmen consequitur: magnus numerus capitur atque interficitur, reliqui ex fuga in civitates discedunt.

LXXXIX. Postero die Vercingetorix concilio convocato, id se bellum suscepisse, non suarum necessitatem, sed comunis libertatis causa demonstrat: et, quoniam sit fortunae cedendum, ad utramque rem se illis offerre; seu morte sua Romanis satisfacere, seu vivum transdere velint. Mittuntur de his rebus ad Caesarem legati. Jubet arma transdi, principes produci. Ipse in munitione pro castris consedit: eo duces producuntur; Vercingetorix deditur, arma projiciuntur. Reservatis Æduis atque Arvernis, si per eos civitates (1) recuperare posset, ex reliquis captivis toto exercitu capita singula praedae nomine distribuit (2).

XC. His rebus confectis, in Æduos proficiscitur; civitatem recipit. Eo legati ab Arvernis missi, quae imperaret, se facturos pollicentur. Imperat magnum numerum obsidum. Legiones in hiberna mittit: captivorum circiter xx. millia Æduis Arvernisque reddit. T. Labienum, cum II legionibus et equitatu, in Sequanos proficisci jubet. Huic M. Sempronium Rutilum attribuit (3). C. Fabium et L. Minucium Basilum cum II. legionibus in Rhemis collocat, ne quam a finitimis Bellovacis calamitatem accipiant, C. Antistium Reginum in Ambivaretos: T. Sextium in Bituriges; C. Caninium Rebilum in Rutenos, cum singulis legionibus mittit. Q. Tullium Ciceronem et P. Sulpicium, Cabilloni et Matiscone in Æduis ad Ararim, rei frumuntariae causa collocat: ipse Bibracte hiemare constituit. His rebus Caesaris litteris cognitis, Romae dierum xx. supplicatio indicitur.

---

(1) Si per eos, etc. *É come se egli avesse detto :* ut experiretur an per eos, etc.

(2) Capita singula, etc. *Egli dà un prigioniero a titolo di bottino.*

(3) Attribuit. *Associa.*

LIBER VIII.

Scriptore A. Hirtio Pansa.

Coactus assiduis tuis vocibus, Balbe, cum quotidiana mea recusatio non difficultatis excusationem, sed inertiae videretur deprecationem habere, difficillimam rem suscepi. Caesaris nostri Commentarios rerum gestarum Galliae, non comparandos superioribus atque insequentibus ejus scriptis contexui: novissimumque imperfectum ab rebus gestis Alexandrinae confeci usque ad exitum, non quidem civilis dissensionis, cujus finem nullum videmus, sed vitae Caesaris quos utinam qui legent, scire possent, quam invitus susceperim scribendos: quod facilius caream stultitia atque arrogantiae crimine, qui me mediis interposuerim Caesaris scriptis. Constat enim inter omnes, nihil tam operose ab aliis esse perfectum: quod non horum elegantia Commentariorum superetur: qui sunt editi ne scientia tantarum rerum scriptoribus deesset (1); adeoque probantur omnium judicio, ut praerepta, non praebita facultas scriptoribus videatur. Cujus tamen rei major nostra, quam reliquorum est admiratio: coeteri, enim, quam bene atque emendate; nos etiam quam facile atque celeriter eos confecerit, scimus. Erat autem in Caesare, cum facultas atque elegantia summa scribendi, tum verissime suorum scientia consiliorum explicandorum. Mihi ne illud quidem accidit, ut alexandrino atque africano bello interessem, quae bella quanquam ex parte nobis Caesaris sermone sint nota; tamen aliter audimus ea, quae rerum novitate aut admiratione nos capiunt; aliter, quae pro testimono sumus dicturi. Sed ago nimirum, dum omnes excusationis causas colligo, ne cum Caesare conferat: hoc ipsum crimen arrogantiae subeo, quod me judicio cuiusquam existimem posse cum Caesare comparari. Vale.

---

(1) Qui sunt, etc. *I quali sono composti per servire di memorie agli storici.*

ARGUMENTUM.

Hirtius novam Galliae defectionem describit, ex qua bellum consecutum: primo contra Bituriges: deinde contra Carnutes; tertio contra Bellovacos; quartum quod a Caninio cum Dumnaco Andium duce, deinde cum Luterio et Drapete gestum est, ubi et oppugnatio Uxelloduni exponitur: tandem ut, exercitu in hiberna dimisso, in Italiam Caesar profectus sit; qua in profectione docet quae fuerint belli civilis causae et semina.

I. Omni Gallia devicta, Caesar cum superiori aestate nullum bellandi tempus intermisisset, militesque hibernorum quiete reficere a tantis laboribus vellet complures eodem tempore civitates renovare belli consilia nunciabantur, conjurationesque facere. Cujus rei verisimilis causa afferebatur quod Gallis omnibus cognitum esset, neque ulla multitudine in unum locum coacta resisti posse Romanis: nec, si diversa bella complures eodem tempore inissent civitates; satis auxilii aut spatii aut copiarum habiturum exercitum populi rom. ad omnia persequenda: non esse autem alicui civitati sortem incommodi recusandam, si tali mora reliquae possent se vindicare in libertatem.

II. Quae ne opinio Gallorum confirmaretur, Caesar M. Antonium quaestorem suis praefecit hibernis: ipse cum equitatus praesidio, pridie Kal. Januarias ab oppido Bibracte proficiscitur ad legionem XIII. quam non longe a finibus Æduorum collocaverat in finibus Biturigum: eique adjungit legionem XI., quae proxima fuerat. Binis cohortibus ad impedimenta tuenda relictis reliquum exercitum in copiosissimos agros Bituricum inducit; qui, cum latos fines et complura oppida haberent; unius legionis hibernis non potuerant contineri: quin bellum pararent, conjurationesque facerent.

III. Repentino adventu Caesaris accidit, quod imparatis disjectisque accidere (1) fuit necesse, ut, sine timore ullo rura colentes, prius, ab equitatu opprimerentur, quam confugere in oppida possent. Namque etiam illud vulgare incursionis hostium signum, quod incendiis aedificiorum intelligi consuevit, Caesaris id

(1) Disjectis. *Alla gente dispersa.*

erat interdicto sublatum ; ne aut copia pabuli frumentique, si longius progredi vellet, deficeretur; aut hostes incendiis terrerentur. Multis hominum millibus captis, perterriti Bituriges, qui primum adventum effugere potuerant Romanorum, in finitimas civitates aut privatis hospitiis confisi, aut societate consiliorum confugerant. Frustra: nam Caesar magnis itineribus omnibus locis occurrit; nec dat ulli civitati spatium de aliena pôtius quam de domestica salute cogitandi: qua celeritate, et fideles amicos retinebat, et dubitantes terrore ad conditiones pacis adducebat. Tali conditione proposita, Bituriges, cum sibi viderent clementia Caesaris reditum patere in ejus amicitiam, finitimasque civitates sine ulla poena dedisse obsides, atque in fidem receptas esse, idem fecerunt.

IV. Caesar militibus, pro tanto labore ac patientia, qui brumalibus diebus itineribus difficillimis, frigoribus intollerandis, studiosissime permanserant in labore, ducentos sestertios; centurionibus, II. millia nummum praedae nomine condonanda pollicetur; legionibusque in hiberna remissis, ipse se recepit die XL. Bibracte. Ibi cum jus diceret, Bituriges ad eum legatos mittunt, auxilium petitum contra Carnutes quos intulisse bellum sibi quaerebantur. Qua re cognita, cum non amplius X. et VIII. dies in hibernis esset commoratus, legiones XIV. et VI. ex hibernis ab arare educit quas ibi collocatas, explicandae rei frumentariae causa, superiore Commentario demonstratum est. Ita cum duabus legionibus ad persequendos Carnutes proficiscitur.

V. Cum fama exercitus ad hostes esset perlata, calamitate certorum ducti Carnutes, desertis vicis oppidisque, quae tollerandae hiemis causa, constitutis repente exiguis ad necessitatem aedificiis, incolebant (nuper enim devicti complura oppida dimiserant), dispersi profugiunt. Caesar erumpentes eo maxime tempore acerrimas tempestates cum subire milites nollet, in oppido Carnutum Genabo castra ponit, atque in tecta partim Gallorum, partim quae, conjectis celeriter stramentis, tentoriorum integendorum gratia, erant inaedificata, milites contegit: equites tamen, et auxiliarios pedites: in omnes partes mittit, quascumque pètisse dicebantur hostes: nec frustra: nam plerumque magna praeda potiti nostri revertuntur. Oppressi Car-

nutes hiemis difficultate, terrore periculi; cum tectis expulsi nullo loco diutius consistere auderent, nec silvarum praesidio tempestatibus durissimis tegi possent, dispersi, magna parte amissa suorum, dissipantur, in finitimas civitates.

VI. Caesar tempore anni difficillimo, cum satis haberet convenientes manus dissipare, ne quod initium belli nasceretur; quantumque in ratione esset, exploratum haberet sub tempus, aestivorum nullum summum bellum (1) posse conflari: C. Trebonium cum II. legionibus quas secum habebat, in hibernis Genabi collocavit: ipse, cum crebris legationibus Rhemorum certior fieret, Bellovacos, qui belli gloria Gallos omnes Belgasque praestabant, finitimasque his civitates, duce Correo Bellovaco et comio Atrebate, exercitum comparare atque in unum locum cogere, ut omni multitudine in fines Suessionum, qui Rhemis erant attributi, facerent impressionem pertinere autem non tantum ad dignitatem, sed etiam ad salutem suam judicaret nullam calamitatem socios optime de republica meritos accipere: legionem ex hibernis evocat rursus XI. litteras autem ad C. Fabium mittit, ut in fines Suessionum legiones II quas habebat, adduceret, alteramque ex duabus a T. Labieno accersit. Ita, quantum hibernorum opportunitas bellique ratio postulabat, perpetuo suo labore, in vicem legionibus expeditionem onus injungebat.

VII. His copiis coactis, ad Bellovacos proficiscitur; castrisque in eorum finibus positis equitum turmas dimittit in omnes partes ad aliquos excipiendos, ex quibus hostium consilia cognosceret. Equites officio functi renunciant paucos in aedificiis esse inventos: atque hos, non qui agrorum incolendorum causa remansissent (namque esse undique diligenter demigratum), sed qui speculandi gratia essent remissi. A quibus cum quaereret Caesar, quo loco multitudo esset Bellovacorum; quodque esset consilium eorum, inveniebat, Bellovacos omnes qui arma ferre possent, in unum locum convenisse, itemque Ambianos, Aulercos, Caletes, Velocasses, Atrebates: locum castris excelsum, in silva impedita circumdatum palude, delegisse: omnia impedimenta in ulteriore silvas contulisse: complures esse prin-

(1) Summum bellum. *Una guerra generale.*

cipies belli auctores ; sed multitudinem maxime Correo obtemperare , quod ei summo esse odio nomen populi rom. intellexissent ; paucis ante diebus , ex his castris comium discessisse ad auxilia Germanorum adducenda ; quorum et vicinitas propinqua et multitudo esset infinita: constituisse autem Bellovacos, omnium principum consensu , summa plebis cupiditate , si ut dicebatur , Caesar cum III. legionibus veniret, offerre se ad dimicandum , ne miseriore ac duriore postea conditione , cum toto exercitu decertare cogerentur: sin majores copias adduceret, in eo loco permanere, quem delegissent; pabulatione autem , quae propter anni tempus cum exigua, tum disjecta esset, et frumentatione et reliquo commeatu , ex insidiis prohibere Romanos.

VIII. Quae Caesar cum consentientibus plurimis cognovisset (1) , atque ea , quae proponerentur consilia plena prudentiae longeque a temeritate barbarorum remota esse judicaret, omnibus rebus in serviendum statuit, quo celerius hostes , contempta suorum paucitate, prodirent in aciem. Singularis enim virtutis veteranas legiones VII. VIII. et IX. habebat , summae spei , delectaeque juventutis , XI ; quae octavo jam stipendio functa (2), tamen , collatione reliquarum, nondum eamdem vetustatis et virtutis coeperat opinionem. Itaque , concilio advocato , rebus iis, quae ad se essent delatae omnibus expositis , animos multitudinis confirmat. Si forte hostes III. legionum numero posset elicere ad dimicandum , agminis ordinem ita constituit , ut legio VII. VIII. et IX. ante omnia irent impedimenta : deinde omnium impedimentorum agmen (quod tamen erat mediocre , ut in expeditionibus esse consuevit) , cogeret XI. : ne majoris multitudinis species accidere hostibus posset, quam ipsi depoposcissent. Hac ratione pene quadrato agmine instructo, in conspectum hostium, celerius opinione eorum , exercitum adducit.

IX. Cum legiones repente instructas velut in acie certo gradu accedere Galli viderent, quorum erant ad Caesarem plena fiduciae consilia perlata , sive certaminis periculo , sive subito adventu , seu expectatione

---

(1) Quae Caesar , etc. *Cesare essendo stato informato di tutto ciò da diverse persone.*

(2) Quae octavo , etc. *Che avea di già otto anni di servizio.*

nostri consilii, copias instruunt pro castris, nec loco superiore decedunt. Caesar, etsi dimicare optaverat, tamen admiratus tantam multitudinem hostium, valle intermissa, magis in altitudinem depressa quam late patente, castra castris hostium confert (1). Haec imperat vallo pedum XII. muniri, coronisque loriculam pro ratione ejus altitudinis inaedificari (2), fossam duplicem pedum quinum denum lateribus directis, deprimi; turres crebras excitari in altitudinem III. tabulatorum, pontibus transjectis constratisque conjungi; quorum frontes viminea loricula munirentur, ut hostis a duplici propugnatorum ordine depelleretur: quorum aliter ex pontibus, quotutior altitudine esset, hoc audacius longiusque tela permitteret: alter, qui propior hostem in ipse vallo collocatus esset, ponte ab incidentibus telis tegeretur. Portis fores altioresque turres imposuit (3).

X. Hujus munitionis duplex erat consilium: namque et operum magnitudinem et timorem suum sperabat fiduciam barbaris allaturum: et cum pabulatum frumentatumque longius esset proficiscendum, parvis copiis castra munitione ipsi videbat posset defendi. Interim, crebro paucis utrimque procurrentibus, inter bina castra palude interjecta, contendebatur: quam tamen paludem nonnumquam aut nostra auxilia Gallorum Germanorumque transibant, acriusque hostes insequebantur, aut vicissim hostes eadem trasgressi, nostros longius submovebant. Accidebat autem quotidianis pabulationibus (id quod accidere erat necesse, cum raris disjectisque ex aedificiis (4) pabulum conquireretur), ut impeditis locis dispersi pabulatores circumvenirentur: quae res etsi mediocre detrimentum jumentorum ac servorum nostris afferebat, tamen stultas cogitationes incitabat barbarorum; atque eo magis, quod Comius, quem profectum ad auxilia Germanorum accersenda dixeram, cum equitibus venerat: qui, tametsi numero non am-

---

(1) Castria castris, etc. *Egli si accampò dirimpetto al nemico.*

(2) Coronisque loriculam inaedificari. *E che il parapetto sia guarnito di merli.*

(3) Portis fores, etc. *Egli fortificò con porte e con torri molto alte tutte l'entrate.*

(4) Raris disjectisque, etc. *Nelle case isolate, lontane le une dalle altre.*

plius erant quingenti, tamen Germanorum adventu barbari inflabantur.

XI. Caesar, cum animadverteret hostem complures dies castris palude et loci natura munitis se tenere, neque oppugnari castra eorum sine dimicatione perniciosa, nec locum munitionibus claudi nisi a majore exercitu posse; litteras ad Trebonium mittit, ut quam celerrime posset, legionem XIII., quae cum D. Sextio legato in Biturigibus hiemabat, accerseret, atque ita cum III. legionibus, magnis itineribus, ad se veniret ipse equites invicem Rhemorum ac Lingonum, reliquarumque civitatum, quorum magnum numerum evocaverat, praesidio pabulationibus (1) mittit, qui subitas hostium incursiones sustineret.

XII. Quod cum quotidie fieret hac jam consuetudine diligentia minueretur (quod plerumque accidit diuturnitate), Bellovaci delecta manu peditum, cognitis stationibus quotidianis equitum nostrorum silvestribus locis insidias disponunt; eodemque equites postero die mittunt, qui primum elicerent nostros insidiis, deinde circumventos aggrederentur. Cujus mali sors incidit Rhemis; quibus ille dies fungendi muneris obvenerat: namque ii, cum repente hostium equites animadvertissent ac numero superiores paucitatem contempsissent cupidius insecuti, a peditibus undique sunt circumdati; quo facto perturbati celerius, quam consuetudo fert equestris praelii, se receperunt, amisso Vertisco, principe civitatis, praefecto equitum; qui, cum vix equo, propter aetatem, posset uti tamen consuetudine Gallorum neque aetatis excusatione in suscipienda praefectura usus erat, neque dimicari sine se voluerat. Inflammantur atque incitantur hostium animi secundo praelio, principe et praefecto Rhemorum interfecto: nostri detrimento admonentur, diligentius exploratis locis stationes disponere, ac moderatius cedentem insequi hostem.

XIII. Non intermittuntur interim quotidiana praelia in cospectu utrorumque castrorum, quae ad vada transitusque fiebant paludis. Qua contentione Germani (quos propterea Caesar transduxerat Rhenum, ut equitibus interpositi (2) praeliarentur), cum constantius universi

---

(1) Praesidio pabulationibus. *Per sostenere i foraggieri.*
(2) Equitibus interpositi. *Mescolati colla cavalleria.*

paludem transisseat, paucisque resistentibus interfectis, pertinacius reliquam multitudinem essent insecuti: perterriti non solum ii, qui aut cominus opprimebantur, aut eminus vulnerabantur, sed etiam qui longius subsidiari consueverant, turbiter fugerunt nec prius finem fugae fecerunt; saepe amissis superioribus locis quam se aut in castra suorum reciperent, aut nonnulli pavore coacti longius profugerent. Quorum periculo sic omnes copiae sunt perturbatae, ut vix judicari posset utrum secundis minimis rebus (1) insolensiores, an adversis mediocribus (2) timidiores essent.

XIV. Complurimis diebus iisdem in castris consumptis, cum proprius accessisse legiones et C. Trebonium legatum cognovissent, duces Bellovacorum, veriti similem obsessionem Alesiae, noctu dimittunt eos quos aut aetate aut viribus inferiores, aut inermes habebant; unaque reliqua impedimenta. Quorum perturbatum et confusum dum explicant agmen (magna enim multitudo carrorum etiam expeditos sequi Gallos consuevit); oppressi luce, copias armatorum pro suis instruunt castris, ne prius Romani persequi se inciperent, quam longius agmen impedimentorum suorum processisset. At Caesar, neque resistentes tanto collis adscensu lacessendos judicabat, neque non usque eo legiones admovendas, ut discedere ex eo loco sine periculo barbari, nostris militibus, instantibus, non possent: ita, cum paludem impeditam a castris castra dividere (quae transeundi difficultas celeritatem insequendi tardare posset), atque id jugum, quod trans paludem pene ad hostium castra pertineret, mediocri valle a castris eorum intercisum animadverteret; pontibus palude constrata, legiones transducit, celeriterque in summam planitiem jugi pervenit, quae declivi fastigio duobus ab lateribus muniebatur. Ibi legionibus instructis, ad ultimum jugum pervenit, aciemque eo loco constituit, unde tormento missa tela in hostium cunctos conjici possent.

XV. Barbari confici loci natura, cum dimicare non recusarent si forte Romani subire collem conarentur, paulatimque copias distributas dimittere non auderent ne dispersi perturbarentur, in acie permanserunt: quo-

(1) Secundis minimis rebus. *I piccoli vantaggi.*
(2) Adversis mediocribus. *I piccoli rovesci.*

rum pertinacia cognita Caesar, xx. cohortibus instructis, castrisque eo loco metatis: muniri jubet castra. Absolutis operibus, legiones pro vallo instructas collocat (1): equites frenatis equis, in stationibus disponit. Bellovaci, cum Romanos ad insequendum paratos viderent, neque pernoctare: neque diutius permanere sine cibariis eodem loco possent, tale consilium sui recipiendi inierunt. Fasces, ubi considerant (nam in acie sedere Gallos consuesse, superioribus commentariis declaratum est), strumentorum ac virgultorum, quorum summa erat in castris copia, per manus inter se transditos. ante aciem collocaverunt; extremoque tempore diei, signo pronunciato (2), uno tempore incenderunt. Ita continens flamma copias omnes repente a conspectu texit Romanorum; quod ubi accidit, barbari vehementissimo cursu fugerunt.

XVI. Caesar, etsi discessum hostium animadvertere non poterat, incendiis oppositis, tamen id consilium cum fugae causa initium suspicaretur, legiones promovet, et turmas mittit ad insequendum: ipse veritus insidias, ne forte in eodem loco subsistere hostis, atque elicere nostros in locum conaretur iniquum, tardius procedit. Equites, cum intrare fumum et flammam densissimam timerent ac, si qui cupidius intraverant, vix suorum ipsi priores partes (3) animadverterent equorum; insidias veriti, liberam facultatem sui recipiendi Bellovacis dederunt. Ita fuga timoris simul calliditatisque plena, sine ullo detrimento, milli non amplius x. progressi hostes, minutissimo loco castra posuerunt. Inde, cum saepae in insidiis equites peditesque disponerent, magna detrimenta Romanis in pabulationibus inferebant.

XVII. Quo: cum crebius accideret, ex captivo quodam comperit Caesar, Correum, Bellovacorum ducem, fortissimorum millia vi. peditum delegisse equitesque ex omni numero mille, quos in insidiis eo loco collocaret, quem in locum propter copiam frumenti ac pabuli, Romanos pabulatum missuros suspicaretur. Quo, cognito consilio Caesar, legiones plures quam

---

(1) Legiones pro vallo, etc *Egli dispone le sue legioni in battaglia alla fronte de' trincieramenti.*

(2) Signo pronunciato. *Dacchè si diede il segno.*

(3) Priores partes equorum. *Il fronte della cavalleria.*

solebat, educit: equitatumque, quem praesidio semper pabulatoribus mittere consueverat, permittit: huic interponit auxilia levis armaturae: ipse cum legionibus quam potest maxime appropinquat.

XVIII. Hostes in insidiis dispositi, cum sibi delegissent campum ad rem gerendam, non amplius patentem in omnes partes passibus M. silvis undique impeditissimis aut altissimo flumine, velut indagine, munitum, hunc insidiis circumdederunt nostri. Explorato hostium consilio, ad praeliandum animo atque armis parati, cum, subsequentibus legionibus, nullam dimicationem recusarent, turmatim in eum locum devenerunt. Quorum adventu cum sibi Correus oblatam occasionem rei gerendae existimaret, primum cum paucis se ostendit atque in proximas turmas impetum fecit. Nostri constanter impetum sustinent insidiatorum, neque plures in unum locum conveniunt; quod plerumque equestribus praeliis cum propter aliquem timorem accidit, tum multitudine ipsorum detrimentum accipitur.

XIX. Cum dispositis turmis, invicem rari praeliarentur, neque ab lateribus circumveniri suos poterentur; erumpunt coeteri, Correo praeliante, ex silvis. Fit magna contentione diversum praelium: quod cum diutius pari marte (1) iniretur, paulatim ex silvis instructa multitudo procedit peditum: quae nostros cogit cedere equites: quibus celeriter subveniunt levis armaturae pedites, quos ante legiones missos docui: turmisque nostrorum interpositi, constanter praeliantur. Pugnatur aliquandiu pari contentione; deinde, ut ratio postulabat praelii, qui sustinuerant primos impetus insidiarum, hoc ipso fiunt superiores quod nullum ab insidiantibus imprudentes acceperant detrimentum. Accedunt propius interim legiones; crebrique eodem tempore, et nostris, et hostibus nuncii afferuntur, imperatorem instructis copiis adêsse. Qua re cognita, praesidio cohortium confisi nostri, acerrîme praeliantur, ne, si tardius rem gessissent, victoriae gloriam comunicasse cum legionibus viderentur. Hostes concidunt animis atque itineribus diversis fugam quaerunt. Nequidquam. nam quibus difficultatibus locorum Romanos claudere voluerant, iis ipsi tenebantur. Victi tamen propulsique,

(1) Pari marte. *Con egual vantaggio.*

majore parte amissa, costernati, quo fors tulerat, confugiunt, partim silvis petitis, partim flumine, qui tamen in fuga a nostris acriter insequentibus conficiuntur; cum interim nulla calamitate victus Correus, excedere praelio silvasque petere, aut invitantibus nostris ad deditionem, potuit adduci, quin fortissime praeliando compluresque vulnerando, cogeret elatos iracundia victores in se tela conjicere.

XX. Tali modo re gesta, recentibus praelii vestigiis ingressus Caesar, cum victos tanta calamitate existimaret hostes, nuncio accepto, locum castrorum relicturos, quae non longius ab ea caede abesse plus minus VIII. millibus passuum dicebantur: tametsi flumine impeditum transitum videbat, tamen, exercitu transducto, progreditur. At Bellovaci reliquaeque civitates repente ex fuga paucis, atque his vulneratis, receptis, qui silvarum beneficio casum evitaverant, omnibus adversis, cognita calamitate, interfecto Correo, amisso equitatu et fortissimis peditibus, cum adventare Romanos existimarent, concilio repente cantu tubarum convocato, conclamant, ut legati obsidesque ad Caesarem mittantur.

XXI. Hoc omnibus probato consilio; Comius Atrebas ad eos profugit Germanos, a quibus ad id bellum auxilia mutuatus erat; coeteri e vestigio mittunt ad Caesarem legatos; petuntque, ut ea poena sit contentus hostium, quam, si sine dimicatione inferre integris posset pro sua clementia atque humanitate nunquam profecto esset illaturus: afflictas opes equestri praelio Bellovacorum esse: delectorum peditum multa millia intereisse: vix refugisse nuncios caedis: tamen magnum, ut in tanta calamitate; Bellovacos eo praelio commodum esse consecutos: quod Correus, auctor belli, concitator multitudinis esset interfectus: nunquam enim senatum tantum in civitate, illo vivo quantum imperitam plebem, potuisse.

XXII. Haec orantibus legatis, commemorat Caesar eodem tempore, superiore anno Bellovacos ceterasque Galliae civitates suscepisse bellum: pertinacissime hos ex omnibus in sententia permansisse neque ad sanitatem reliquorum deditione esse perductos: scire atque intelligere se, causam peccati facillime mortuis delegari (1):

---

(1) Causam peccati, etc. *Che non vi era cosa più agevole, di quella, che di rigettare i suoi errori sopra i morti.*

neminem vero tantum pollere, ut, invitis principibus, resistente senatu, omnibus bonis repugnantibus, infirma manu plebis bellum concitare et gerere posset: sed tamen se contentum fore ea poena quam sibi ipsi contraxissent.

XXIII. Nocte insequenti, legati responsa ad suos referunt: obsides conficiunt. Concurrunt reliquarum civitatum legati (1), quae Bellovacorum speculabantur eventum: obsides dant, imperata faciunt; excepto Comio, quem timor prohibebat cujusquam fidei suam committere salutem. Nam superiore anno T. Labienus, Caesare in Gallia citeriore jus dicente, cum Comium comperisset sollicitare civitates, et conjurationem contra Caesarem facere; infidelitatem ejus sine ulla perfidia judicavit comprimi posse: quem quia non arbitrabatur vocatum in castra venturum, ne tentando cautiorem faceret, C. Volusenum Quadratum misit, qui eum, per simulationem colloquii, curaret interficiendum. Ad eam rem delectos transdidit centuriones. Cum in colloquium ventum esset, et, ut convenerat, manum Comii Volusenus arripuisset, et centurio, velut insueta re permotus vellet Comium interficere, celeriter a familiaribus prohibitus Comii, conficere hominem non potuit: graviter tamen primo ictu gladio caput percussit. Cum utrique gladii districti essent, non tam pugnandi quam diffugiendi fuit utrorumque consilium; nostrorum, quod mortifero vulnere Comium credebant affectum, Gallorum, quod insidiis cognitis plura quam videbant, extimescebant. Quo facto, statuisse Comius dicebatur, numquam in conspectum cujusquam Romani venire.

XXIV. Bellicosissimis gentibus devictis Caesar, cum videret nullam jam esse civitatem: quae bellum pararet quo sibi resisteret, sed nonnullos ex oppidis demigrare, ex agris effugere, ad praesens imperium evitandum, plures in partes exercitum dimittere constituit. M. Antonium quaestorem cum legione XI. sibi conjugit: C. Fabium legatum cum cohortibus XXV. mittit in diversissimam partem Galliae (2), quod ibi quasdam civi-

---

(1) Concurrunt reliquarum, etc. *I deputati degli altri Popoli che . . . vengono pure a trovar Cesare.*

(3) In diversissimam, etc. *In un cantone della Gallia, lontanissimo da quello, ove allora si trovava, cioè a dire nell' Aquitania.*

tates in armis esse audiebat, neque C. Caninium Rebilum legatum, qui illis regionibus praeerat, satis firmas II. legiones habere existimabat. T. Labienum ad se evocat, legionemque XII., quae cum eo fuerat in hibernis, in togatam Gallia (1), mittit ad colonias civium rom. tuendas; ne quod simile incommodum accideret decursione barbarum, ac superiore aetate Tergestinis eccidisset qui repentino latrocinio atque impeditum eorum; erant oppressi. Ipse ad devastandos depopulandosque fines Ambiorigis, proficiscitur: quem perterritum atque fugientem cum redigi posse in suam potestatem desperasset, proximum suae dignitati esse ducebat adeo fines ejus vastare civibus, aedificiis, pecore, ut odio suorum Ambiorix, si quos fortuna fecisset reliquos, ullum reditum propter tantas calamitates haberet in civitatem.

XXV. Cum in omnes partes finium Ambiorigis, aut legiones, aut auxilia dimisisset, atque omnia caedibus, incediis, rapinis, vastasset, magno numero hominum interfecto aut capto, Labienum cum II. legionibus, in Treviros mittit, quorum civitas, propter Germaniae vicinitatem, quotidianis exercitata bellis, cultu et feritate non multum a Germanis differebat: neque imperata unquam, nisi exercitu coacta, faciebat.

XXVI. Interim C. Caninius legatus, cum magnam multitudinem conve isse hostium in fines Pictonum, litteris nunciisque Duracii cognovisset, qui perpetuo in amicitia Romanorum permanserat, cum pars quaedam civitatis ejus defecisset, ad oppidum Limonem contendit: quo cum adventaret, atque ex captivis certius cognosceret, multis hominum millibus, a Dumnaco, duce Andium, Duracium clausum Limone oppugnari, neque infirmae legiones hostibus committere auderet, castra munito loco posuit. Dumnacus, cum appropinquare Caninium cognovisset, copiis omnibus ad legiones conversis, castra Romanorum oppugnare instituit. Cum complures dies in oppugnatione consumpsisset, et, magno suorum detrimento, nullam partem munitionum convellere potuisset, rursus ab obsidendum Limonem redit.

XXVII. Eodem tempore C. Fabius legatus complures civitates in fidem recipit, obsidibus firmat, litterisque C. Caninii certior fit, quae in Pictonibus ge-

(1) In togatam Gallia. *Nella Lombardia.*.

rantur. Quibus rebus cognitis, proficiscitur ad auxilium Duracio ferendum. At Dumnacus adventu Fabii cognita, desperata salute si tempore eodem coactus vesset et Romanum externum sustinere hostem, et respicere ac timere oppidanos, repente eo ex loco cum copiis recedit: nec se satis tutum fore arbitratur, nisi flumen Ligerim, quod erat ponte propter magnitudinem transeundum, copias transduxisset. Fabius, etsi nondum in conspectum venerat, hostibus, neque se cum Caninio conjuxerat, tamen, doctus ab iis qui locorum noverant naturam, potissimum credidit hostes perterritos eum locum, quem petebat, petituros. Itaque cum copiis ad eumdem pontem contendit, equitatumque tantum procedere ante agmen imperat legionum, quantum cum precessisset, sine defatigatione equorum in eadem se reciperet castra. Consequuntur equites nostri, ut erat praeceptum, invaduntque Dumnaci agmen; et fugientes perterritosque sub sarcinis in itinere egressi, magna praeda, multis interfectis, potiuntur. Ita, re bene gesta, se recipiunt in castra.

XXVIII. Insequenti nocte, Fabius equites praemittit sic paratos, ut confligerent; atque omne agmen morarentur dum consequitur. Ipse cujus praeceptis: ut res gereretur, Q. Atius Varus, praefectus equitum, singularis et animi et prudentiae vir, suos hortatur: agmenque hostium consecutus, turmas partim idoneis: locis disponit, partim equitum praelium committit. Consistit audacius equitatus hostium, succedentibus sibi peditibus, qui, toto agmine subsistentes (1), equitibus suis contra nostros ferunt auxilium. Fit praelium acri certamine: namque nostri, contemptis pridie superatis hostibus, cum subsequi legiones meminissent, et pudore cedenti, et cupiditate celerius per se conficiendi praelii, fortissime contra pedites praellabantur; hostesque, nihil amplius copiarum accessurum credentes, ut pridie cognoverant, delendi equitatus nostri nacti occasionem videbantur.

XXIX. Cum aliquandiu summa contentione dimicaretur, Dumnacus instruit aciem, quae suis esset equitibus invicem peaesidio. Tum repente confectae legiones in conspectum hostium veniunt. Quibus visis, perculsae barbarorum turmae, ac perterritae acies hostium,

(1) Toto agmine subsistente. *Facendo fronte in massa.*

perturbato impedimentorum agmine, magno clamore discursuque passim fugae se mandant. At nostri equites, qui paulo ante cum resistentibus fortissime conflixerant, laetitia victoriae elati, magno undique clamore sublato, cedentibus circumfusi (1), quantum equorum vires ad persequendum, dexteraque ad caedendum valent, tantum eo praelio interficiunt. Itaque amplius millibus XII. aut armatorum, aut eorum qui timore arma projecerant, interfectis, omnis multitudo capitur impedimentorum.

XXX. Qua ex fuga, cum constaret Drapetem Senonem (qui ut primum defecerat Gallia, collectis undique perditis hominibus, servis ad libertatem vocatis, exulibus omnium civitatum accitis, receptis latronibus, impedimenta et commeatus Romanorum interceperat), non amplius hominum II. millibus ex fuga collectis, provinciam petere; unaque consilium cum eo Lucterium Cadurcum coepisse, quem in superiore commentario, prima defectione Galliae, facere, in provinciam impetum voluisse cognitum est, Caninius legatus, cum legionibus II. ad eos persequendos contendit; ne aut timore aut detrimento Provinciae, magna infamia perditorum hominum latrociniis caperetur.

XXXI. C. Fabius cum reliquo exercitu, in Carnutes reliquasque proficiscitur civitates, quarum eo praelio, quod cum Dumnaco fecerat, copias esse accitas sciebat. Non enim dubitabat, quin recenti calamitate submissiores essent futurae; dato vero spatio ac tempore, eodem instante Dumnaco, possent concitari. Qua in re, summa felicitas celeritasque in recipiendis civitatibus Fabium consequitur: nam Carnutes, qui saepe vexati nunquam pacis fecerant mentionem, datis obsidibus, veniunt in deditionem: coeteraeque civitates positae in ultimis Galliae finibus, Oceano conjunctae, quae Armonicae appellantur, auctoritate adductae Carnutum, adventu Fabii legionumque: imperata sine mora faciunt. Dumnacus suis finibus expulsus erran latitansque, solus extremas Gallia regiones petere coactus est.

XXXII. At Drapes unaque Lucterius, cum legiones Caniniumque adesse cognoscerent, nec se sine certa pernicie, persequente exercitu, putarent Provincia fi-

---

(1) Cedentibus circumfusi. *Correndo da tutti i lati contra i fuggitivi.*

nes intrare posse; nec jam liberam vagandi latrocinandique facultatem haberent consistunt in agris Cadurcorum. Ibi cum Lucterius apud suos cives quondam, integris rebus, multum potuisset, semperque auctor novorum consiliorum magnam apud barbaros auctoritatem haberet, oppidum Uxellodunum, quod in clientela fuerat ejus, natura loci egregie munitum, occupat suis et Drapetis copiis, oppidanosque sibi conjungit.

XXXIII. Quo cum confestim C. Caninius venisset, animadverteretque omnes oppidi partes praeruptissimis saxis esse munitas, quo, defendente nullo, tamen armatis adscendere esset difficile, magna autem impedimenta oppidanorum videret; quae si clandestina fuga subtrahere conarentur, effugere non modo equitatum, sed ne legiones quidem possent: tripartito cohortibus divisis, trina excelsissimo loco castra fecit: a quibus paulatim, quantum copiae patiebantur, vallum in oppidi circuitum ducere instituit.

XXXIV. Quod cum animadverterent oppidani, miserrimaque Alesiae memoria solliciti, similem casum obsessionis vererentur, maximeque ex omnibus Lucterius, qui fortunae illius periculum fecerat, moneret rationem frumenti esse habendam: constituunt omnium consensu, parte ibi relicta copiarum ipsi cum expeditis ad importandum frumentum proficisci. Eo consilio probato, proxima nocte, II millibus armatorum relictis, reliquos ex oppido Drapes e Lucterius educunt: ii, paucos dies morati, ex finibus Cadurcorum (qui partim re frumentaria sublevare eos cupiebant, partim prohibere, quominus sumerent, non poterant), magnum numerum frumenti comparant. Nonnumquam autem expeditionibus nocturnis castella nostrorum adoriuntur: quam ob causam C. Caninius toto oppido munitiones circumdare moratur, ne aut opus effectum tueri non possit, aut plurimus in locis infirma disponat praesidia

XXXV. Magna copia frumenti comparata considunt Drapes et Lucterius, non longius ab oppido x. millibus passuum, unde paulatim frumentum in oppidum supportarent; ipsi inter se provincias partiuntur (1). Drapes castris praesidio cum parte copiarum restitit: Lucterius agmen jumentorum ad oppidum adducit. Di-

---

(1) Ipsi, inter se, etc. *Essi dividono tra loro le funzioni*.

spositis ibi praesidiis, hora noctis circiter x. silvestribus angustisque itineribus frumentum importare in oppidum instituit, quorum strepitum vigiles castrorum cum sensissent, exploratoresque missi, quae agerentur renunciassent: Caminius celeriter cum cohortibus armatis ex proximis castellis, in frumentarios sub ipsam lucem impetum fecit. Ii, repentino malo perterriti, diffugiunt ad sua praesidia: quae nostri ut viderunt, acrius contra armatos incitati, neminem ex eo numero vivum capi patiuntur. Effugit inde cum paucis Lucterius, nec se recipit in castra.

XXXVI. Re bene gesta, Caninius ex captivis comperit, partem copiarum cum Drapete esse in castris a millibus non amplius x. Qua re ex compluribus cognita, cum intelligeret, fugato duce altero, perterritos reliquos facile opprimi posse, magnae felicitatis esse arbitrabatur, neminem ex caede refugisse in castra, qui de accepta calamitate nuncium Drapeti perferret. Sed cum in experiundo periculum nullum videret (1): equitatum omnem germanosque pedites, summae velocitatis omnes, ad castra hostium praemittit: ipse legionem unam in trina castra distribuit: alteram secum expeditam ducit. Cum propius hostem accessisset, ab exploratoribus quos praemiserat, cognoscit castra eorum, ut barbororum fert consuetudo, relictis locis superioribus, ad ripas fluminis esse demissa: et Germanes equitesque, imprudentibus omnibus, de improviso advolasse ad praelium commisisse. Qua re cognita, legionem armatam instructamque adducit. Ita, repente omnibus ex partibus signo dato, loca superiora capiuntur Quod ubi accidit, Germani equitesque, signis legionis vivis, vehementissime praeliantur: confestim omnes cohortes undique impetum faciunt: omnibusque aut interfectis, aut captis, magna praeda potiuntur. Capitur ipse eo praelio Drapes.

XXXVII. Caninius, felicissime re gesta, sine ullo pene militis vulnere, ad obsidendos oppidanos revertitur; externoque hoste deleto, cujus timore augere praesidia et munitione oppidanos circumdare prohibitus erat, opera undique imperat administrari. Venit eodem cum

---

(1) Cum in experiundo, etc. *Come egli non temeva alcun rischio, di provare ciò che ne avverrebbe.*

suis copiis postero die C. Fabius, partemque oppidi sumit ad obsidendum.

XXXVIII. Caesar interim M. Antonium quaestorem, cum cohortibus xv., in Bellovacis reliquit: ne qua rursus novorum consiliorum capiendarum Belgis facultas daretur. Ipse reliquos civitates adit, obsides plures imperat, timentes omnium animos consolatione sanat. Cum in Carnutes venisset, quorum in civitate, superiore commentario, Caesar exposuit initium belli esse ortum, quod praecipue eos propter conscientiam facti timere animadvertebat, quo celerius civitatem metu liberaret, principem sceleris ipsius et concitatorem belli Gutruatum ad supplicium deposcit. Qui, etsi ne civibus quidem suis se committebat: tamen celeriter omnium cura quaesitus, in castra perducitur. Cogitur in ejus supplicium Caesar contra naturam suam, maximo militum concursu qui ei omnia pericula et detrimenta belli a Gutruato accepta referebant; adeo ut verberibus exanimatum corpus securi feriretur.

XXXIX. Ibi crebris litteris Caninii fit certior, quae de Drapete et Lucterio gesta essent, quoque in consilio permanerent oppidani: quorum etsi paucitatem contemnebat, tamen pertinaciam magna poena esse afficiendam judicabat: ne universa Gallia non vires sibi defuisse ad resistendum Romanis, sed constantiam, putaret: neve hoc exemplo coeterae civitates, locorum opportunitate fretae, se vindicarent in libertatem, cum omnibus Gallis notum esse sciret reliquam esse unam aestatem suae provinciae, quam si sustinere potuissent (1), nullum ultra periculum vererentur. Itaque Q. Calenum legatum cum legionibus relinquit, qui justis itineribus se subsequeretur: ipse cum omni equitatu, quam potest celerrime, ad Caninium contendit.

XL. Cum, contra expectationem omnium, Caesar Uxellodunum venisset, oppidumque operibus clausum animadverteret, neque ab oppugnatione recedi videret ulla conditione, posse, magna autem copia frumenti abundare oppidanos ex perfugis cognovisset, aqua prohibere hostem tentare coepit. Flumen infimam vallem dividebat, quae pene totum montem cingebat, in quo

---

(1) Reliquam esse. etc. *Che il suo governo non durerebbe più di un anno: che se potevano sostenersi durante questo tempo, ec.*

positum erat praeruptum undique oppidum. Uxellodunum. Hoc avertere loci natura prohibebat: sic enim imis radicibus montis ferebatur, ut nullam in partem depressis fossis derivari posset. Erat autem oppidanis difficilis et praeruptus eo descensus, ut prohibentibus nostris, sine vulneribus ac periculo vitae, neque adire flumen neque arduo se recipere possent adscensu. Qua difficultate eorum cognita, Caesar, sagittariis funditoribusque dispositis, tormentis etiam quibusdam locis contra facillimos descensus collocatis, aqua fluminis prohibebat oppidanos; quorum omnis postea multitudo aquatum unum in locum conveniebat sub ipsius oppidi murum, ubi magnus fons prorumpebat ab ea parte, quae, fere pedum CCC. intervallo, fluminis circuitu vacabat.

XLI. Hoc fonte prohiberi posse oppidanos cum optarent reliqui, Caesar unus videret, non sine magno periculo, e regione ejus vineas agere adversus montem, et aggeres struere coepit, magno cum labore et continua dimicatione. Oppidani enim loco superiore decurrentes, sine periculo praeliabantur, multosque pertinaciter succedentes vulnerabant, ut tamen non deterrerentur milites nostri vineas proferre, et labore atque operibus vincere locorum difficultates. Eodem tempore tectos, cuniculos ab aggere et vineis agunt ad caput fontis: quod genus operis sine ullo periculo, et sine suspicione hostium facere licebat. Extruitur agger in altitudinem pedum LX, collocatur in eo turris X. tabulatorum, non quidem quae moenibus aequaretur (id enim nullis operibus effici poterat), sed quae superaret fontis fastigium. Ex ea cum tela tormentis jacerentur ad fontis aditus, nec sine periculo possent adaquari oppidani, non tantum pecora atque jumenta, sed etiam magna hominum multitudo siti consumebatur.

XLII. Quo malo perterriti oppidani; cupas sevo, pice scindulis complent, eas ardentes in opera provolvunt. Eodem tempore accerrime praeliantur, ut ab incendio restinguendo dimimicatione et periculo deterreant Romanos. Magna repente in ipsis operibus flamma exstitit: quaecumque enim per locum praecipitem missa erant, ea vineis et aggere suppressa (1) comprehende-

---

(1) Vineis et aggere suppressa. *Arrestati dai parapetti e dalle terrazze.*

bant id ipsum quod morabatur. Milites contra nostri, quanquam periculoso genere praelii, locoque iniquo praemebantur, tamen omnia paratissimo sustinebant animo: res enim gerebatur et excelso loco, et in conspectu exercitus nostri, magnusque utrimque clamor oriebatur: ita, quam quisque poterat maxime insignis, quo notior testatiorque virtus ejus esset, telis hostium flammaeque se offerebat.

XLIII. Caesar, cum complures suos vulnerari videret, ex omnibus oppidi paribus cohortes montem adscendere, et simulatione moenium occupandorum lamorem undique jubet tollere. Quo facto perterriti oppidani, cum, quid ageretur in locis reliquis, essent ignari, revocant ab impugnandis operibus armatos, murisque disponunt. Ita nostri, sine praelio facto celeriter opera flamma comprehensa partim restingunt, partim interscindunt. Cum pertinaciter resisterent oppidani, et jam magna parte suorum siti amissa, in sententia permanerent, ad postremum cuniculis venae fontis intercisae sunt atque aversae. Quo facto repente fons perennis exhaustus (1) tantam attulit oppidanis salutis desperationem, ut id non hominum consilio, sed deorum voluntate factum putarent. Itaque, necessitate coacti, se transdiderunt.

XLIV. Caesar c m suam lenitatem cognitam omnibus sciret, neque veretur, ne quid crudelitate naturae videretur asperius fecisse, neque exitum consiliorum suorum animadverteret, si tali ratione diversis in locis plures rebellare coepissent, exemplo supplicii deterrendos reliquos existimavit. Itaque omnibus, qui arma tulerant, manus praecidit: vitam concessit, quo testatior esset poena improborum. Drapes, quem captum esse a Caninio docui, sive indignatione et dolore vinculorum, sive timore gravioris supplicii, paucis diebus sese cibo abstinuit atque ita interiit. Eodem tempore Lucterius, quem profugisse ex praelio scripsi, cum in potestatem venisset Epasnacti Arverni (crebro enim mutandis locis, multorum fidei se committebat, quod nusquam diutius sine periculo commoraturus videbatur, cum sibi conscius esset quam inimicum deberet Caesarem habere) hunc Epasnactus Arvernus, amicissimus Populi romani sine dubitatione ulla vinctum ad Caesarem deduxit.

(1) Exhaustus. *Esaurito.*

XLV. Labienus interim in Treviris equestre praelium secundum facit, compluribusque Treviris interfectis et Germanis, qui nullis adversus Romanos auxilia denegabant, principes eorum vivos in suam redegit potestatem; atque in iis Surum. Æduum, qui et virtutis et generis summam nobilitatem habebat, solusque ex Æduis ad id tempus permanserat in armis.

XLVI. Ea re cognita, Caesar, cum in omnibus partibus Galliae bene res gestas videret judicaretque superioribus aestivis Galliam devictam et subactam esse, Aquitaniam nunquam ipse adisset, sed per P. Crassum quadam ex parte devicisset, cum II. legionibus in eam partem est profectus, ut ibi extremum tempus consumeret aestivorum. Quam rem, sicut coetera, celeriter feliciterque confecit: namque omnes Aquitaniae civitates legatos ad eum miserunt, obsidesque ei dederunt. Quibus rebus gestis, ipse cum equitum praesidio Narbonem profectus est: exercitum per legatos in hiberna deduxit, VI. legiones in Belgio collocavit, cum M. Antonio, et C. Trebonio, et P. Vatinio, et Q. Tullio legatis II. in Æduos misit, quorum in omni Gallia summam esse auctoritatem solebat; II. in Turones ad fines Carnutum posuit quae omnem regionem conjunctam Oceano continerent II. reliquas in Lemovicum finibus non longe ab Arvernis, ne qua pars Galliae vacua ab exercitu esset paucos dies ipse in provincia moratus, cum celeriter omnes conventus (1) percucurrisset, publicas controversias cognovisset, bene meritis praemia tribuisset, (cognoscendi enim maximam facultatem habebat, quali quisque animo in republ. fuisset, totius Galliae defectione; quam sustinuerat fidelitate atque auxiliis provinciae); his rebus confectis, ad legiones in Belgium se recipit, hibernatque Nemetocennae.

XLVII. Ibi cognoscit Comium Atrebatem praelio cum equitatu suo contendisse. Nam cum Antonius in hiberna venisset, civitasque Atrebatum in officio maneret, Comius, qui post illam vulnerationem, quam supra commemoravimus, semper ad omnes motus paratus suis civibus esse consuesset, ne consilia belli quaerentibus auctor armorum duxque deesset, parente Romanis civitate, cum suis

---

(1) Omnes conventus. *Tutti gli stati.*

equitibus se suosque latrociniis alebat, infestisque itineribus commeatus complures, qui comportabantur in hiberna Romanorum, intercipiebat.

XLVIII. Erat attributus Antonio praefectus equitum (1) C. Volusenus Quadratus, qui cum eo hiemaret. Hunc Antonius ad persequentum equitatum hostium mittit. Volusenus autem ad eam virtutem, quae singularis in eo erat, magnum odium Comii adjungebat, quo libentius id faceret, quod imperabatur. Itaque, dispositis insidiis, saepius ejus equites aggressus, secunda praelia faciebat. Novissime eum vehementius contenderetur, ac Volusenus, ipsius intercipiendi Comii cupiditate, pertinacius eum cum paucis insecutus esset, ille autem fuga vehementi Volusenum produxisset, longius repente omnium suorum invocat fidem atque auxilium, ne sua vulnera (2), perfidia interposita, paterentur inulta, conversoque equo, se a ceteris incautius permittit in praefectum. Faciunt idem omnes ejus equites, paucosque nostros convertunt atque insequuntur. Comius incensum calcaribus equum jungit equo Quadrati, longeque in festa medium femur ejus magnis viribus transjicit. Praefecto vulnerato, non dubitant nostri resistere, et conversi hostem pellere. Quod ubi accidit, complures hostium, magno nostrorum impetu pulsi, vulnerantur; et partim in fuga proteruntur, partim intercipiuntur. Quod ubi malum dux, equi velocitate, evitavit, graviter vulneratus praefectus, ut vitae periculum aditurus videretur, refertur in castra. Comius autem, sive expiato suo dolore (3), sive magna parte amissa suorum, legatos ad Antonium mittit, seque ibi futurum ubi praescripserit, et ea facturum quae imperavit, obsidibus datis firmat: unum illud orat, ut timori suo concedatur, ne in conspectum veniat cujusquam Romani. Quam postulationem Antonius cum judicaret ab justo nasci timore, veniam petendi dedit obsides accepit.

---

(1) Erat attributus, etc. *Si era dato ad Antonio per generale della cavalleria.*

(2) Ne sua vulnera, etc. *Ad oggetto di vendicarsi alle perdite, che ne avea ricevute a tradimento.*

(3) Sive expiato suo dolore. *Sinchè egli abbia soddisfatto il suo risentimento.*

Scio Caesarem singulorum annorum singulos commentarios (1) confecisse: quod ego non existimavi mihi esse faciendum: propterea quod insequens annus L. Paulo, C. Marcello coss. nullas habet Galliae magnopere res gestas. Ne quis tamen ignoraret quibus in locis Caesar exercitusque eo tempore fuissent, pauca scribenda conjungendaque huic commentario statui.

XLIX. Caesar, cum in Belgio hiemaret unum illud propositum habebat, contineri in amicitia civitates, nulli spem aut causam dare armorum: nihil enim minus volebat, quam sub discessu suo necessitatem sibi aliquam imponi belli gerendi; ne, cum exercitum deducturus esset, bellum aliquod relinqueretur, quod omnis Gallia libenter sine praesenti periculo (2) susciperet. Itaque, onorifice civitates appellando, principes maximis praemiis alliciendo, nulla onera nova imponendo defessam tot adversis praeliis Galliam, conditone parendi meliore, facile in pace continuit.

L. Ipse, hibernis peractis, contr. consuetudinem in Italiam quam maximis itineribus est profectus; ut municipia et colonias appellaret (3), quibus M. Antonii quaestoris sui commendaret sacerdotii petitionem: contendebat enim gratia cum libenter pro homine sibi conjunctissime, quem paulo ante praemiserat ad petitionem (4), tum acriter contra factionem et potentiam paucorum, qui M. Antonii repulsa, Caesaris decedentis convellere gratiam cupiebant. Hunc etsi augerem prius factum quam Italiam attingeret, in itinere audierat; tamen non minus justam sibi causam municipia et colonias adeundi existimavit, ut iis gratias ageret, quod frequentiam atque officium suum Antonio praestitissent: simulque se et honorem suum insequentis anni commendaret petitione, propterea quod insolenter adversarii sui gloriarentur, L. Lentulum et C. Marcellum Consules

---

(1) Singulorum, etc. *Un comentario particolare per ciascuna delle sue campagne.*

(2) Sine praesenti periculo. *Non avendo a temere la sua presenza.*

(3) Ut municipia, etc. *Per visitare le città municipali e le colonie.*

(4) Ad petitionem. *Per brigare questa carità.*

creatos, qui omnem honorem et dignitatem Caesaris espoliarent, eruptum Sergio Gàlbae consulatum, cum is multo plus gratia suffragiisque valuisset, quod sibi conjunctus et familiaritate et necessitudine legationis esset.

LI. Exceptus est Caesaris adventus ab omnibus municipiis et coloniis incredibili honore atque amore: tum primum enim veniebat ab illo universae Galliae bello. Nihil relinquebatur, quod ad ornatum portarum, itinerum locorumque omnium, qua Caesar iturus erat, excògitari posset. Cum liberis omnis multitudo obviam procedebat; hostiae omnibus locis immolabantur: tricliniis stratis fora templaque occupabantur; ut vel expectatissimi triumphi laetitia praecipi (1) posset. Tanta erat magnificentia apud opulentiores, cupiditas apud humililiores.

LII. Cum omnes regiones Galliae, togatae Caesar percurrisset, summa celeritate ad exercitum Nemetocennam rediit, legionibusque ex omnibus hibernis ad fines Trevirorum evocatis, eo profectus est, ibique exercitum lustravit T. Labienum Galliae togatae praefecit, quo majore commendatione conciliaretur ad consulatus petitionem. Ipse tantum itinerum faciebat, quantum satis esse ad mutationem locorum propter salubritatem existimabat. Ibi quanquam crebro audiebat Labienum ab inimicis suis sollicitari, certiorque fiebat, id agi paucorum consiliis, ut interposita senatus, auctoritate: aliqua parte exercitus spoliaretur, tamen neque de Labieno credidit quidquam, neque contra senatus auctoritatem, ut aliquid faceret, potuit adduci. Judicabat enim; liberis sententiis patrum conscriptorum causam suam facile obtineri: nam C. Curio tribunus plebis, cum Caesaris causam dignitatemque defendendam suscepisset, saepe erat senatui pollicitus, si quem timor armorum Caesaris laederet, et quoniam Pompei dominatio atque arma non minimum terrorem fero inferrent, discenderet uterque ab armis, exercitusque dimitteret; fore eo facto liberam et sui juris civitatem. Neque hoc tantum pollicitus est, sed etiam per se senatus discessionem facere coepit: quod ne fieret, consules amicique Pompei intercesserunt, atque ita rem moderando, discesserunt.

---

(1) Praecipi, *cioè*, ante capi. *Altri leggono* percipi.

LIII. Magnum hoc testimonium sena[illegible]si, conveniensque superiori facto: nam M[illegible]ximo anno, cum impugnaret Caesaris digni[illegible]tra legem Pompeii et Crassi retulerat ante tem[illegible] senatum de Caesaris provinciis; sententiisque di[illegible] discessionem facientem Marcello, qui sibi omnem [illegible]gnitatem ex Caesaris invidia quaerebat, senatus frequens in alia omnia transit; quibus non frangebantur animi inimicorum Caesaris, sed admonebantur, quo majores pararent necessitudines, quibus cogi posset senatus id probare quod ipsi constituissent.

LIV. Fit deinde senatusconsultum, ut ad bellum Parthicum legio una a Cn. Pompeio, altera a C. Caesare mitteretur, neque obscure hae duae legiones uni Caesari detrahuntur (1): nam Cn. Pompeius legionem primam quam ad Caesarem miserat, confectam ex defectu provinciae Caesaris, eam tamquam ex suo numero dedit. Caesar tamen, cum de voluntate adversariorum suorum se expoliari nomini dubium esset, Cn. Pompeio legionem remisit; et ex suo nomine xv. quam in Gallia citeriore habuerat, ex senatusconsulto jubet transdi. In ejus locum x ii. legionem in Italiam mittit, quae praesidia tueatur, ex quibus praesidiis xv. deducebatur. Ipse exercitum distribuit per hiberna, C. Trebonium cum legionibus iv. in Belgio collocat; C. Fabium cum totidem in Æduos deducit Sic enim existimabat tutissimam fore Galliam, si Belgae quorum maxima virtus, et Ædui quorum auctoritas summa esset, exercitibus continerentur.

LV. Ipse in Italiam profectus est. Quo cum venisset, cognoscit, per C. Marcellum consulem legiones ii. ab se remissas, quae ex senatusconsulto deberent ad Parthicum bellum duci, Cn. Pompeio transditas atque in Italia retentas esse. Hoc facto, quanquam nulli erat dubium, quin arma contra Caesarem pararentur, tamen Caesar omnia patienda esse statuit, quoad sibi spes aliqua relinqueretur jure potius disceptandi, quam belli gerendi (2).

---

(2) Neque obscure, etc. *Egli era chiaro, che queste due legioni sarebbero prese dall' armata di Cesare.*

(2) Quoad sibi spes, etc. *Finchè gli resterebbe qualche speranza di sostenere il suo dritto per le vie della giustizia piuttosto che impegnarsi ad una guerra.*

C. JULII CÆSARIS
COMMENTARIORUM
DE BELLO CIVILI.

LIBER PRIMUS.

ARGUMENTUM.

Belli civilis causae exponuntur, tum conditiones pacis proponuntur, quibus cum nihil esset profectum, Caesar trajecto rubicone fluvio, primum Ariminum, deinde alias Italiae urbes occupat. Pompejus urbe relicta, fugit Brundisium. Caesar Romam intrat, omissoque Pompeio redit in Galliam, et, per Trebonium legatum, Massiliam, quae pompeianas partes susceperat, oppugnat. Ipse interim in Hispaniam contra Afranium Petreumque, Pompei legatos proficiscitur, bellumque ibi ex animi sententia conficit.

I. Litteris a Fabio C. Caesaris consulibus redditis aegre ab iis impetratum est, summa tribunorum plebis contentione, ut in senatu recitarentur: ut vero ex litteris ad senatum referretur (1), impetrari non potuit. Referunt consules de repubblica (in civitate). L. Lentulus consul senatui reique publicae se non defuturum pollicetur; si audacter ac fortiter sententias dicere velint: sin Caesarem respiciant: atque ejus gratiam sequantur, ut superioribus, fecerint temporibus, se sibi consilium capturum, neque senatus auctoritati obtemperatum: habere se quoque ad Caesaris gratiam atque amicitiam receptum. In eadem sententiam loquitur Scipio: Pompeio esse in animo reipub. non deesse, si senatus sequatur: sin cunctetur atque agat lenius (2), ne quisquam ejus auxilium, si postea velit, imploraturum.

II. Haec Scipionis oratio, quod senatus in urbe habebatur Pompeiusque aderat, ex ipsius ore Pompei mitti

(1) Ut ex litteris, etc. *Che si deliberasse a tenore del contenuto delle lettere.*

(2) Lenius. *Troppo mollemente.*

videbatur. Dixerat aliquis leniorem sententiam, ut primo M. Marcellus, ingressus in eam orationem, non oportere ante de ea ad senatum referri, quam delectus tota Italia habiti et exercitus conscripti essent; quo praesidio, tuto et libere senatus, quae vellet, decernere auderet; ut M. Calidius, qui censebat ut Pompeius in suas provincias proficisceretur; ne qua esset armorum causa; timere Caesarem, abreptis ab eo II. legionibus, ne ad ejus periculum reservare et retinere eas ad urbem Pompeius videretur: ut M. Rufus, qui sententiam Calidii, paucis fere mutatis rebus; sequebatur; ii omnes convincio. Lentuli consulis correpti (1) exagitabantur. Lentulus sententiam Calidii pronunciaturum se omnino negavit. (2). Marcellus, perterritus conviciis, a sua sententia discessit. Sic vocibus consulis, terrore praesentis exercitus, minis amicorum Pompeii, plerique compulsi, inviti et coacti, scipionis sententiam sequuntur: uti ante certam diem Caesar exercitum dimittat; si non faciat, eum adversus rempubl. facturum videri. Intercedunt (3) M. Antonius, Q. Cassius, tribuni plebis. Refertur confestim de intercessione tribunorum: dicuntur sententiae graves; ut quisque acerbissime crudelissimeque dixit, ita quam maxime ab inimicis Caesaris collaudatur.

III. Misso ad vesperum senatu, omnes qui sunt ejus ordinis a Pompeio evocantur. Laudat promptos atque in posterum confirmat, segnores castigat atque incitat. Multi undique ex veteribus Pompei exercitibus, spe praemiorum atque ordinum, evocantur: multi ex duabus legionibus, quae sunt transiditae a Caesare, accersuntur. Completur urbs. Ad jus comitiorum, tribunos plebis C. Curio evocat. Omnes amici consulum, necessarii Pompeii atque eorum qui veteres inimicitias cum Caesare gerebant, coguntur in senatum; quorum vocibus et concursu terrentur infirmiores, dubii confirmantur plerisque vero libere decernendi potestas eripitur. Pollicetur L. Piso censor sese iturum ad Caesarem: item L. Roscius praetor, qui de his rebus eum doceant: VI. dies ad eam rem conficiendam spatii postulant. Dicun-

(1) Correpti *Ripresi con asprezza.*
(2) Sententiam pronunciare. *Rapportare l' opinione.*
(3) Intercedunt. *Si oppongono a questo decreto.*

tur etiam a nonnullis sententiae ut legati ad Caesarem mittantur, qui voluntatem senatus ei proponant.

IV. Omnibus his resistitur (1), omnibusque oratio consulis, Scipionis, Catonis opponitur. Catonem veteres inimicitiae Caesaris incitant, et dolor repulsae, Lentulus aeris alieni magnitudine et spe exercitus ac provinciarum, et Regum appellan orum largitionibus movetur; seque alterum fore Syllam, inter suos gloriatur, ad quem summa imperii redeat. Scipionem eadem spes provinciae atque exercituum impellit quos se pro necessitudine partiturum cum Pompeo arbitratur: simul judiciorum metus adulatio atque ostentatio sui et potentium, qui in republ. judiciisque tum plurimum pollebant. Ipse Pompeius, ab inimicis Caesaris incitatus, et quod nominem dignitate secum exaequari volebat, totum se ab ejus amicitia averterat, et cum communibus inimicis in gratiam redierat, quorum ipse maximam partem illo affinitatis tempore adjunxerat Caesari: simul infamia II. legionum permotus, quas ab itinere Asiae Syriaeque ad suam potentiam dominatumque converterat rem ad arma deduci studebat.

V. His de causis aguntur omnia raptim atque turbate; neque docendi Caesaris propinquis ejus spatium datur: nec tribunis plebis sui periculi deprecandi, nequem etiam extremi juris intercessione retinendi, quod L. Sylla reliquerat, facultas tribuitur: sed de sua salute die VII. cogitare coguntur: quod illi turbulentissimi superioribus temporibus tribuni plebis, VIII. denique mense suarum actionum respicere ac timore consueverant. Decurritur ad illud extremum atque ultimum senatusconsultum quo, nisi pene in ipso urbis incendio atque desperatione omnium salutis, latorum audacia, nunquam ante discessu est: dent operam consules, praetores, tribuni plebis, quique consulares sunt ad urbem, ne quid respublica detrimenti capiat. Haec senatusconsulto prescribuntur, ad diem VIII. iduum Januarii. itaque V. primis diebus haberi senatus potuit, qua ex die consulatum iniit Lentulus, biduo excepto comitiali, et de imperio Caesaris et de amplissimis viris, tribunis plebis, gravissime acerbissimeque decernitur. Profugiunt statim ex urbe tribuni plebis seseque ad Caesarem con-

---

(1) Omnibus his etc. *Si rigettano tutti questi p..r..i.*

ferunt. Is eo tempore erat Ravennae; expectabatque suis lenissimis postulatis responsa, si qua hominum aequitate res ad otium deduci posset.

VI. Proximis diebus habetur senatus extra urbem Pompeius eadem illa, quae per Scipionem ostenderat, agit; senatus virtutem costantiamque collaudat; copias suas exponit: legiones habere sese paratas x; praeterea cognitum compertumque sibi, alieno esse animo in Caesarem milites, neque iis posse persuaderi ut eum defendant aut sequantur. De reliquis rebus ad senatum refertur, tota Italia delectus habentur; Faustus Sylla propraetor in Mauritaniam mittatur, pecunia uti ex aerario Pompeio detur: refertur etiam de Rege Juba, ut socius sit atque amicus. Marcellus vero passurum se in praesentia negat; de Fausto impedit Philippus tribunus plebis, de reliquis rebus senatusconsulta perscribuntur (1): provinciae privatis decernunt, duae consulares, reliquae praetoriae Scipioni obvenit Syria; L. Domitio Gallia: Philippus et Marcellus privato consilio praetereuntur neque eorum sortes dejiciuntur (2). In reliquas provincias praetores mittuntur; neque expectant, quod superioribus annis acciderat, ut de eorum imperio ad populum referatur, paludatique, votis nuncupatis, exeant. Consules, quod ante id tempus acciderat nunquam, ex urbe proficiscitur, lictoresque habent in urbe et Capitolio privati contra omnia vetustatis exempla: tota Italia delectus habentur; arma imperantur, pecuniae a municipiis exiguntur et e fanis tolluntur omnia divina et humana jura permiscentur.

VII. Quibus rebus cognitis, Caesar apud milites concionatur: omnium temporum injurias inimicarum in se commemorat, a quibus seductum et depravatum Pompeium quaeritur, invidia atque obtrectatione laudis suae, cujus ipse honori et dignitati semper faverit, adjutorque fuerit; novum in republica introductum exemplum quaeritur, ut tribunitia intercessio armis notaretur atque opprimeretur, quae superioribus annis esset restituta: Syllam, nudata omnibus rebus tribuni-

---

(1) De reliquis rebus senatusconsulta, etc. *Si fanno dei decreti sulle altre proposizioni.*

(2) Privato consilio, etc. *Sono a bella posta dimenticati, nè si tira per loro la sorte.*

tia potestate, tamen intercessionem liberam reliquisse: Pompeium, qui amissam restituisse videatur, dona etiam quae ante habuerit, ademisse: quotiescumque fit decretum, darent operam magistratus, NE QUID RESP. DETRIMENTI CAPERET (qua voce, et quo senatus consulto populus rom. ud armo sit vocatus); factum in perniciosis legibus, in vi tribunitia, in secessione populi templis locisque editioribus occupatis (atque haec superioris aetatis oxempla, expiata Saturnini atque Graecorum casibus docet): quarum rerum illo tempore nihil factum, ne cogitatum quidem; nulla lex promulgata, non cum populo agi coeptum nulla, secessio facta. *Hortatur*, cujus imperatoris ductu IX. annis rempublicam felicissime gesserint, plurimaque praelia secunda fecerint, omnem Galliam Germaniamque pacaverint; ut ejus existimationem dignitatemque ab inimicis defendant. Conclamant legionis XIII., quae aderat, milites (hanc enim initio tumultus evocaverat, reliquae nondum convenerant), sese paratos esse, imperatoris sui tribunurumque plebis injurias defendere.

VIII. Cognita militum voluntate, Ariminum cum ea legione proficiscitur, ibique tribunos plebis, qui ad eum confugerant, convenit: reliquas legiones ex hibernis evocat et subsequi jubet. Eo L. Caesar adolescens venit: cujus pater Caesaris erat legatus. Is, reliquo sermone confecto, cujus rei causa venerat, habere se a Pompeio ad eum privati officii mandata demonstrat (1); velle Pompeium se Caesari purgatum, ne ea, quae reipubl. causa egerit in suam contumeliam vertat; semper se reipubl commoda privatis necessitatibus habuisse potiora: Caesarem quoque, pro sua dignitate; debere et studium et iracundiam suam reipubl. dimittere; neque adeo graviter irasci inimicis, ne cum illis nocere se speret, reipubl. noceat. Pauca ejusdem generis addit cum excusatione Pompeii conjuncta. Eadem fére atque eisdem de rebus praetor Roscius agit cum Caesare, sibique Pompeium commedasse demonstrat.

IX. Quae res etsi nihil ad levandas injurias pertinere videbantur, tamen idoneos nactus homines, per quos ea quae vellet ad eum perferrentur, petit ab utro-

---

(1) Habere se, etc. *Egli fe vedere che Pompeo l'aveva incaricato di una particolar commissione.*

que quoniam Pompeii mandata ad se detulerint, ne graventur sua quoque ad eum postulata deferre si parvo labore magnas controversias tollere, atque omnem Italiam metu liberare possent. Sibi semper reipubl. Primam fuisse dignitatem vitaque potiorem: doluisse se quod populi romani beneficium sibi per contumeliam ab inimicis extorqueretur: ereptoque semestri imperio (1), in urbem retraheretur cujus absentis rationem haberi proximis comitiis populus jussisset; tamen hanc honoris jacturam sui reip. causa, aequo animo tulisse. Cum litteras ad senatum miserit, ut omnes ab exercitibus discederent, ne id quidem impetravisse: tota Italia delectus haberi; retineri legiones II., quae ab se simulatione partici belli sint abductae, civitatem esse in armis. Quonam haec omnia, nisi ad suam perniciem, pertinere? Sed tamen ad omnia se descendere paratum atque omnia pati reipubl. causa. Proficiscatur Pompeius in suas provincias; ipsi exercitus dimittant: discedant in Italia omnes ab armis, metus e civitate tollatur: libera comitia, atque omnis respubl. senatu populoque rom. permittatur. Haec quo facilius certisque conditionibus fiant, et jurejurando sanciantur, aut ipse proprius accedat, aut se patiatur accedere: fore uti per colloquia omnes controversiae componantur.

X. Acceptis mandatis, Roscius cum L. Caesare Capuam pervenit, ibique consules Pompeiumque invenit: postulata Caesaris renunciat. Illi, re deliberata, respondent, scriptaque ad eum mandata per eos remittunt; quorum haec erat summa; Caesar in Galliam reverteretur; Arimino excederet, exercitus dimitteret: quae si fecisset, Pompeium in Hispanias iturum. Interea, quoad fides esset data, Caesarem facturum quae polliceretur, non intermissuros consules Pompeiumque delectus.

XI. Erat iniqua conditio, postulare ut Casar Arimino excederet atque in provinciam reverteretur; ipsum et provincias, et legiones tenere alienas exercitum Caesaris velle demitti, delectus habere: polliceri se in proviciam iturum, neque ante quem diem iturus sit, definire, ut si peracto Caesaris consulatu, Pompeius profectus non esset, nulla tamen mendacii religione ob.

---

(1) Semestri imperio, etc. *Gli ultimi sei mesi del suo governo,*

strictus videretur. Tempus vero colloquio non dare neque accessurum polliceri, magnam pacis desperationem afferebat. Itaque ab Arimino M. Antonium cum cohortibus v. Arretium mittit: ipso Arimini cum II subsistit, ibique delectum habere instituit: Pisaurum, Fanum, Anconam, singulis cohortibus occupat.

XII. Interea certior factus Iguvium Thermum praetorem cohortibus v. tenere, oppidum munire, omniumque esse Iguvinorum optimam erga se voluntatem, Curionem cum III. cohortibus, quas Pisauri et Arimini habebat, mittit. Cujus adventu cognito, diffisus municipii voluntate Thermus, cohortes ex urbe educit et profugit; milites in itinere ab eo discendunt ac domum revertuntur: Curio, omnium summa voluntate, Iguvium recipit. Quibus rebus cognitis, confisus municipiorum voluntatibus Caesar, cohortes legionis XIII. ex praesidiis deducit, Auximumque proficiscitur, quod oppidum Attius cohortibus introductis tenebat, delectumque toto Piceno, circummissis senatoribus, habebat.

XIII. Adventu Caesaris cognito, decuriones Auximi ad Attium Varum frequentes conveniunt: docent sui judicii rem non esse, neque se, neque reliquos municipes pati posse, C. Caesarem imperatorem bene de repub. meritum, tantis rebus gestis, oppido moenibusque prohiberi: proinde habeat rationem posteritatis (1) et periculi sui. Quorum oratione permotus Attius Varus praesidium, quod introduxerat, ex oppido educit, et profugit. Hunc ex primo ordine pauci Caesaris consecuti milites, consistere cogunt; commissoque praelio, deseritur a suis Varus: nonnulla pars militum domum discedit, reliqui ad Caesarem perveniunt; atque una cum iis deprehensus L. Pupius, primipili centurio; adducitur, qui hunc eumdem ordinem in exercitu Cn. Pompeii antea duxerat. At Caesar milites attianos collaudat, Pupium dimittit, Auximatibus agit gratias, seque eorum facti memorem fore pollicetur.

XIV. Quibus rebus Romam nunciatis, tantus repente terror invasit ut, cum Lentulus consul ad aperiendum aerarium venisset, ad pecuniam Pompeio ex senatusconsulto proferendam, protinus aperto sanciore aerario, ex urbe profugeret; Caesar enim adventare,

---

(1) Posteritatis. *Dalla sua riputazione.*

jamque adesse ejus equites, falso nunciabantur. Hunc Marcellus collega et plerique magistratus consecuti sunt. Cn. Pompeius pridie ejus diei ex urbe profectus, iter ad legiones habebat, quas a Caesare acceptas in Apulia hibernorum causa disposuerat. Delectus intra urbem intermittuntur: nihil citra Capuam tutum esse omnibus videtur. Capuae primum sese confirmant et colligunt, delectumque colonorum, qui lege Julia Capuam deducti erant, habere instituunt gladiatoresque, quos ibi Caesar in ludo habebat, in forum productos Lentulus libertati cónfirmat, atque iis equos attribuit et se sequi jussit; quos postea, monitus a suis quod ea res omnium judicio reprehendebatur, circum familiares conventus Campaniae, custodiae causa distribuit.

XV. Auximo Caesar progressus, omnem agrum picenum percurrit. Cunctae earum regionum praefecturae libentissimis animis eum recipiunt, exercitumque ejus omnibus rebus juvant. Etiam Cingulo, quod oppidum Labienus constituerat suaque pecunia exaedificaverat, ad eum legati veniunt; quaeque imperaverit; sese cupidissime facturos pollicentur. Milites imperat; mittunt. Interea legio XII. Caesarem consequitur: cum his II. Asculum picenum proficiscitur. Id oppidum Lentulus Spinther X. cohortibus tenebat: qui Caesaris adventu cognito, profugit ex oppido, cohortesque secum abducere conatus, a magna parte militum deseritur. Relictus in itinere cum paucis incidit in Vibullium Rufum, missum a Pompeio in agrum picenum, confirmandorum hominum causa: a quo factus Vibullius certior quae res in piceno gererentur, milites ab eo accipit, ipsum dimittit: item ex finitimis regionibus quas potest, contrahit cohortes ex delectibus pompeianis; in iis Camerino fugientem Ulcillem Hirum cum VI. cohortibus, quas ibi in praesidio habuerat, excepit: quibus, coactis, XIII. efficit. Cum iis ad Domitium Ahenobarbum Corfinium magnis itineribus pervenit; Caesaremque adesse cum legionibus II. nunciat Domitius per se circiter XX. cohortes ex Alba, ex Marsis et Pelignis, et finitimis ab regionibus coegerat.

XVI. Recepto Asculo expulsoque Lentulo, Caesar conquiri milites qui ab eo discesserant, delectumque institui jubet: ipse, unum diem ibi rei frumentariae causa moratus, Confinium contendit. Ea cum venisset,

cohortes v., praemissae a Domitio ex oppido, pontem fluminis interrumpebant, qui erat ab oppido millia passuum circiter tria. Ibi cum antecursoribus Caesaris praelio commisso, celeriter domitiani a ponte repulsi se in oppidum receperunt Caesar, legionibus transductis, ad oppidum constitit juxtaque murum castra posuit.

XVII. Re cognita, Domitius ad Pompeium in Apuliam peritos regionum, magno proposito praemio, cum litteris mittit; qui petant atque orent ut sibi subveniat: Caesarem duobus exercitibus et locorum angustiis facile intercludi posse frumentoque prohiberi; quod nisi fecerit, se, cohortesque amplius xxx. magnumque numerum senatorum atque equitum romanorum in periculum esse venturum. Interim suos cohortatus, tormenta in muris disponit; certasque cuique partes ad custodiam urbis attribuit, militibus in concione agros ex suis possessionibus pollicetur, quaterna in singulos jugera, et pro rata parte centurionibus evocatisque.

XVIII. Interim Caesari nunciatur Sulmonenses (quod oppidum a Corfinio vii. millium intervallo abest) cupere ea facere quae vellet: sed a Q. Lucretio senatore et Attio Peligno prohiberi, qui id oppidum vii. cohortium praesidio tenebant. Mittit eo M. Antonium cum legionis viii. cohortibus v. Sulmonenses simul atque nostra signa viderunt, portas aperuerunt, universique et oppidani, et milites obviam gratulantes Antonio exierunt. Lucretius et Attius de muro se dejecerunt, Attius ad Antonium deductus, petit ut ad Caesarem mitteretur. Antonius cum cohertibus et Attio, eodem die quo profectus erat, revertitur. Caesar eas cohortes cum exercitu suo conjunxit, Attiumque incolumen dimisit. Caesar tribus primis diebus castra magnis operibus munire, et ex finitimis municipiis frumentum comportare, reliquasque copias expectare, instituit. Eo triduo legio viii., ad eum venit, cohortesque ex novis Galliae delectibus xxii., equitesque a rege norico circiter ccc.; quorum adventu altera castra ad alteram oppidi partem ponit. His castris Curionem praefecti, reliquis diebus, oppidum vallo castellisque circummunire instituit, cujus operis maxima parte effecta eodem fore tempore missi ad Pompeium revertu tur.

XIX. Litteris perlectis, Domitius dissimulans in consilio pronunciat Pompeium celeriter subsidio venturum,

hortaturque eos ne animo deficiant, quaeque usui ad defendendum oppidum sint, parent; ipse arcano cum paucis familiaribus suis colloquitur, consiliumque fugae capere constituit. Cum vultus Domitii cum oratione non consentiret, atque omnia trepidantius timidiusque ageret quam superioribus diebus consuésset, multumque cum suis consiliandi causa secreto, praeter consuetudinem, colloqueretur, concilia conventusque hominum fugeret, res diutius tegi dissimularique non potuit. Pompeius enim rescripserat: sese rem in summum periculum deducturum non esse, neque suo consilio aut voluntate, Domitium se in oppidum Corfinium contulisse: proinde, si qua facultas fuisset, ad se cum omnibus copiis veniret. Id ne fieri posset, obsidione atque oppidi circummunitione fiebat.

XX. Divulgato Domitii consilio, milites qui erant Corfinii, prima vespera secessionem faciunt, atque ita inter se per tribunos militum centurionesque atque honestissimos sui generi colloquuntur, obsideri se a Caesare, opera munitionesque prope esse perfectas; ducem suum Domitium, cujus spe atque fiducia permanserint, projectis omnibus, fugae consilium capere: debere se suae salutis rationem habere. Ab his primo Marsi dissentire incipiunt, eamque oppidi partem, quae munitissima videretur, occupant; tantaque inter eos dissentio exitit, ut manum conserere atque armis dimicare conarentur: post paulo tamen, internunciis ultro citroque missis, quae ignorabant de L. Domitii fuga, cognoscunt. Itaque omnes uno consilio Domitium productum in publicum circumsistunt et custodiunt, legatosque ex suo numero ad Caesarem mittunt, sese paratos esse portas aperire, quaeque imperaverit facere, et L. Domitium vivum in ejus potestatem transducere.

XXI. Quibus rebus cognitis, Caesar, etsi magni interesse arbitrabatur quamprimum oppido potiri, cohortesque ad se in castra transducere, ne qua, aut largitionibus aut animi confirmatione, aut falsis nunciis, commutatio fieret voluntatis; quod saepe in bello parvis momentis magni casus intercederent; tamen veritus ne, militum introitu et nocturni temporis licentia, oppidum diriperetur, eos qui venerant collaudat atque in oppidum dimittit; portas murosque asservari jubet. Ipse iis operibus, quae facere instituerat, milites disponit, non certis spatiis intermissis, ut erat superio-

rum dierum consuetudo, sed perpetuis vigiliis stationibusque, ut contingant inter se, atque omnem munitionem expleant: tribunos militum et praefectos circummittit, atque hortatur: non solum ab eruptionibus caveant, sed etiam singulorum hominum occultos exitus asservent. Neque vero tam remisso ac languido animo quisquam omnium fuit, qui ea nocte conquieverit: tanta erat summa rerum expectatio, ut alius in aliam partem mente atque animo traheretur; quid ipsis Corfiniensibus, quid Domitio, quid Lentulo, quid reliquis accideret, qui quosque eventus exciperent.

XXI. Quarta vigilia circiter, Lentulus Spinther de muro cum vigilis custodibusque nostris colloquitur, velle, si sibi fiat potestas, Caesarem convenire. Facta potestate, ex oppido mittitur; neque ab eo prius Domitiani milites discedunt, quam in conspectum Caesaris deducatur. Cum eo de salute sua orat atque obsecrat: sibi ut parcat, veteremque amicitiam commemorat, Caesarisque in se beneficia exponit, quae erant maxima: quod per eum in collegium pontificum venerat; quod provinciam Hispaniam ex praetura habuerat; quod in petitione consulatus ab eo erat sublevatus. Cujus orationem Caesar interpellat: Se non maleficii causa ex provincia egressum, sed uti se a contumeliis inimicorum defenderet; ut tribunos plebis ea re ex civitate expulsos, in suam dignitatem restitueret; ut se, et populum romanum paucorum factione oppressum in libertatem vindicaret. Cujus oratione confirmatus, Lentulus; ut in oppidum reverti liceat, petit: quod de sua salute impetraverit, fore etiam reliquis ad suam spem solatio: adeo esse perterritos nonnullos, ut suae vitae durius consulere cogantur. Facta potestate, discedit.

XXIII. Caesar ubi illuxit, omnes senatores senatorumque liberos, tribunos militum equitesque romanos ad se produci jubet. Erant senatorii ordinis L. Domitius, P. Lentulus Spinther, L. Vibullis Rufus, Sex. Quintilius Varus quaestor, L. Rubrius; praeterea filius Domitii, aliique complures adolescentes et manus numerus equitum romanorum et decurionum, quos ex municipiis Domitius evocaverat. Hos omnes productos a contumeliis militum conviciisque prohibet; pauca apud eos loquitur, quod sibi a parte eorum gratia relata non sit, pro suis in eos maximis beneficiis: dimittit omnes

incolumes. Sestertium sexagies, quod aurum adduxerat Domitius atque in publicum deposuerat, allatum ad se ab duumviris corfiniensibus Domitio reddit, ne continentior in vita hominum quam in pecunia fuisse videatur, etsi eam pecuniam publicam esse constabat, datamque a Pompeio in stipendium. Milites domitianos sacramentum apud se dicere jubet, atque eo die castra movet, justumque iter conficit VII. omnino dies ad Corfinium commoratus; et per fines Marrucinorum, Frentanorum, Larinatium, in Apuliam pervenit.

XXIV. Pompeius, iis rebus cognitis quae erant ad Corfinium gestae, Luceria proficiscitur Canusium atque inde Brundisium. Copias undique omnes ex novis delectibus ad se cogi jubet; servos, pastores armat, atque his equos attribuit, ex iis circiter CCC. equites conficit. L. Manlius praetor Alba cum cohortibus VI profugit: Rutilus Lupus praetor Terracina cum III., quae procul equitatum Caesaris conspicatae, cui praeerat Bivius Curius, relicto praetore signa ad Curium transferunt, atque ad eum transeunt. Item reliquis itineribus nonnullae cohortes in agmen Caesaris, aliae in equites incidunt. Reducitur ad eum deprehensus ex itinere Cn. Magius Cremona, praefectus fabrum Cn. Pompeii; quem Caesar ad eum remittit cum mandatis: quoniam ad id tempus facultas colloquendi non fuerit atque ad se Brundisium sit venturus, interesse reipubl. et communis salutis, se cum Pompeio colloqui; neque vero idem profici longo itineris spatio, cum per alios conditiones ferantur, ac si coram de omnibus conditionibus disceptetur.

XXV. His datis mandatis, Brundisium cum legionibus VI pervenit, veteranis III.; reliquis quas ex novo delectu confecerat atque in itinere compleverat: domitianas enim cohortes protinus a Corfinio in Siciliam miserat. Reperit consules Dyrrachium profectos, cum magna parte exercitus: Pompeium remanere Brundisii cum cohortibus XX.; neque certum inveniri poterat obtinendine causa Brundisii ibi remansisset, quo facilius omne Adriaticum mare extremis Italiae partibus regionibusque Graeciae in potestatem haberet, atque ex utraque parte bellum administrare posset, an inopia navium ibi restitisset: veritusque, ne Italiam ille dimittendum non existimaret, exitus administrationesque Brundisini portus impedire instituit; quorum

operum haec erat ratio. Qua fauces erat angustissimae portus (1), molem atque aggerem ab utraque parte litteris jacebat, quod his locis erat mare vadosum. Longius progressus, cum agger altiore aqua contineri non posset, rates duplices, quoquoversus pedum XXX., e regione molis collocabat: has quaternis anchoris ex quatuor angulis destinabat: ne fluctibus moverentur. His perfectis collocatisque alias deinceps pari magnitudine rates jungebat; has terra atque aggere integebat, ne aditus atque incursus ad defendendum impediretur; a fronte atque ab utroque latere cratibus ac pluteis protegebat: in quarta quaque earum turres binorum tabulatorum excitabat, quo commodius ab impetu navium, Incendiisque defenderet.

XXVI. Contra haec Pompeius naves magnas onerarias, quas in portu brundisino deprehenderat, adornabat. Ibi turres cum ternis tabulatis erigebat, easque multis tormentis et omni genere telorum completas, ad opera Caesaris appellabat, ut rates perrumperet atque opera disturbaret. Sic quotidie utrimque eminus fundis, sagittis, reliquisque telis pugnabatur. Atque haec ita Caesar administrabat, ut conditiones pacis dimittendas non existimaret: ac tametsi magnopere admirabatur Magium, quem ad Pompeium cum mandatis miserat, ad se non remitti; atque ea res saepe tentata, etsi impetus ejus consiliaque tardabat, tamen omnibus rebus in eo perseverendum putabat. Itaque Caninium Rebilum legatum, familiarem necessariumque Scribonii Libonis, mittit ad eum, colloqui causa: mandat, ut Libonem de concilianda pace hortetur in primis, ut ipse cum Pompeio colloqueretur, postulat: Magnopere sese confidere demonstrat, si ejus rei sit potestas facta fore, ut aequis conditionibus ab armis discedatur; cujus rei magnam partem laudis atque existimationis ad Libonem perventuram si illo auctore atque agente, ab armis sit discessum. Libo; a colloquio Caninii digressus, ad Pompeium proficiscitur. Paulo post renunciat; quod consules absint, sine illis de compositione agi non posse. Ita saepius rem frusta tentatam Caesar aliquando dimittendam sibi judicat, et de bello agendum.

---

(1) Qua fauces, etc. *Là, dove l' entrata nel porto era la più stretta.*

XXVII. Prope dimidia parte operis a Caesare effecta, diebusque in ea re consumptis IX naves a consulibus Dyrrhachio remissae, quae priorem partem exercitus eo deportaverant, Brundisium revertuntur. Pompeius, sive operibus Caesaris permotus, sive etiam quod ab initio Italia excedere constituerant, adventu navium profectionem parare incipit: et, quo facilius impetum Caesaris tardaret, ne sub ipsa profectione milites oppidum irrumperent, portas obstruit, vicos plateasque inaedificat, fossas tranversas viis praeducit, atque ibi sudes stipitesque praecutos deficit. Haec levibus cratibus terraque inaequat: aditus autem atque itinera duo, quae extra murum ad portum ferrebant, maximis defixis trabibus, atque eis praeacutis praesepit. His paratis rebus, milites silentio naves conscendere jubet: expeditos autem ex evocatis, sagittariis funditoribusque, raros in muro turribusque disponit: hoc certo signo revocare constituit, cum omnes milites naves conscendissent, atque iis expedito loco actuaria navigia (1) relinquit.

XXVIII. Brundisini pompeianorum militum injuriis, atque ipsius Pompeii contumeliis permoti, Caesaris rebus favebant. Itaque, cognita Pompeii prefectione, concursantibus illis: atque in ea re occupatis, vulgo ex tectis significabant (2) per quos re cognita Caesar scalas parari, militesque armari jubet, ne quam rei gerendae facultatem dimittat. Pompeius sub noctem naves solvit. Qui erant in muro custodiae causa collocati, eo signo, quod convenerat, revocantur; notisque itineribus ad naves decurrunt. Milites, positis scalis, muros adscendunt; sed moniti a Brundisini, ut vallum caecum (3) fossaque caveant, subsistunt, et longo itinere ab iis circumducti ad portum perveniunt, quasque naves cum militibus, quae ad moles Caesaris adhaeserant, scapis lintribusque deprehendunt, deprehensas excipiunt.

XXIX. Caesar, etsi ad spem conficiendi negotii maxime probabat, coactis navibus mare transire et Pompeium sequi, priusquam ille sese transmarinis auxiliis confirmaret, tamen rei ejus moram temporisque lon-

(1) Actuaria navigia *Barche leggiere.*

(2) Vulgo, etc. *Essi ne informavano i soldati dall'alto delle loro case.*

(3) Caecum. *Occulto.*

ginquitatem timebat, quod omnibus coactis navibus, Pompeius praesentem facultatem insequendi sui ademerat Reliquebatur, ut ex longiuquioribus regionibus. Galliae Piccinique, et a freto (1) naves essent expectandae; sed id, propter anni tempus, longum atque impeditum videbatur. Interea veterem exercitum, duas Hispanias confirmari (quarum altera erat maximis beneficiis Pompeii devincta) auxilia, equitatum parari, Galliam Italiamque tentari, se absente, nolebat.

XXX. Itaque in praesentia Pompeii insequendi rationem omittit; in Hispaniam proficisci constituit: duum viris municipiorum omnium imperat, ut naves conquirant, Brundisiumque deducendas curent. Mittit in Sardiniam cum legione una Valerium legatum: in Siciliam Curionem propraetorem cum legionibus III.: eumdem, cum Siciliam recepisset, protinus in Africam transducere exercitum jubet. Sardiniam obtinebat M. Cotta, Siciliam M. Cato: Africam sorte obtinere Tubero debebat. Caralitani, simul ad se Valerium mitti audierunt, nondum profecto ex Italia, sua sponte ex oppido Cottam ejiciunt. Ille perterritus, quod omnem provinciam consentire intelligeret, ex Sardinia in Africam profugit. Cato in Sicilia naves longas veteres reficiebat novas civitatibus imperabat: haec magno studio agebat; in Lucanis Brutiisque, per legatos suos, civium romanorum delectus habebat: equitum peditumque certum numerum a civitatibus Siciliae exigebat. Quibus rebus pene perfectis, adventu Curionis cognito, queritur in concione, sese projectum ac proditum a Cn. Pompeio, qui omnibus rebus imparatissimus, non necessarium bellum suscepisset; et ab se reliquisque in senatu interrogatus, omnia sibi esse ad bellum apta ac parata confirmasset: Haec in concione questus: ex provincia fugit.

XXXI. Nacti vagnas ab imperiis, Sardiniam Valerius Curio Siciliam, cum exercitibus eo perveniunt. Tubero cum in Africam venisset, invenit in provincia eum, imperio Attium Varum, qui ad Auximum ut supra demonstravimus, amissis cohortibus, protinus ex fuga in Africam pervenerat, atque eam sua sponte vacuam occupaverat; delectuque habito, II. legiones effecerat, hominum et locorum notitia, et usu ejus

(1). Freto. *Vi si sottintende* Siculo. *Lo stretto di Sicilia.*

provinciae, nactus aditus ad ea conanda, quod paucis ante annis ex praetura (1) eam provinciam obtinuerat. Hic venientem Uticam cum navibus Tuberonem portu atque oppido prohibet, neque affectum valetudine filium exponere in terram patitur, sed, sublatis anchoris, excedere eo loco cogit.

XXXII. His rebus confectis, Caesar, ut reliquum tempus a labore intermitteretur: milites in proxima municipia deducit, ipse ad urbem proficiscitur. Coacto senatu, injurias inimicorum commemorat; docet: se nullum extraordinarium honorem appetisse, sed, expectato legittimo tempore consulatus, eo fuisse contentum, quod omnibus civibus pateret: latum ab x. tribunis plebis contradicentibus inimicis, Catone vero acerrime repugnante, et pristina consuetudine, dicendi mora dies extrahente, ut sui ratio absentis haberetur, ipso consule Pompeio: qui si improbasset, cur ferri passus esset; sin probasset, cur se uti populi beneficio prohibuisset: patientiam proponit suam, cum de exercitibus dimittendis ultro postulavisset; in quo jacturam dignitatis atque honoris ipse facturus esset. Acerbitatem inimicorum docet; qui, quod ab altero postularent, in se recusarent, atque omnia permisceri mallent, quam imperium exercitusque dimittere. Injuriam in eripiendis legionibus praedicat; crudelitatem et insolentiam in circumscribendis tribunis plebis, conditiones a se latas, et expedita colloquia et denegata commemorat. Pro quibus rebus orat ac postulat remp. suscipiant, atque una secum administrent; sin timore defugiant, illis se onori non futurum, et per se remp. administraturum. Legatos ad Pompeium de compositione mittit oportere; neque te reformidare, quod in senatu paulo ante Pompejus dixisset, ad quos legati mitterentur, iis auctoritatem attribui, timoremque eorum qui mitterent significari: tenuis atque infirmi haec animi videri, se vero, ut operibus anteire studuerit, sic justitia et equitate velle, superare.

XXXIII. Probat rem senatus de mittendis legatis: sed qui mitterentur non reperiebatur; maximeque timoris causa pro se quisque id munus legationis recusabat. Pompejus enim, discendens ab urbe, in senatu di-

(1) Ex praetura. *Dopo la sua pretura.*

xerat, eodem se habiturum loco, qui Romae remansissent, et qui in castris Caesaris fuissent. Sic triduum disputationibus, excusationibusque extrahitur. Subjicitur etiam L. Metellus tribunus plebis ab inimicis Caesaris, qui hanc rem distrahat, reliquasque res quascumque agere instituerit, impediat Cujus cognito consilio, Caesar, frustra diebus aliquot consumptis, ne reliquum tempus omittat, infectis iis, quae agere destinaverat ab urbe proficiscitur atque in ulteriorem Galliam pervenit.

XXXIV. Quo cum venisset, cognoscit missum in Hispaniam a Pompeio Vibullium Rufum, quem paucis ante diebus Confinii captum ipse dimiserat: protectum item Domitium ad occupandam Massiliam navibus actuariis VII., quas Igili et in Cosano a privatis coactus, servis, libertis, colonis suis compleverat, praemissos etiam legatos massilienses domum (1) nobiles adolescentes, quos ab urbe discedens Pompeius erat adhortatus, ne nova Caesaris officia veterum suorum beneficiorum in eos memoriam expellerent. Quibus mandatis acceptis, Massilienses portas Caesari clauserunt: Albicos, barbaros homines qui in eorum fide antiquitus erant, montesque supra Massiliam incolebant, ad se vocaverant; frumentum ex finitimis regionibus atque ex omnibus castellis in urbem convexerant; armorum officinas in urbe instituerant: muros classem portasque refecerant.

XXXV. Evocat, ad se Caesar Massiliensium XV. primos; cum his agit, ne initium inferendi belli a Massiliensibus oriatur: debere eos Italiae totius auctoritatem sequi, potiusquam unius hominis voluntati obtemperare. Reliqua, quae ad eorum sanandas mentes pertinere arbitrabatur: commemorat Cujus orationem domum legati referunt, atque ex auctoritate (2) haec Caesari renunciant: Intelligere se divisum esse populum roman. in partes duas; neque sui judicii neque suarum esse virium decernere utra pars justiorem habeat causam: principes vero esse earum partium Cn. Pompeium et C. Caesarem, patrones civitatis; quorum alter agros Volcarum Arecomicorum et Helviorum publice iis concesserit; alter bello victas Gallias attribuerit, vectigaliaeque auxerit: quare paribus eorum beneficiis parem se quoque vo-

(1) Domum. *Nella loro patria.*
(2) Ex auctoritate. *Per ordine dei magistrati.*

luntatem tribuere debere, et neutrum eorum contra alterum juvare, aut urbe aut portubus recipere.

XXXVI. Haec dum inter eos aguntur, Domitius navibus Massiliam pervenit; atque ab iis receptus, urbi praeficitur, summa ei belli administrandi permittitur. Ejus imperio classem quoquoversus dimittunt: onerarias naves, quas ubique possunt, deprehendunt, atque in portum deducunt; quarum clavis, aut materia atque armamentis (1), instructis, ad reliquas armandas reficiendasque utuntur: frumenti quod inventum est in publicum conferunt: reliquas merces commentusque ab obsidionem urbis, si accidat, reservant. Quibus injuriis premotus Caesar legiones III. Massiliam adducit; turres vineasque ad oppugnationem urbis agere, naves longas Arelate numero XII. facere instituit. Quibus effectis armatisque diebus XXX., a quo die materia causa est, adductisque Massiliam, his D. Brutum praeficit: C. Trebonium legatum ad oppugnationem Massiliae relinquit.

XXXVII. Dum haec parat atque administrat, C. Fabium legatum cum legionibus III., quas Narbone circumque ea loca, hiemandi causa, disposuerat, in Hispaniam praemittit, celeriterque pyrenaeos saltus occupari jubet; qui eo tempore ab L. Afranio legato praesidiis tenebantur. Legiones reliquae, quae longius hiemabant, subsequi jubet Fabius, ut erat imperatum, adhibita celeritate, praesidium ex saltu dejecit, magnisque itineribus ad exercitum Afranii contendit.

XXXVIII. Adventu Vibullii Rufi, quem a Pompeio missum in Hispaniam demonstratum est, Afranius, et Petrius, et Varro, legati Pompeii (quorum unus III. legionibus Hispaniam citeriorem: alter a saltu Castulonensi ad Anam II. legionibus: tertius ab Ana, Vettonum agrum Lusitaniamque pari numero legionum obtinebat), oficia inter se patiuntur: uti Petreitus ex Lusitania per Vettones cum omnibus copiis ad Afranium proficiscatur; Varro cum iis quas habebat legionibus, omnem ulteriorem Hispaniam tueatur. His rebus constitutis, equites auxiliaque toti Lusitaniae a Petreio; Celtiberis, Cantabris, barbarisque omnibus qui ad Oceanum pertinent, ab Afranio imperantur: quibus coactis; celeriter Petreius per Vettones ad Afranium

---

(1) Materia atque armamentis. *I legami e gli attrezzi.*

pervenit. Constituunt communi consilio bellum ad Ilerdam, propter ipsius loci opportunitatem, gerere.

XXXIX. Erant, ut supra demonstratum est, legiones Afranii III., Petrei II.; praeterea scutatae citerioris provinciae, et cetratae ulterioris Hispaniae cohortes V. millia. Caesar legiones in Hispaniam praemiserat ad VI. millia auxilia peditum, equitum III. millia, quae omnibus superioribus bellis habuerat; et parem ex Gallia numerum quem ipse paraverat, nominatim ex omnibus civitatibus nobilissimo et fortissimo quoque evocato: hinc optimi generis homines ex Aquitanis montanisque, qui Galliam provinciam attingunt. Postquam audierat Pompeium per Mauritaniam cum legionibus iter in Hispaniam facere, confestimque esse venturum, simul a tribunis militum centurionibusque mutuas pecunias sumpsit; has exercitui distribuit. Quo facto, duas res consecutus est; quod pignore animos centurionum devinxit, et largitione redemit militum voluntates.

XL. Fabius finitimarum civitatum animos litteris nunciique tentabat: In Sicore flumine pontes effecerat duos inter se distantes millia passuum IV.: his pontibus pabulatum mittebat, quod ea, quae citra flumen fuerant, superioribus diebus consumpserat. Hoc idem fere, atque eadem de causa, pompeiani exercitus duces faciebant; crebroque inter se equestribus praeliis contendebant. Huc cum quotidiana consuetudine congressae (1), pabulatoribus praesidio proprio, legiones fabianae II flumen transissent, impedimentaque et omnis equitatus sequerentur subito vi ventorum et aquae magnitudine pons est interruptus, et reliqua multitudo equitum interclusa. Quo cognito a Petreio et Afranio ex aggere atque cratibus, quae flumine ferebantur, celeriter suo ponte Afranius, quem oppido castrisque conjunctum habebat, legiones IV. equitatumque omnem transjecit; duabusque fabianis occurrit legionibus. Cujus adventum nunciato, L. Plancus qui legionibus praeerat, necessaria re coactus, locum capit superiorem, diversamque aciem in duas partes constituit (2), ne ab equitatu circumveniri pos-

---

(1) Congressae. *In luogo di* simul egressae.

(2) Diversamque, etc. *Dispose la sua armata in modo di far fronte da tutti i lati.*

sit. Ita, congressus impari numero, magnos impetus legionum equitatusque sustinet. Commisso ab equitibus praelio, signa II. legionum procul ab utrisque conspiciuntur, quas C. Fabius ulteriore ponte subsidio nostris miserat; suspicatus fore id, quod accidit, ut duces adversariorum occasione et beneficio fortunae ad nostros opprimendos uterentur: quarum adventu praelium dirimitur, ac suas uterque legiones reducit in castra.

XLI. Eo biduo Caesar cum equitibus DCCCC., quos sibi praesidio reliquerat, in castra pervenit. Pons, qui fuerat tempestate interruptus neque est refectus, hunc noctu perfici jussit. Ipse, cognita locorum natura, ponti castrisque praesidio VI. cohortes relinquit atque omnia impedimenta; et postero die omnibus copiis, triplici instructa acie, ad Ilerdam proficiscitur, ut sub castris Afrani consistit; et ibi paulisper sub armis moratus, facit aequo loco pugnandi potestatem. Potestate facta, Afranius copias educit, et in medio colle sub castris constituit. Caesar ubi cognovit per Afranium stare quominus praelio dimicaretur, ab infimis radicibus montis intermissis circiter passibus CD., castra tacere constituit; et, ne in opere faciendo milites repentino hostium incursu exterrerentur atque opere prohiberentur, vallo muniri vetuit, quod eminere et procul videri necesse erat: sed a fronte contra hostem pedum XV. fossam fieri jussit. Prima et secunda acies in armis, ut ab initio constituta erat, permanebat: post hos opus in occulto acies tertia faciebat. Sic omne prius est perfectum quam intelligeretur ab Afranio castra muniri.

XLII. Sub vesperum, Caesar intra hanc fossam regionem reducit, atque ibi sub armis proxima nocte conquiescit. Postero die omnem exercitum intra fossam continet; et, quod longius erat agger petendus, in praesentia similem rationem operis instituit, singulaque latera castrorum singulis attribuit legionibus munienda, fossasque ad eamdem magnitudinem perfici jubet: reliquas legiones in armis expeditas contra hostem constituit. Afranius Petreiusque, terrendi causa, atque operis impedienti, copias suas ad infimas montis radices producunt et praelio lacessunt; neque idcirco Caesar opus intermittit, confisus praesidio legionum III. et munitione fossae. Illi, non diu commorati, nec longius ab infimo colle progressi, copias in castra redu-

eunt. Tertio die Caesar vallo castra communit: reliquas cohortes, quas in superioribus castris reliquerat; impedimentaque ad se transduci jubet.

XLIII. Erat inter oppidum Ilerdam et proximum collem, ubi castra Petreius atque Afranius habebant, planities circiter passuum ccc., atque in hoc fere medio spatio tumultus erat paulo editior; quem si occupasset Caesar et communisset, ab oppido, et ponte, et commeatu omni quem in oppidum contulerant, se interclusurum adversarios confi ebat, Hoc sperans legiones III. ex castris educit, acieque in lucis idoneis instructa, unius legionis antesignanos procurrere atque occupare eum tumulum jubet. Qua re cognita, celeriter, quae in statione pro castris erant Afranii cohortes. breviore itinere ad eumdem occupandum locum mittuntur. Contenditur praelio; et, quod prius in tumulum Afraniani venerant, nostri repelluntur, atque, aliis summissis praesidiis terga vertere, seque ad signa legionum recipere coguntur.

XLIV. Genus erat pugnae militum illorum, ut magno impetu primo procurrerent, audacter locum caperent. ordines suos non magnopere servarent, rari dispersique pugnarent; si premerentur, pedem referre et loco excedere non turpe existimaret, cum Lusitanis reliquisque barbaris, genere quodam pugnae assuefacti, quod fere fit, quibus quisque in locis miles inveteravit, uti multum earum regionum consuetudine moveatur. Haec tamen ratio nostros perturbabat, insuetos hujus generis pugnare: circumiri enim sese ab aperto latere, procurrentibus singulis, arbitrabantur: ipsi autem suos ordines servare, neque ab signis discedere, neque sine gravi causa eum locum, quem coeperant, dimitti censuerant oportere. Itaque, perturbatis antesignanis, legio, quae in eo cornu constiterat, locum non tenuit, atque in proximum collem sese recepit.

XLV. Caesar, pene omni acie perterrita, quod praeter opinionem consuetudinemque acciderat, cohortatus suos, legionem IX. subsidio ducit: hostem insolenter atque acriter nostros insequentem supprimit (1); rursusque terga vertere, seque ad oppidum Ilerdam recipere, et sub muro consistere cogit. Sed IX legionis milites, elati studio, dum sarcire acceptum detrimentum

---

(1) Supprimit. *Arresta.*

volunt, temere insecuti fugientes, in locum iniquum progrediuntur, et sub montem, in quo erat oppidum Ilerda positum, succedunt: hinc se recipere cum vellent, rursus illi ex loco superiore nostros premebant. Praeruptus locus erat, utraque ex parte directus (1), ac tantum in latitudinem patebat ut tres instructae cohortes eum locum explerent, et neque subsidiis a lateribus summitti, neque equites laborantibus usui esse possent: ab oppido autem declivis locus tenui fastigio vergebat (2), in longitudinem passuum circiter CD. Hac nostris erat receptus: quod eo, incitati studio, inconsultius processerant. Hoc pugnatur loco, et propter angustias iniquo, et quod sub ipsis radicibus montis constiterant, ut nullum frustra telum in eos mitteretur: tamen virtute et potentia nitebantur, atque omnia vulnera sustinebant. Augebantur illis copiae, atque ex castris cohortes per oppidum crebro sumittebantur, ut integri defessis succederent. Hoc idem Caesar facere cogebatur, ut, summissis in eumdem locum cohortibus, defessos reciperet.

XLVI. Hoc cum esset modo pugnatum continenter horis V., nostrique gravius a multitudine premerentur, consumptis omnibus telis, gladiis districtis, impetum adversus montem in cohortes faciunt, paucisque dejectis, reliquos sese convertere cogunt. Summotis sub murum cohortibus, ac nonnulla parte propter terrorem in oppidum compulsis, facilis est nostris receptus datus. Equitatus autem noster ab utroque latere, etsi dejectis atque inferioribus locis constiterat, tamen in summum jugum virtute connititur; atque inter duas acies perequitans, commodiorem ac tutiorem nostris receptum dat: ita vario certamine pugnatum est. Nostri in primo congressus circiter LXX. ceciderunt; in his Q. Fulginius ex primo hastato legionis XIV., qui propter eximiam virtutem, ex inferioribus ordinibus in eum locum pervenerat: vulnerantur amplius DC. Ex afranianis inter[illegible]iuntur. T. Caecilius primipili centurio, et praeter eum, centuriones IV., milites amplius CC.

XLII. Sed haec ejus diei praefertur opinio, ut se utrique superiores discessisse existimaret; afraniani, quod, cum esse omnium judicio inferiores viderentur,

---

(1) Directus. *Diritto inaccessibile.*

(2) Ab oppido autem, etc. *Ma al di là della città la montagna avea un dolce pendìo.*

cominus tamen diu stetisset, et nostrorum impetum sustinuissent, et initio locum tumulumque tenuissent, qua causa pugnandi fuerat, et nostros primo congressu erga vertere coegissent nostri autem, quod iniquo loco atque impari congressi numero, v. horis praelium sustinuisse., quod montem gladiis districtis adscendissent, quod ex loco superiore terga vertere adversarios coegissent, atque in oppidum compulissent. Illi eum tumulum, pro quo pugnatum est, magnis operibus munierunt, praesidiumque ibi posuerunt.

XLVIII. Accidit etiam repentinum incommodum biduo, quo haec gesta sunt: tanta enim tempestas cooritur, ut nunquam illis locis majores fuisse constaret; tum autem ex omnibus montibus aquas nix proluit, ac summas ripas fluminis superavit, pontesque amnos, quos C. Fabios fecerat, uno die interrepit. Quae res magnas difficultates exercitui Caesaris attulit: castra enim, ut supra demonstratum est, cum essent inter flumina duo, Sicorim et Cingam, spatio milium xxx., neutrum horum transiri poterat, necessarioque omnes his angustis côntinebantur, neque civitates, quae ad Caesaris amicitiam accesserant, frumentum supportare; neque ii, qui pabulatum longius progressi erant, interclusi fluminibus, reverti; neque maximi Comitatus (1), qui ex Italia Galliaque veniebant in castra pervenire poterant. Tempus autem erat anni difficillimum quo neque frumenta in hibernis erant neque multum a maturitate aberant: ac civitates exinanitae, quod Afranius pene omne frumentum, ante Caesaris adventum, Ilerdam convexerat; reliqui si quid fuerat, Caesar superioribus diebus consumpserat: pectora, quod secundum poterat esse inopiae subsidium, propter bellum finitimae civitates longius removerant: qui erant, pabulandi aut frumentandi causa, progressi, hos levis armaturae Lusitani, peritique earum regionum cetrati citerioris Hispaniae, consectabantur; quibus erat proclive transulare flumen, quod consuetudo eorum omnium est, ut sine utribus ad exercitum non erant.

XLIX. At exercitus Afranii omnium rerum abundabat copia, multum erat frumentum provisum, et convectum superioribus temporibus: multum ex omni provincia comportabatur: magna copia pabuli suppetebat.

---

(1) Maximi comitatus. *I più grandi convogli.*

Harum rerum omnium facultates sine ullo periculo pons Ilerdae praebebat, et loca trans flumen integra, quo omnino Caesar adire non poterat.

L. Hae permanserunt aquae dies complures. Conatus est Caesar reficere pontes: sed nec magnitudo fluminis permittebat, neque ad ripam dispositae cohortes adversariorum perfici patiebantur: quod illis prohibere erat facile, tum ipsius fluminis natura (1) atque aquae magnitudine, tum quod ex totis ripis in unum atque angustum locum tela jaciebantur; atque erat difficile eodem tempore rapidissimo flumine opera perficere, et tela vitare.

LI. Nunciatur Afranio magnos comitatus, qui iter habebant ad Caesarem, ad flumen constitisse. Venerant eo sagittarii ex Ruthenis; equites ex Gallia, cum multis carris magnisque impedimentis, ut fert gallica consuetudo. Erant praeterea cujusque generis hominum millia circiter VI., cum servis libertisque; sed nullus ordo, nullum imperium certum, cum suo quisque consilio uteretur, atque omnes sine timore iter facerent, usi superiorum temporum atque itinerum licentia. Erant complures honesti adolescentes, senatorum filii et equestris ordinis: erant legationes civitatum; erant legati Caesaris: hos omnes flumina continebant (2). Ad hos opprimendos, cum omni equitatu tribusque legionibus, Afranius de nocte preficiscitur: imprudentesque, ante missis equitibus, aggreditur: celeriter tamen sese, galli equites expediunt, praeliumque committunt. Hi dum pari certamine res geri potuit, magnum hostium numerum pauci sustinuere: sed ubi signa legionum appropinquare coeperunt, paucis amissis, sese in montes proximos conferunt. Hoc pugnae tempus magnum attulit nostris ad salutem momentum: nacti enim spatium, se in loca superiora receperunt. Desiderati sunt eo de sagittarii circiter cc., equites pauci, colonum atque impedimentorum non magnus numerus.

LII. His tamen omnibus (3) annona creavit; quae fere res, inopia non solum praesentis, sed etiam futuri temporis timore, ingravescere consuevit. Jamque

---

(1) Natura. *La rapidità.*

(2) Hos omnes, etc. *Le alluvioni arrestavano tutta questa truppa.*

(3) His omnibus. *Per tutti questi accidenti.*

ad denarios L. in singulos modios annona pervenerat(1), et militum vires inopia frumenti diminuerat: atque incommoda in dies augebantur: et tam, paucis diebus, magna erat rerum facta commutatio, ac se fortuna inclinaverat, ut nostri magna inopia necessarium rerum conflictarentur, illi omnibus abundarent rebus, superioresque haberentur. Caesar iis civitatibus quae ad ejus amicitiam accesserant, quo minor erat frumenti copia, pecus imperabat; calones ad longinquiores civitates dimittebat. Ipse praesentem inopiam, quibus poterat subsidiis, tutabatur.

LIII. Haec Afranius Petreiusque, et eorum amici, pleniora etiam atque uberiora Romam ad suos prescribebant. Multa rumor fingebat, ut pene bellum confectum videretur. Quibus litteris nunciisque Romam perlatis, magni domum concursus ad Afranium, magnae gratulationes fiebant: multi ex Italia ad Cn. Pompeium proficiscebantur; alii, ut principes talem nuncium attulisse: alii, ne eventum belli expectasse, aut ex omnibus novissimi venisse viderentur.

LIV. Cum in his angustiis res esset,' atque omnes viae ab afranianis militibus equitibusque obsiderentur, nec pontes perfici possent, imperat militibus Caesar, ut naves faciant, cujus generis eum superioribus annis usus Britanniae docuerat Carinae primum ac statumina ex levi materia (2) fiebant, reliquum corpus navium viminibus contextum coriis integebatur. Has perfectas carris junctis devehit noctu millia passuum a castris XXII.; militesque his navibus flumen transportat, continentemque ripae collem improviso occupat. Hunc celeriter, priusquam ab adversariis sentiatur, communit. Huc legiones postea transducit, atque ex utraque parte pontem institutum perficit biduo. Ita comitatus, et qui frumenti causa processerant, tuto ad se recipit, et rem frumentariam expedire incipit.

LV. Eodem die, equitum magnam partem flumen transjecit, qui inopinantes pabulatores et sine ullo dissipatos timore aggressi, quam maximum numerum jumen-

(1) Jamque, etc. *Di già ogni moggio di frumento, si vendeva 50 denari romani.*

(2) Garinae primum, etc. *La carina, e le coste si facevano di un legno leggiero.*

torum atque hominum intercipiunt; cohortibusque cetratis subsidio missis; scienter in duas partes sese distribuunt; alii, ut praedae praesidio sint; alii, ut venientibus resistant atque eos propellant: unamque cohortem, quae temere ante caeteras extra aciem procurrerat, seclusam a reliquis circumveniunt atque interficiunt: incolumesque, cum magna praeda, eodem ponte in castra revertuntur.

LVI. Dum haec ad Ilerdam geruntur, Massilieneses, usi, L. Domitii consilio, naves longas expediunt numero XVII.i, quarum erant XI. tectae. Multa huc minora obvig a addunt, ut ipsa multitudine nostra classis terreatur: magnum numerum sagittariorum, magnum Albicorum, de quibus supra demostratum est, imponunt; atque hos premiis pollicitationibusque incitant. Certas sibi deposcit naves Domitius, atque has colonis pastoribusque quos secum adduxerat, complet. Sic omnibus rebus instructa classe magna fiducia ad nostras naves procedunt, quibus praeerat D. Brutus. Hae ad insulam, quae esset contra Massiliam, stationes obtinebant.

LVII. Erat multo inferior numero navium Brutus, sed delectos ex omnibus legionibus fortissimos viros, antesignanos, centuriones, Caesar ei classi attribuerat. qui sibi id muneris depoposcerat. Ii manus ferreas atque harpagones paraverant, magnoque numero pirum, tragularum reliquorumque telorum, se inctruxerant. Ita, cognito hostium adventu, suas naves ex portu educunt, cum, Massiliensibus confligunt. Pugnatum utrinque est fortissime a que acerrime: neque multum Albici nostris virtute cedebant, homines asperi et montani, exercitati in armis: atque ii modo digressi a Massiliensibus, recentem eorum pollicitationem animis continebant: pastoresque indomiti, spe libertatis excitati, sub oculis domini suam probare operam studebant.

LVIII. Ipsi Massilienses, et celeritate navum et scientia gubernatorum confisi, nostros eludebant, impetusque eorum excipiebant: et quod licebat latiore uti spatio, producta longius acie circumvenire nostros aut pluribus navibus adoriri singulas, aut remos transcurrentes detergere, si possent, contendebant; cum proprius erat necessario ventum (1), ab scientia guber-

(1) Cum proprius. *Quando essi erano obbligati di venire all' abbordaggio.*

natorum atque artificiis, ad virtutem, montanorum confugiebant. Nostri, quod minus exercitatis remigibus, minusque peritis gubernatoribus utebantur; qui repente ex onerariis navibus erant producti, neque dum etiam vocabulis armamentorum cognitis, tum etiam gravitate et tarditate navium impediebantur: factae enim subito ex humida materia, non eumdem usum celeritatis habebant. Itaque, dum locus cominus pugnandi daretur, aequo animo singulas binis navibus objiciebant, atque injacta manu ferrea, et retenta utraque nave, diversi pugnabant, atque in hostium naves transcendebant; et magno numero Albicorum et pastorum interfecto, partem navium deprimunt: nonnullas cum hominibus capiunt, reliquas in portum compellunt. Eo die naves Massiliensium, cum iis quae sunt captae, intereunt IX.

LIX Hoc Caesar ad Ilerdam nunciate, simul perfoto ponte, celeriter fortuna mutatur. Illi perterriti virtute equitum, minus libere, minus audacter vagabantur: alias non longo ab castris progressi spatio, ut celerem receptum haberent: angustius pabulantur alias, longiore circuito, custodias stationesque equitum vitabant, aut aliquo accepto detrimento, aut procul equitatu viso, ex medio itinere, projectis sarcinis, fugiebant. Postremo etiam plures intermittere dies; et, praeter consuetudinem omnium, noctu constituerant pabulari.

LX. Interim Oscenses, et Calagurrituni, qui erant cum Oscensibus contributi, mittunt ad eum legatos, seseque imperata facturos pollicentur. Hos Tarraconenses, et Jacetani, et Ausetani, et paucis post diebus, Illurgavonenses, qui flumen Iberum attigunt, insequuntur. Petit ab his omnibus, ut se frumento juvent: pollicentur: atque omnibus undique conquisitis jumentis in castra deportant. Transit etiam cohors Illurgavonesis ad eum: cognito civitatis consilio, et signa ex statione transfert. Magna celeriter fit commutatio verum. Perfecto ponte, magnis v. civitatibus ad amicitiam adjunctis, expedita re frumentaria, extinctis rumoribus de auxiliis legionum, quae cum Pompeio per Mauritaniam venire dicebantur, multae longinquiores civitates ab Afranio desciscunt, et Caesaris amicitiam sequuntur.

LXI. Quibus rebus perterritis animis adversariorum,

Caesar, ne semper magno circuitu per pontem equitatus esset mittendus: nactus idoneum locum, fossas pedum xxx. in latitudinem complures facere instituit, quibus partem aliquam Siconis averteret, vadumque in eo flumine efficeret. His pene effectis. magnum in timorem Afranius Petriusque perveniunt, ne omnino frumento pabuloque intercluderentur, quod multum Caesar equitatu valebat: itaque constituunt iis locis excedere, et in Celtiberiam bellum transferre. Huic consilio suffragabatur etiam illa res, quod, ex duobus contrariis generibus, quae superiore bello cum L. Sertorio steterant victae, civitates nomen atque imperium absentis (1) timebant; quae in amicitia manserant Pompeii, magnis affectae beneficiis eum diligebant: Caesaris autem in barbaris erat nomen obscurius. Hinc magnos equitatus magnaque auxilia expectabant; et suis locis bellum in hiemen ducere cogitabant. Hoc inito consilio, toto flumine Ibero naves conquirere, et Octogesam adduci jubent; id erat oppidum positum ad Iberum, milliaque passuum a castris aberat xx. Adeum locum fluminis, navibus junctis, pontem imperant fieri, legionesque II. flumen Sicorim transducunt, castraque muniunt vallo pedum XII.

LXII. Qua re per exploratores, cognita, summo laborem militum Caesar, continuato diem noctemque opere in flumine vertendo, huc jam rem deduxerat, ut equites, etsi difficulter atque aegre fiebat, possent tamen atque auderent flumen transire; pedites vero tantummodo humeris ac summo pectore extarent; ut, cum altitudine aquae, tum etiam rapiditate fluminis, ad transeundum (non) impedirentur. Sed tamen eodem fero tempore pons in Ibero prope effectus nunciabatur, et in Sicori vadum reperiebatur.

LXIII. Jam vero eo magis illi maturandum iter existimabant. Itaque II. auxiliaribus cohortibus Ilerdae praesidio relictis, omnibus copiis Sicorim transeunt, et cum II legionibus, quas superioribus diebus transduxerant, castra conjungunt. Relinquebatur Caesari nihil, nisi uti equitatu agmen adversariorum male haberet et carperet: pons enim ipsius magnum circuitum habebat; ut multo breviore itinere illi ad iberum pervenire possent. Equites ab eo

---

(1) Absentis, *cioè* Pompeii.

missi flumen transeunt, et, cum de tertia vigilia Petreius atque Afranius castra movissent, repente sese ad novissimum agmen ostendunt; et, magna multitudine circumfusa, morari atque iter impedire incipiunt.

LXIV. Prima luce ex superioribus locis, quae Caesaris castris erant conjuncta, cernebatur equitatus nostri praelio novissimos illorum premi vehementer; ac nonnunquam sustinere extremum agmen atque interrumpi: alias inferri signa, et universarum cohortium impetu nostros propelli; deinde rursus conversos insequi: totis vero castris milites circulari (1) et dolore hostem ex manibus dimitti, bellum non necessario longius duci: centuriones tribunosque militum adire atque obsegrare, ut per eos Caesar certior fieret: ne labori suo nec periculo parceret: paratos esse sese; posso et audere ea transire flumen, qua transductus esset equitatus. Quorum studio et vocibus excitatus Caesar, etsi timebat tantae magnitudinis flumini exercitum objicere, conandum tamen atque experiendum judiciat. Itaque infirmiores milites ex omnibus centuriis deligi jubet, quorum aut animus aut vites videbantur sustinere non posse. Hos cum legione una praesidio castris relinquit; reliquos legiones expeditas educit, magnoque numero jumentorum in flumine supra atque infra constituto, transducti exercitum. Pauci ex his militibus, vi fluminis abrepti, ab equitatu excipiuntur ac sublevantur: interiit tamen nemo. Transducto incolumi exercitu: copias instruit, triplicemque aciem ducere incipit: ac tantum fuit in militibus studium, ut milium VI, addito circuitu (2), magnaque ad vadum fluminis mora interposita, eos, qui de tertia vigilia exissent, ante horam diei IX. consequerentur.

LXV. Quos ubi Afranius procul visos cum Petreio conspexit, nova re perterritus, locis superioribus consistit, aciemque instruit. Caesar in campis exercitum reficit ne defessum praelio objiciat: rursus conantes progredi insequitur et moratur. Illi necessario maturius quam constituerant castra ponunt: suberant enim montes, atque a milibus passuum V, itinera difficilia atque angusta excipiebant. Hos intra mentes se recipie-

---

(1) Circulari *cioè a dire*: circulos facere colloquendi causa.

(2) Ut millium, etc. *Che obbligati di prendere un rigiro di sei miglia, o di due leghe.*

bant, ut equitatum effugerent Caesaris, praesidiisque in angustiis collocatis, exercitum itinere prohiberent, ipsi sine periculo ac timore, iberum copias transducerent. Quod fuit illis donandum, atque omni ratione efficiendum. Sed totius diei pugna atque itineris labore defessi, rem in posterum diem distulerunt. Caesar quoque in proximo colle castra potuit.

LXVI. Media circiter nocte, iis, qui adaequanti causa longius a castris processerant; ab equitibus correptis, fit ab his certior Caesar duces adversariorum silentio copias castris educere. Quo cognito, signum dari jubet, et vasa militari more conclamari. Illi, exaudito clamore, veriti ne noctu impediti sub onere confligere cogerentur; aut ne ab equitatu Caesaris in angustiis tenerentur, iter supprimunt, copiasque in castris continent. Postero die, Petreius, cum pacis equitibus occulte ad exploranda loca proficiscitur: hoc idem fit ex castris Caesaris: mittitur L. Decidius Saxa cum paucis, qui loci natura perspiciat. Uterque idem suis renunciat VI. millia passuum proximo intercedere itineris campestris, inde excipere loca aspera et montuosa, qui prior has angustias occupaverit, ab hoc hoitem prohibere nihil esse nogotii.

LXVII. Disputatur in concilio a Petreio et Afranio et tempus profectionis quaeritur. Plerique censebant, ut noctu iter fecerent: posse prius ad angustias veniri quam sentirentur. Alii, quod pridie noctum conclamatum esset in castris Caesaris, argumenti sumebant loco non posse clam exiri: circumfundi noctu equitatum Caesaris atque omnia loca atque itinera obsideri; nocturnamque praelia esse vitanda, quod perterritus miles in civili dissensione timori magis, quam religioni (1) consulere consueverit; at lucem multum per se pudorem omnium oculis, multum etiam tribunorum militum et centurionem praesentiam afferre; quibus rebus coerceri milites, et in officio contineri soleant: quare omni ratione esse interdiu perrumpendum, etsi aliquo accepto detrimento, tamen summa exercitus salva, locum quem petant capi posse. Haec vicit in consilio sententia, et prima luce postridie constituunt proficisci.

LXVIII. Caesar, exploratis regionibus, albente coelo (2), omnes copias castris educit, magnoque circuitu

---

(1) Religio. *Giuramento.*
(2) Albente coelo. *Allo spuntar del giorno.*

nullo certo itinere, exercitum ducit: namque itinera, quae ad iberum atque Octagesam pertinebant, castris hostium oppositis tenebantur. Ipsi erant transcendendae valles maximae ac difficillimae, saxa multis locis praerupta, iter impediebant: ut arma per manus necessario transderentur (1); militesque inermes, sublevatique alii ab aliis, magnam partem itineris conficerent. Sed hunc laborem recusabat, nemo; quod eum omnium laborum finem fore existimabant, si hostem Ibero intercludere et frumenta prohibere potuisse.

LXIX. Ac primo afraniani milites: visendi causa laeti ex castris percurrebant, contumeliosisque vocibus prosequebantur, necessarii victus inopia coactos fugere, atque ad Ilerdam reverti: erat enim inter a proposito diversum: contrariamque in partem iri volebatur. Duces vero eorum suum consilium laudibus ferebant, quod se castris tenuissent: multumque eorum opinionem adjuvabat, quod sine jumentis impedimentisque ad iter profectos videbant: ut non posse diutius inopiam sustinere confiderent. Sed, ubi paulatim retorqueri agmen ad dexteram conspexerunt, jamque primos superare regionem castrorum animadverterunt, nemo erat adeo tardus aut fugiens laboris, quin statim castris exeundum atque occurrendum putaret. Conclamatur ad arma, atque omnes copiae, paucis praesidio relictis cohortibus, exeunt, rectoque ad Iberum itinere contendunt.

LXX. Erat in celeritate omne positum certamen, utri prius angustias montesque occuparent: sed exercitum Caesaris viarum difficultates tardabant, Afranii copias equitatus Caesaris insequens morabatur. Res tamen ab afranianis huc erat necessario deducta ut, si priores montes quos petebant attigissent, ipsi periculum vitarent: impedimenta totius exercitus, cohortesque in castris relictas: servare non possent: quibus interclusis exercitu Caesaris, auxilium ferri nulla ratione poterat. Confecit prior iter Caesar, atque ex magnis rupibus nactus planitiem (2), in hac contra hostem aciem instruit. Afranius, cum ab equitatu novissimum agmen premeretur et ante se hostem videret, collem

---

(1) Ut arma. *In maniera che erano obbligati di passarsi le armi di mano in mano.*

(2) Atque ex magnis, etc. *Ed all' uscire da queste rocche, avendo trovato una pianura.*

quemdam nactus, ibi constitit. Ex eo loco IV. cetratorum cohortes in montem, qui erat in conspectu omnium excelsissimus, mittit: hunc magno cursu concitatos jubet occupare: eo consilio, uti ipse eodem omnibus copiis contenderet: et mutato itinere, jugis (1) Octegesam perveniret. Hunc cum obliquo itinere cetrati peterent, conspicatus equitatus Caesaris, in cohortes impetum facit: nec minimam partem temporis equitum vim cetrati sustinere potuerunt, omnesque ab his circumventi, in conspectu utriusque exercitus interficiuntur.

LXXI. Erat occasio bene gerendae rei: neque vero id Caesarem fugiebat, tanto sub oculis accepto detrimento, perterritum exercitum sustinere non posse; praesertim circumdatum undique equitatu, cum in loco aequo atque aperto co fligeretur: idque ex omnibus partibus ab eo flagitabatur. Concurrebant legati, centuriones, tribunique militum: ne dubitaret praelium committere: omnium esse militum paratissimos animos: afranianos contra multis rebus sui timoris signa misisse, quod suis non subvenissent, quod de colle non decederent; quod vix equitum incursus sustinerent, collatisque in unum locum signis conferti, neque ordines neque signa servarent. Quod si iniquitatem loci timeret, datum iri tamen aliquo loco pugnandi facultatem; quod certe inde decedendum esset Afranio, nec aqua permanere posset.

LXXII. Caesar in eam spem venerat, se, sine pugna et sine vulnere suorum: rem conficere posse: quod re frumentaria adversarios interclusisset· Cur etiam secundo praelio aliquos ex suis amitteret; cur vulnerari pateretur optime meritos de se milites? cur denique fortunam periclitaretur, praesertim cum non minus esset Imperatoris, consilio superare quam gladio: movebatur etiam misericordia civium, quos interficiendos, videbat: quibus salvis atque incolumibus rem obtinere malebat. Hoc consilium Caesaris a plerisque non probabatur: milites vero palam inter se loquebantur; quoniam talis occasio victoriae dimitteretur, etiam cum vellet Caesar, sese non esse pugnaturos. Ille in sua sententia perseverat, et paululum ex eo loco digreditur, ut timorem adversariis minuat. Petreius atque Afranius, oblata facultate, in castra sese referunt. Caesar praesidiis mon-

(1) Jugis. *Per li gioghi.*

tibus dispositis, omni ad Iberum intercluso itinere quam proxime potest hostium castris, castra communit.

LXXIII. Postero die duces adversariorum perturbati, quod omnem rei frumentariae fluminibusque Iberi spem amiserant, de reliquis rebus consultabant. Erat unum iter, Ilerdam si reverti vellent, alterum, si Tarraconem peterent. Haec consiliantibus eis (1) nunciatur aquatores ab equitatu premi nostro: qua re cognita, crebas stationes disponunt equitatum et cohortium alariarum, legionariasque interjiciunt cohortes: vallumque ex castris ad aquam ducere incipiunt, ut intra munitionem et sine timore, et sine stationibus aquari possent. Id opus inter se Petreius atque Afranius partiuntur: ipsique, perficiendi operis causa, longius progrediuntur.

LXIV. Quorum discessu liberam nacti milites colloquiorum facultatem, vulgo procedunt; et quem quisque in castris notum aut municipiem (2) habebat, conquirit atque evocat. Primum agunt gratias omnes omnibus, quod sibi perterritis pridie pepercissent: eorum se beneficio vivere. Deinde imperatoris fidem quaerunt; recte ne se illi sint commissuri; et, quod non ab initio fecerint, armaque cum hominibus necessariis et consanguineis contulerint, conqueruntur. His provocati sermonibus, fidem ab imperatore de Petreii et Afranii vita petunt: ne quod in se scelus concepisse, neu suos prodidisse videantur; quibus confirmatis rebus, se statim signa translaturos confirmant, legatosque de pace primorum ordinum centuriones ad Caesarem mittunt. Interim alii suos in castra, invitandi causa, adducunt; alii ab suis abducuntur: adeo ut una castra jam facta ex binis viderentur, complerusque tribuni militum et centuriones ad Caesarem veniunt, seque ei commendant. Hoc idem fit a principibus Hispaniae, quos illi evocaverant, et secum in castris habebant obsidum, loco. Ii suos notos hospitesque quaerebant, per quem quisque eorum aditum commendationis haberet ad Caesarem. Afranii etiam filius adolescens, de sua et parentis sui salute cum Caesare per Sulpicium legatum agebat. Erant plena laetitia et gratulatione omnia; eorum, qui tanta

(1) Haec consiliantibus eis. *Com' essi deliberavano sopra l' una, o l' altra di queste due parti.*
(2) Municipiem. *Concittadino.*

pericula vitasse, et eorum, qui sine vulnere tantas res confecisse videbantur; magnumque fructum suae pristinae lenitatis, omnium judicio. Caesar ferebat, consiliumque ejus a cunctis probatur.

LXXV. Quibus rebus nunciatis Afranio, ab instituto opere discedit, seque in castra recipit; sic paratus, ut videbantur, ut, quicumque accidisset casus, hunc quieto et aequo animo ferret. Petrejus vero non deserit sese (1): armat familiam, cum hac et praetoria coborte cetratorum, barbarisque equitibus paucis, beneficiariis suis, quos suae custodiae causa habere consueverat, improviso ad vallum advocat: colloquia militum interrumpit nostros repellit ab castris: quos deprehendit, interficit: reliqui coeunt inter se, et, repentino periculo exterriti, sinistras sagis involvunt gladiosque distringunt, atque ita se a cetratis equitatibusque defendunt, castrorum propinquitate confisi; seque in castra recipiunt, et ab iis cohortibus, quae erant in statione ad portas, defenduntur.

LXXVI. Quibus rebus confectis, flens Petreius manipulos circuit, militesque appellat: neu se, neu Pompeium absentem imperatorem suum adversariis ad supplicium transdant, obsecrat. Fit celeriter concursus in praetorium; postulat, ut jurent omnes, se exercitum ducesque non deserturos neque prodituros, neque sibi separatim a reliquis consilium capturos: princeps in haec verba jurat ipse, idem jusjurandum adigit Afranium, subsequuntur tribuni militum, centurionesque. Centuriatim preducti milites idem jurant, edicunt, penes quem quisque sit milites Caesaris, ut producatur; productos palam in praetorio interficiunt; sed plerosque hi qui receperant, celant, noctuque per vallum emittunt. Sic terror oblatus a ducibus, crudelitas in supplicio, nova religio jurisjurandi (2) spem praesentis deditionis sustulit; mentesque militum convertit, et rem ad pristinam belli rationem redegit.

LXXVII. Caesar, qui milites adversariorum in castra per tempus colloquii venerant, summa diligentia conqairi et remittii jubet: sed ex numero tribunorum mi-

---

(1) Non deserit sese. *Non si smarrisce, prende il suo partito da uomo forte, arma i suoi domestici.*

(2) Nova religio, etc. *I suoi giuramenti.*

litum, centurionumque, nonnulli sua voluntate apud eum remanserunt, quos ille postea magno in honore habuit. Centuriones in ampliores ordines, equites romanum in tribunitium restituit honorem.

LXXVIII. Premebantur afraniani pabulatione, aquabantur aegre: frumenti copiam legionarii nonnullam habebant, quod dierum XXII. ab Ilerda frumentum jussi erant efferre: cetrati auxiliaresque nullam; quorum erant et facultates ad parandum exiguae, et corpora insueta ad onera portanda: Itaque magnus eorum quotidie numerus ad Caesarem perfugiebat. In his erat angustiis res; sed ex propositis consiliis duobus explicitius videbatur Ilerdam reverti, quod ibi paululum frumenti reliquerant. Ibi se reliquum consilium explicaturos confidebant. Tarraco aberat longius, quo spatio plures rem posse casus recipere intelligebant. Hoc probato consilio, ex castris proficiscuntur. Caesar, equitatu praemisso, qui novissimum agmen carperet atque impediret, ipse cum legionibus subsequitur; nullum intercedebat tempus, quin extremi cum equitibus praeliarentur.

LXXIX. Genus erat hoc pugnae: expeditae cohortes novissimum agmen claudebant, pluriesque in locis campestribus subsistebant (1): si mons erat adscendendus, facile ipsa loci natura periculum repellebat, quod ex locis superioribus, qui antecesserant, suos adscendentes protegebant. Cum vallis aut locus declivis suberat; neque ii qui antecesserant, morantibus opem ferre poterant, equites vero ex loco superiore in aversos tela conjiciebant, tum magno erat in periculo res: requirebatur ut, eum ejusmodi esset locis appropinquatum, legionem signa consistere juberent, magnoque impetu equitatum repellent: eo summoto, repente incitato cursu sese in valles universi demitterent, atque ita transgressi rursus in locis superioribus consisterent: nam tantum ab equitum suorum auxiliis aberant. quorum numerum habebant magnum, ut eos superioribus perterritos praeliis, in medium reciperent agmen, ultroque eos tuerentur, quorum nulli ex itinere excedere licebat, quin ab equitatu Caesaris exciperentur.

LXXX. Tali dum pugnatur modo, lente ac paulatim proceditur; crebroque, ut sint auxilio sui, subsistunt,

(1) Plures, etc. *E facevano spesso fronte nella pianura.*

ut tum accidit: millia enim progressi IV., vehementiusque peragitati ab equitatu, montem excelsum capiunt, ibique una fronte contra hostem castra muniunt, neque jumentis onera deponunt. Ubi Caesaris castra posita tabernaculaque constituta, et dimissos equites pabulandi causa animadvertere, sese subito proripiunt, circiter hora VI ejusdem diei; et spem nacti morae, discessu nostrorum equitum iter facere incipiunt. Qua re animadversa, Caesar eductis legionibus subsequitur; praesidio impedimentis paucas cohortes relinquit; hora X. subsequi pabulatores, equitesque revocari jubet. Celeriter equitatus ad quotidianum itineris officium revertitur. Pugnatur acriter ad novissimum agmen, adeo ut pene terga convertant: compluresque milites, etiam nonnulli centuriones interficiuntur. Instabat agmen Caesaris, atque universum imminebat.

LXXXI. Tum vero neque ad explorandum idoneum locum castris, neque ad progrediendum data facultate, consistunt necessario, et procul ab aqua, et natura iniquo loco, castra ponunt: sed iisdem de causis Caesar, quae supra sunt demonstratae, praelio non lacessit, et eo die tabernacula statui passus non est, quo paratiores essent ad insequendum omnes sive noctu, sive interdiu erumperent. Illi, animadverso vitio castrorum, tota nocte munitiones proferunt; castraque castris convertunt. Hoc idem postero die a prima luce faciunt; totumque in ea re diem consumunt: sed, quantum opere processerant et castra protulerant, tanto aberant ab aqua longius; et praesenti malo aliis malis remedia dabantur. Prima nocte, aquandi causa nemo egreditur ex castris: proximo die, praesidio in castris relico, universas ad aquam copias educunt; pabulatum emittitur nemo. His eos supplices malis haberi Caesar, et necessariam subire deditionem (1), quam praelio decertare, malebat: conatur tamen eos vallo fossaque circumvenire, ut quam maxime repentinas eorum eruptiones demoretur; quo necessario decensuros existimabat. Illi, et inopia pabuli adducti, et quo essent ad iter expeditiores, omnia sarcinaria jumenta interfici jubent.

LXXXII. In his operibus consiliisque biduum con-

---

(1) His eos, etc. *Cesare amava meglio vederli supplicanti, ed obbligati a rendersi per mancanza di viveri, e di acqua.* His malis, cioè, aquae ac pabuli inopia.

sumitur: tertio die magna jam pars operis Caesaris processerat. Illi impediendae rei causa, hora circiter VIII. signo dato, legiones educunt, aciemque sub castris instruunt. Caesar ab opere legiones revocat; equitatum omnem convenire jubet, aciem instruit: contra opinionem enim militum famamque omnium, videri praelium diffugisse, magnum detrimentum afferebat. Sed eisdem de causis quae sunt cognitae, quo minus dimicare vellet, movebatur; atque hoc etiam magis, quod spatii brevitas, etiam in fugam conjectis adversariis, non multum ad summam victoriae juvare poterat: non enim amplius pedum millibus II. ab castris castra distabant. Hinc duas partes acies occupabant; tertia vacabat, ad incursum atque impetum militum relicta. Si praelium committeretur, propinquitas castrorum celerem superatis ex fuga receptum dabat: hac de causa constituerat signa infetentibus resistere, prior praelio non lacessere.

LXXXIII. Acies erat afraniana duplex legionum v., et tertium in subsidiis locum alariae cohortes obtinebant. Caesaris triplex; sed primam aciem quaternae cohortes ex v. legionibus tenebant: has subsidiariae ternae, et rursus aliae totidem, suae cujusque legionis, subsequebantur; sagittarii funditoresque media continebantur acie: equitatus latera cingebat. Tali instructa acie, tenere uturque propositum videbatur: Caesar, ut nisi coactus praelium non committeret; ille, ut opera Caesaris impediret. Producitur tamen res; aciesque ad solis occasum continentur: inde utrique in castra discedunt. Postero die munitiones institutas Caesar parat perficere; illi vadum fluminis Sicoris tentare, si transire possent: qua re animadversa, Caesar Germanos levis armaturae, equitumque partem flumen transjicit, crebrasque in ripis custodias disponit.

LXXXIV. Tandem, omnibus rebus obsessi, quartum jam diem sine pabulo retentis jumentis, aquae, lignorum, frumenti inopia, colloquium petunt; et id, si fieri possit, remoto a militibus loco. Ubi id a Caesare negatum, et palam si colloqui vellent, concessum est, datur obsidis loco Caesari filius Afranii. Venitur in eum locum, quem Caesar delegit: audiente utroque exercitu, loquitur Afranius: non esse aut ipsis aut militibus succenssendum, quod fidem erga imperatorem suum Cn. Pompeium conservare voluerint; sed satis jam fecisse officio, satisque supplicii tulisse, perpessos om-

nium rerum inopiam; nunc vero, pene ut feras, circummunitos, prohiberi aqua, prohiberi ingressu (1); neque corpore dolorem, neque animo ignominiam ferre posse: itaque se victos confiteri: orare atque obsecrare, si quis locus misericordiae relinquatur, ne ad ultimum supplicium progredi necesse habeant. Haec quam potest demisissime atque subjectissime exponit.

LXXXV. Ad ea Caesar respondit: Nulli omnium has partes, vel querimoniae, vel miserationis, minus convenisse: reliquos enim omnes suum officium praestitisse, se, qui etiam bona conditione, et loco et tempore aequo confligere noluerit, ut quam integerrima essent ad pacem omnia: exercitum suum, qui, injuria etiam accepta, suisque interfectis, quos in sua potestate habuerit, conservarit et texerit, illius denique exercitus milites, qui per se de concilianda pace egerint: qua in re omnium suorum vitae consulendum putarint; sic omnium ordinum partes in misericordia constitisse: ipsos duces a pace abhorruisse: eos, neque colloquii, neque induciarum jura servasse; et homines imperitos, et per colloquium deceptos, crudelissime interfecisse. Accidisse igitur his, quod plerumque hominibus nimia pertinacia atque arrogantia accidere soleat; uti eo recurrant, et id cupidissime petant, quod paulo ante contempserint: neque nunc se illorum humilitatae, neque aliqua temporis opportunitate postulare, quibus rebus augeantur opes suae; sed eos exercitus, quos contra se multos jam annos aluerint, velle dimitti: neque enim VI. legiones alia de causa missas in Hispaniam, septimamque ibi conscriptam; neque tot tantasque classes paratas, neque summissos duces rei militaris peritos: nihil horum ad pacandas Hispanias, nihil ad usum provinciae provisum; quae, propter diuturnitatem pacis, nullum auxilium desiderarit: omnia haec jam pridem contra se parari: in se novi generis imperia constitui, ut idem ad portas urbanis praesideat rebus, et duas bellicosissimas provincias absens tot annos obtineat: in se jura magistratuum commutari, ne ex praetura et consulatu, ut semper, sed per paucos probati et electi in provincias mittantur; in se aetatis excusationem nihil valere, quod superioribus bellis probati ad obti-

(1) Ingressu. *Da altri si legge*; Egressu.

nendos exercitus evocentur: in se uno non servari, quod sit omnibus datum semper imperatoribus, ut, rebus feliciter gestis, aut cum honore aliquo, aut certe sine ignominia domum revertantur, exercitumque dimittant. Quae tamen omnia, et se tulisse patienter, et esse laturum: neque nunc id agere ut ab illis abductum exercitum teneat ipse, quod tamen sibi difficile non sit, sed ne illi habeant quo contra se uti possint: proinde, ut esset dictum provinciis excederent, exercitumque dimitterent: si id factum, nociturum se nemini: hanc unam atque extremam pacis esse conditionem.

LXXXVI. Id vero militibus fuit pergradum et jucundum, ut ex ipsa significatione potuit cognosci, ut, qui aliquid victi incommodi expectavissent, ultro inde Praemium missionis ferrent, nam cum de loco et tempore ejus rei controversia inferretur, et voce et manibus universi ex vallo, ubi constiterant, significare coeperunt, ut statim dimitterentur; neque omni interposita fide firmum esse posse, si in aliud tempus differretur. Paucis cum esset in utramque partem verbis disputatum, res huc deducitur, ut ii qui habeant domicilium aut possessiones in Hispania, statim, reliqui ad Varum flumen, dimittantur: ne cui de eis noceatur, neve quis invitus sacramento dicere cogatur a Caesare, cavetur (1).

LXXXVII. Caesar, ex eo tempore, dum ad flumen Varum veniatur, se frumentum daturum pollicetur: addit etiam ut: quid quisque eorum in bello amiserit quae sint penes milites suos iis qui amiserint, restituatur; militibus, aequa facta aestimatione, pecuniam pro iis rebus dissolvit. Quascumque postea controversias inter se milites habuerunt, sua sponte ad Caesarem in jus adierunt. Petreius atque Afranius, cum stipendium ab legionibus pene seditione facta flagitaretur, cujus illi diem nondum venisse dicerent, Caesar ut cognosceret, postulant; eoque utrique, quod statuit, contenti fuerunt. Parte circiter tertia exercitus eo biduo dimissa, II. legiones suas antecedere, reliquas subsequi jussit, ut non longo inter se spatio castra facerent, eique negotio Q. Fusium Kalenum legatum praefecit. Hoc ejus praescripto, ex Hispania ad Varum flumen est iter factum, atque ibi reliqua pars exercitus dimissa est.

---

(1) Ne cui de eis, etc. *Si ha cura di non far torto a niuno di loro, e di non obbligare alcuno ad impegnarsi suo malgrado.*

LIBER II.

ARGUMENTUM.

Hic secundus liber habet oppugnationem Massiliae, ad quam fuerat Trebonius relictus, dum Caesar totam Hispaniam in suam redegit potestatem, ex ea expulso Varrone, Pompeii legato, ex qua et ipse reversus, Massiliam expugnat. Deinde complectitur bellum in Africa, absente Caesare, per Curionem ejus legatum, cum Attio Varo Pompeiano, et Juba, rege Numidiae, gestum quo bello Curio et ejus exercitus periit.

I. Dum haec in Hispania geruntur, C. Trebonius legatus, qui ad oppugnationem Massiliae relictus erat, duabus ex partibus aggerem, vineas turresque ad oppidum agere instituit. Una erat proxima portui navalibusque; altera ad p rtem, qua est aditus ex Gallia atque Hispania ad id mare, quod adigit ad ostium Rhodani Massilia enim fere ex tribus oppidi partibus mari alluitur: reliqua quarta est, quae aditum habet a terra. Hujus quoque spatii pars ea quae ad arcem pertinet, loci natura et valle altissima munita, longam et difficilem habet oppugnationem. Ad ea perficienda opera, C. Trebonius magnam jumentorum atque hominum multitudinem ex omni provincia vocat; vimina materiamque comportari jubet. Quibus comparatis rebus, aggerem in altitudinem pedum LXXX. extruit.

II. Sed tanti erant antiquisus in oppido omnium rerum ab bellum apparatus, tantaque multitudo tormentorum, ut eorum vim nullae contextae viminibus vineae sustinere possent. Asseres enim pedum XII, cuspidibus praefixi, atque hi maximis balistis missi per IV. ordines cratium in terra defigebantur. Itaque pedalibus lignis (1) conjunctis inter se porticus integebantur, atque hac agger inter manus proferebatur. Antecedebat testudo pedum LX. aequandi loci causa, facta item ex fortissimis lignis involuta omnibus rebus, quibus ignis jactus et lapides defendi possent. Sed magnitudo operum, altitudo muri atque turrium multitudo tormentorum, omnem administrationem tardabat; tum

(1) Pedalibus lignis. *Travi di un piede di grossezza.*

crebrae per Albicos eruptiones fiebat, ex oppido, inesque aggeri et turribus inferebantur: quae facile nostri repellebant milites; magnisque ultro illatis detrimentis, eos, qni eruptionem fecerant, in oppidum reijciebant.

III. Interim L. Nasidius ab Cn. Pompeio cum classe navium xvi., in quibus paucae erant aeratae, L. Domitio Massiliensibusque subsidio missus, freto Siciliae, imprudente atque inopinante Curione, provehitur; applusisque Messanam navibus atque inde, propter repentinum terrorem, principum ac senatus fuga, facta, ex navalibus eorum unam deducit. Hac adjuncta ad reliquas naves, cursum Massiliam versus perficit, praemissaque clam navicula, Domitium Massiliensesque de suo adventu certiores facit, eosque agnopere hortatur, ut rursus cum Bruti classe, additis suis auxiliis, confiigant.

IV. Massilienses, post superius incommodum, veteres ad eumdem numerum ex navilibus productas naves refecerant, summaque industria armaverant (remigum gubernatorumque magna copia suppetebat) piscatoriasque adjecerant atque contexerant, ut essent ab ictu telorum remiges tuti, has sagittariis tormentisque compleverant. Tali modo instructa classe, omnium seniorum; matrum familiae, virginum precibus et fletu excitati, ut extremo tempore civitati subvenirent, non minore animo ac fiducia, quam ante dimicaverant, naves conscedunt; communi enim fit vitio naturae, ut invisis latitantibus atque incognitis rebus magis confidamus, vehementibusque exterreamur, ut tum accidit: adventus enim L. Nasidii summa spe et voluntate civitatem compleverat. Nacti idoneum ventum, ex portu exeunt, et Tauroenta, quod est castellum. Massiliensium, ad Nasidium perveniunt, ibique naves expediunt: rursusque se ad confligendum animo confirmant, et consilia communicant. Dextra pars Massiliensibus attribuitur, sinistra Nasidio.

V. Eodem Brutus contendit, aucto navium numero, nam ad eas, quae factae fuerant Arelate per Caesarem, captivae Massiliensium (1) accesserant vi. Has superioribus refecerat diebus, atque omnibus rebus instruxerat. Itaque, suos cohortatus, quos integros superavissent, ut victos contemnerent, plenus spei bonae at-

(1) Captivae Massiliensium. *Le navi tolte in guerra ai Marsigliesi.*

que animi adversus eos proficiscitur. Facile erat ex castris. C. Trebonii atque omnibus superioribus locis prospicere in urbem, ut omnis juventus, quae in oppido remanserat, omnesque superioris aetatis; cum liberis atque uxoribus publicisque custodiis, aut ex muro ad coelum manus tenderent, aut templa deorum immortalium adirent, et tanta simulacra projecti victoriam ab diis exposcerent: neque erat quisquam omnium, qui non in ejus diei caso suarum omnium fortunarum eventum consistere existimaret. Nam et honesti ex juventute, et cujusque aetatis amplissimi, nominatim evocati atque obsecrati, naves conscenderant, ut, si quid adversi accidisset, ne ad conandum quidem sibi quidquam reliqui fore viderent; si superavissent, vel domesticis opibus (1), vel externis auxiliis, de salute urbis confiderent.

VI. Commisso praelio, Missilienibus res nulla ad virtutem defuit: sed memores eorum praeceptorum quae paulo ante ab suis acceperant, hoc animo decertabant, ut nullum aliud tempus ad conandum habituri viderentur; et quibus in pugna vitae periculum accideret, non ita multo se reliquorum civium fatum antecedere existimarent, quibus urbe capta, eadem esset belli fortunis patienda. Dituctisque nostris paulatim navibus, et artificio gubernatorum, mobilitati navium locus dabatur; et si quando, nostri facultatem nacti, ferreis injecti manibus navem religaverant, undique suis laborantibus succurrebant. Neque vero conjuncti Albicis cominus pugnaudo deficiebant, neque multum cedebant virtute nostris. Simul ex minoribus navibus magna vis (2) eminus missa telorum, multa nostris de improviso imprudentibus atque impeditis vulnera inferebant; conspicataeque naves triremes II. navem D. Bruti, quae ex insigni facile agnosci poterat, duabus ex partibus sese in eam incitaverant; sed tantum, re provisa, Brutus celeritate navis enisus est, ut parvo momento antecederet. Illae adeo graviter intes se incitate conflixerunt, et vehementissime utraeque ex concursu laborarent, altera vero praefracto rostro tota collabefieret. Qua re animadversa, quae proximae ei loco

(1) Domesticis opibus. *Colle proprie forze.*
(2) Magna vis *Una gran copia.*

ex Bruti classe naves erant, in eas impeditas impetum faciunt, celeriterque ambas deprimunt.

VII. Sed nasidianae naves nulli usui fuerunt, celeriterque pugna excesserunt: non enim has aut conspectus patriae, aut propinquorum praecepta, ad extremum vitae periculum adire cogebant. Itaque ex eo numero navium nulla desiderata est: ex Massiliensium classse, v. sunt depressae, iv. captae, una cum nasidianis profugit: quae omnes citeriorem Hispaniam petiverunt. At ex reliquis una praemissa M ssiliam hujus nuncii perferendi gratia, cum jam appropinquaret urbi, omnis sese multitudo ad cognoscendum effudit: ac re cognita, tantus luctus excepit, ut urbs ab hostibus capta eodem vestigio videretur. Massilienses tamen nihilo secius ad defensionem urbis reliqua apparare coeperunt.

VIII. Est animadversum ab legionariis qui dexteram partem operis administrabant, ex crebris hostium eruptionibus, magno sibi esse praesidio posse, si pro castello ac receptaculo, turrim ex latere sub muro fecissent: quam primo, ad repentinos incursus, humilem parvamque fecerant. Huc se referebant; hinc, si qua major oppresserat vis, propugnabant: hinc, ad repellendum et prosequendum hostem, procurrebant, patebat haec quoquoversus pedes xxx; sed parietum crassitudo pedum v. Postea vero, ut est rerum omnium magister usus, hominum adhibita solertia, inventum est magno esse usui posse, si haec esset in altitudinem turris elata: id haec ratione perfectum est.

IX. Ubi turris altitudo perducta est ad contabulationem, eam in parietes instruxerunt ita, ut capita tignorum extrema parietum structura tegerentur, ne quid emineret, ubi ignis hostium inhaeresceret. Hanc insuper contignationem, quantum tectum plutei ac vinearum passum est, laterculo adstruxerunt, supraque eum locum duo tigna transversa injecerunt, non longe ab extremis parietibus quibus suspenderent eam contignationem, quae turri tegumento esset futura; supraque ea tigna directo transversas trabes injecerunt, easque axibus religaverunt. Has trabes paulo longiores atque eminentiores, quam extremi parietes erant, effecerunt, ut esset ubi tegumenta praependere possent, ad defendendos ictus ac repellendos, dum inter eam condignationem parietes extruerentur; eamque contabula-

tionem summam lateribus lutoque constraverunt, nequid ignis hostium nocere posset; centonesque insuper injecerunt, ne aut tela tormentis missa tribulationem perfringerent, aut saxa ex catapultis lateritium discuterent. Storeas autem ex funibus anchorariis tres, in longitudinem varietur turris, latas IV. pedes, fecerunt, easque ex tribus partibus, quae ad hostes vergebant, eminentibus trabibus circum turrim praependentes religaverunt: quod unum genus tegumenti, aliis locis erant experti, nullo telo neque tormento transjici posse. Ubi vero ea pars turris, quae erat perfecta, tecta atque munita est ab omni ictu hostium, pluteos ad alia opera abduxerunt: turris tectum per se ipsum prehensionibus ex condignatione prima suspendere ac tollere coeperunt, ubi quantum storiarum demissio patiebatur, tantum elevabant. Intra haec tegumenta abditi atque muniti, parietes lateribus extruebant: rursusque alia prehensione, ad aedificandum sibi locum expediebant. Ubi tempus alterius contabulationis videbatur, tigna item, ut primo, tecta extremis lateribus instruebant, exque ea contignatione rursus summam contabulationem storiasque elevabant. Ita tuto, ac sine ullo vulnere ac periculo, VI. tabulata exstruerunt, fenestrasque, quibus in locis visum est, ad tormenta mittenda in struendo reliquerunt.

X. Ub ex ea turri, quae circum essent, opera tueri se posse confisi sunt, musculum pedum LX. longum ex materia bipedali, quem a turri lateritia ad hostium [illegible] turrim murumque perducerent, facere instituerunt, cujus musculi haec erat forma: duae primum trabes in solo aeque longae distantes inter se pedes IV., collocantur: inque eis columellae pedum in altitudinem V. defiguntur. Has inter se capreolis molli fastigio conjungunt; ubi tigna, quae musculi tegendi causa ponant, collocentur, eo super tigna bipedalia injiciunt; eaque laminis clavisque religant: Ad extremum musculi tectum, trabesque extremas, quadratas regulas, IV patentes dignitos, deficiunt; quae lateres, qui super musculo struantur, contineant. Ita fastigiato, atque ordinatim structo, ut trabes erant in capreolis collocatae, lateribus lutoque musculus (ut ab igne, qui ex muro jaceretur; tutus esset), contegitur: supra lateres coria inducuntur, ne canalibus aqua immisse lateres diluere posset. Coria autem, ne rursus igni ac lapidibus cor-

rumpantus centonibur conteguntur. Hoc opus omne tectum vineis ad ipsam turrim perficiunt; subitoque, inopinantibus hostibus, machinatione navali, phalangis subjectis, ad turrim hostium admovent, ut aedificio jungatur.

XI. Quo malo perterriti subito oppidani, saxa quam maxima possunt vectibus promovent, praeciptataque muro in musculum devolvunt. Ictum firmitas materia sustinet, et quidquid incidit, fastigio musculi elabitur. Id ubi vident, mutant consilium cupas taeda ac pice refertas incidunt, aesque de muro in musculum devolvunt: involutae labuntur: delapsae ab lateribus, longuriis furcisque ab opere removentur. Iterim sub musculo milites voctibus infima saxa turris hostium, quibus fundamenta continebantur, convellunt. Musculus ex turri lateritia a nostris telis tormentisque defenditur; hostesque ex muro ac turribus submoventur: non datur libera muri defendendi facultas. Compluribus jam lapidibus ex ea, quae suberat, turri subductis, repentina ruina pars ejus turris concidit; pars reliqua consequens procumbebat.

XII. Tum hostes turris repentina ruina commoti, inopinato malo turbati, deorum ira perculsi, urbis direptione perterriti. inermes cum infulis (1) sese porta foras universi proripiunt; ad legatos atque exercitum supplices manus tendunt. Qua nova re oblata, omnis administratio belli consistit: militesque aversi a praelio, ad studium audienti et cognoscendi feruntur. Ubi hostes ad legatos exercitumque pervenerunt, universi se ad pedes projiciunt; orant, ut adventus Caesaris expectetur; captam suam urbem videre, opera perfecta, turrem subratam; itaque a defensione desistere, nullam exoriri moram posse, quominus cum venisset, si imperata non facerent, ad nutum e vastigio diriperentur. Docent: si omnino turris concidisset, non posse milites contineri quin spe praedae in urbem irrumperent, urbemque delerent. Haec atque ejusdem generis complura, ut ab hominibus doctis, magna cum misericordia fletuque pronunciantur.

XIII. Quibus rebus commoti legati, milites ex opere deducunt, oppugnatione desistunt, operibus custodias relinquunt. Induciarum quodam genere misericor-

---

(1) Inermes cum infulis. *Disarmati ed in abito di supplicanti.*

dia facto, adventus Caesaris expectatur. Nullum ex muro, nullum a nostris mittitur telum: ut re confecta, omnes curam et diligentiam remittunt. Caesar enim per litteras Trebonio magnopere mandaverat, ne per vim oppidum expugnari pateretur: ne gravius permoti milites, et defectionis odio, et contemptione sui, et diutino labore, omnes puberes interficerent, quod se factus minabantur: aegreque tunc sunt retenti, quin oppidum irrumperent: graviterque eam rem tulerunt, quod stetisse per Trebonium, quominus oppido potirentur, videbatur.

XIV. At hostes sine fide tempus atque occasionem fraudis ac doli quaerunt; interjectisque aliquod diebus, nostris languentibus atque animo remissis; subito, meridiano tempore, cum alius discessisset, alius ex diutino labore in ipsis operibus quieti se dedisset, arma vero omnia reposita contectaque essent, portis se foras erumpunt, secundo magnoque vento ignem operibus inferunt. Hunc sic distulit ventus, uti uno tempore agger, plutei, testudo, turris tormentaque flammam conciperent, et prius haec omnia consumerentur, quam, quemadmodum accidisset animadverti posset. Nostri repentina fortuna permoti, arma quae possunt; arripiunt; alii ex castris sese incitat. Fit in hostes impetus: sed e muro, sagittis, tormentisque fugientes persequi prohibentur. Illi sub murum se recipiunt; ibique musculum turrimque lateritiam libere incedunt: Ita multorum mensium labor, hostium perfidia et vi tempestatis, punto temporis interrit. Tentaverunt hoc idem Massilienses postero die, eamdem nacti tempestatem, majori cum fiducia ad alterum turrim aggeremque eruditione pugnaverunt, multumque ignem intulerunt; sed, ut superioris temporis contentionem nostri omnem remiserant, ita, proximi diei casu admoniti, omnia ad defensionem paraverant. Itaque multis interfectis, reliquos infecta re in oppidum repulerunt.

XV. Tribonius ea quae sunt amissa, multo majore studio multum administrare et reficere instituit. Nam, ubi tantos suos labores, et apparatus male cecidisse viderunt, induciisque per scelus violatis, sum virtutem irrisui fore perdoluerunt; quod, unde agger omnino comportari posset, nihil erat reliquum, omnibus arboribus longe lateque in finibus Massiliensium excissis et

convectis aggerem novi generis atque inauditum, ex lateritiis duobus muris senum pedum crassitudine, atque eorum murorum contignationem facere instituerunt, aeque fere latitudine, atque ille congestus ex materia fuerat agger. Ubi autem spatium inter muros, aut imbecillitas materiae postulare videretur, pilae interponuntur transversaria tigna injiciuntur, quae firmamento esse possint, et quidquid est contiga um, cratibus consternitur, cratesque luto integuntur. Sub tecto miles, dextera ac sinistra, muro tectus adversus plutei objecta, operi quaecumque usui sunt, sine periculo supportat. Celeriter res administratur: diuturni laboris detrimentum solertia et virtute militum brevi reconcinnatur. Portae, quibus locis videretur eruptionis causa, in muro relinquuntur.

XVI. Quod ubi hostes viderunt, ea, quae diu longoque spatio refici non posse sperassent paucorum dierum opera et labore ita refecta, ut nullus perfidiae neque eruptioni locus esset, neque quidquam omnino relinqueretur, quo, aut vi militibus, aut igni operibus, noceri posset; eodemque exemplo sentiunt notam urbem, qua sit aditus ab terra, muro turrisbusque circumveniri posse, sic ut ipsis consistendi in suis munitionibus locus non esset, cum pene inaedificata in muris ab exercitu nostro moenia viderentur ac tela manu coniicerentur, suorumque tormentorum usum, quibus ipsi magna speravissent, spatio propinquitatis interire, parique conditione e muro ac turribus bellandi data, virtute se nostri adaequare non posse intelligunt, ad easdem deditiones conditiones recurrunt.

XVII. M. Varro in ulteriore Hispania, initio, cognitis iis rebus quae sunt in Italia gestae, diffidens pompeianis rebus, amicissime de Caesare loquebatur: praeoccupatum sese legatione ab Cn. Pompeio, teneri obstrictum fide; necessitudinem quidem sibi nihilo minorem cum Caesare intercedere; neque se ignore, quod esset officium legati, qui fiduciariam operam obtineret, quae viros suae, quae voluntas erga Caesarem totius provinciae. Haec omnibus ferebat sermonibus, neque se in ullam partem movebat (1). Postea vero, cum Caesarem ad Massiliam distineri cognovit, copias Petrei cum exercitu Afranii esse conjunctas magna au-

---

(1) Neque se, etc. *Ed egli non si dichiarava per alcun partito.*

xilia convenisse, magna esse in spe atque expectatione, et consentire omnem citeriorem provinciam, quaeque postea acciderant, de angustiis ad Ilerdam rei frumentariae, accepit, atque haec ad eum latius atque inflatius Afranius prescribebat; se quoque ad motum fortunae move e coepit.

XVIII. Delectum habuit tota provincia, legionibus completis II., cohortes circiter XXX. alarias addidit, frumenti magnum numerum coegit, quod Massiliensibus, item quid Afranio Petreioque mitteret, naves longas X. Gaditanis, ut facerent, imperavit, complures praeterea in Hispali faciendas curavit; pecuniam omnem omniamque ornamenta, ex fano Herculis in oppidum Gades contulit; eo IV. cohortes praesidii causa ex provincia misit, Cujumq e Gallonium, equitem romanum, familiarem Domitii, qui eo procurandae haereditatis causa venerat missus a Domitio, oppido Gadibus praefecit, arma omnia privata et publica, in domum Gallonii contulit. Ipse habuit graves in Caesarem conciones: saepe ex tribunali praedicavit, adversa Caesarem praelia fecisse; magnum numerum eb eo militum ad Afranium perfugisse; haec se certis nunciis, certis auctoribus comperisse. Quibus rebus perterritus cives rom. ejus provinciae sibi ad remp. administrandam HS exc., aut argenti pondo XX. millia, tritici modios CXX. millia, polliceri coegit. Quas Caesari esse amicas civitates arbitratur iis graviora onera injugebat, praesidiaque eo deducebat: et judicia in privatos reddebat, qui verba atque orationem adversus remp. habuissent, eorumque bona in publicum addicebat; provinciam omnem in sua et Pompeii verba per jusjurandum adigebat. Cognitis iis rebus, quae sunt gestae in citeriore Hispania, parabat bellum. Ratio autem haec erat belli ut se cum II. legionibus Gades conferret, naves frumentumque omne ibi contineret (provinciam enim omnem Caesaris rebus favere cognoverat); in insula frumento navibusque comparatis, bellum duci non difficile existimabat. Caesar, etsi multis necessariisque rebus in Italiam revocabatur, tamen constituerat nullam partem belli in Hispaniis relinquere; quod magna esse Pompeii benefici, et magnus clientelas in citeriore provincia sciebat.

XIX. Itaque duabus legionibus missis in ulteriorem Hispaniam cum Q. Cassio tribuno plebis, ipse eum

equitibus DC. magnis itineribus progreditur, edictumque praemittit, ad quam diem magistratus principesque omnium civitatum sibi esse praesto Cordubae vellet. Quo edicto tota provincia pervulgato, nulla fuit civitas, quin ad id tempus partem senatus Cordubam mitteret, nullusque civis rom. paulo notior, quin ad statutum diem conveniret. Simul ipse Cordubae conventus per se portas Varroni clausit; custodias vigiliasque in muro turribusque disposuit. Cohortes II. quae colonicae appellabantur cum eo casu venissent, tuendi oppidi causa, apud se retinuit. Iisdem diebus Carmonenses, quae est longe firmissima totius provincia civitas, deductis III. in arcem oppidi cohortibus a Varrone praesidio, per se cohortes ejecit portasque praeclusit.

XX. Hoc vero magis properare Varro, ut cum legionibus quamprimum Gades contenderet, ne itinere aut transjectu intercluderetur: tanta ac tam secunda in Caesarem voluntas provinciae reperiebatur. Progresso ei paulo longius litterae a Gadibus redduntur; simul atque cognitum sit de edicto Caesaris, consensisse gaditanos principes cum tribunis cohortium, quae essent ibi in praesidio, ut Gallonium ex oppido expellerent, urbem insulamque Caesari servarent; hoc initio consilio, denunciavisse Gallonio ut sua sponte, dum sine periculo diceret excederet Gadibus; si id non fecisset, sibi consilium capturos: hoc timore adductum Gallonium Gadibus excessisse. His cognitis rebus, altera ex II. legionibus quae Vernacula appellabatur, ex castris Verronis, adstante et inspectante ipso, signa sustulit, seseque Hispalim recepit, atque in foro et porticibus sine maleficio (1) consedit: quod factum adeo ejus conventus cives romani comprobaverunt, ut domum ad se quisque hospitio cuipidissime reciperet. Quibus rebus perterritus Varro, cum, itinere converso, sese Italicam venturum promisisset, certior a suis factus est praeclusas esse portas. Tum vero omni interclusus itinere, a Caesarem mittit: paratum se esse legionem cui jusserit transdere. Ille ad eum Sex Caesarem mittit, atque huic transdi jubet. Transdita legione, Varro Cordubam ad Caesarem venit: relatis ad eum publicis rationibus, cum fide, quod penes ad eum est pecuniae transdit, et quod ubique habeat frumenti ac navium ostendit.

---

(1) Sine maleficio. *Senza far torto ad alcuno.*

XXI. Caesar, habita concione Cordubae, omnibus generatim gratis agit civibus romanis, quod oppidum in sua potestate, studuissent habere, Hispanis, quod praesidio expulissent, Gaditanis, quod conatus adversariorum inflegissent, seseque in libertatem vindicassent; tribunis militum centurionibusque, qui eo praesidii causa venerant, quod eorum consilia sua virtute confirmassent: pecunias, quas erant in publicum Varroni cives romani, polliciti remittit: bona restituit iis, quos liberius locutus hanc poenam tulisse cognoverat; tributis quibusdam publicis privatisque praemiis reliquos in posterum bona spe complet; biduumque Cordubae commoratus, Gades proficiscitur; pecunias monumentaque quae ex Fano Herculis collata erant in privatam domum, referri in templum jubet: provinciae Q. Cassium praeficit, huic IV. legiones attribuit: ipse iis navibus quas M. Varro, quasque Gaditani jussu Varronis fecerant, Tarraconem paucis diebus pervenit. Ibi totius fere citerioris provinciae legationes Caesaris adventum expectabant. Eadem ratione privatim ac publice quibusdam civitatibus habitis honoribus, Tarracone discedit pedibusque Narbonem, atque inde Massiliam, pervenit. Ibi legem de dictatore latam seseque dictatorem dictum a M. Lepido praetore cognoscit.

XXII. Massilienses omnibus defessi malis, rei frumentariae ad summam inopiam adducti, his praelio navali superati, crebis eruptionibus, fusi, gravi etiam pestilentia conflictati, ex diutina conclusione et mutatione victus (panico (1) enim vetere atque hordeo corrupto omnes alebantur, quod ad hujusmodi casus antiquitus paratum, in publicum contulerant), dejecta turri, labefacta magna parte muri, auxiliis provinciarum et exercitum desperatis, quos in Caesaris potestatem venisse cognoverant, sese dedere sine fraude constituunt. Sed paucis ante diebus L. Domitius, cognita Massiliensium voluntate, navibus III. comparatis (ex quibus II. familiaribus suis attribuerat, unam ipse conscenderat), nactus turbidam tempestatem (2), est profectus. Hunc conspicatae naves quae jussu Bruti, consuetudine quotidiana, ad portum excubabant, sub-

---

(1) Panico. *Del Miglio.*
(2) Turbidam tempestatem. *Una nebbia densa.*

latis anchoris, sequi coeperunt. Ex iis unum ipsius navigium contendit et fugere perseveravit, auxilioque tempestatis ex conspectu abiit: duo perterrita concursu nostrarum navium, sese in portum receperunt. Massilienses arma tormentaque ex oppido, ut est imperatum, proferunt: naves ex portu navalibusque educunt, pecuniam ex pubblico transdunt. Quibus rebus confectis, Caesar magis es pro nomine et vetustate, quam pro meritis in se civitatis, conservans. II. ibi legiones praesidio relinquit; ceteras in Italiam mittit, ipse ad urbem proficiscitur.

XXIII. Iisdem temporibus C. Curio, in Africam profectus ex Sicilia, et jam ab initio copias P. Attii Vari despiciens, II. legiones, ex IV. quas a Caesare acceperat, et D. equites transportabat: biduoque et noctibus III. navigatione consumptis, appellit ad eum locum qui appellatur Aquilaria. Hic locus abest a Clupea passuum XXII. millia, habetque non incommodam aestatem stationem, et duobus eminentibus promontoriis continetur. Hujus adventum L Caesar filius cum X. longis navibus ad Clupeam praestolans (quas naves, Uticae ex praedonum bello subductus, P. Attius reficiendas hujus belli causa curaverat), veritusque navium multitudinem, ex alto refugerat: appulsaque ad proximum littus trireme constrata, et in littore relicta, pedibus Adrumetum profugerat. Id oppidum C. Considius Longus unius legionis praesidio tuebatur. Reliquae Caesaris naves, ejus fuga Adrumentum se receperunt. Hunc secutus M. Rufus quaestor navibus XII., quas praesidio onerariis navibus Curio ex Sicilia eduxerat postquam relictam in littore navem conspexit, hanc remulco abstraxit: ipse ad Curionem cum classe redit.

XXIV. Curio Marcum Uticam navibus praemittit; ipse eodem cum exercitu proficiscitur; biduique iter progressus, ad flumen Bagradam pervenit: ibi C. Caninium Rebilum legatum cum legionibus relinquit: ipse cum equitatu antecedit, ad castro exploranda corneliana (1); quod is locus peridoneus castris habebatur. Id autem est jugum directum, eminens in mare, utraque ex parte praeruptum atque asperum, sed paulo tamen leniore

---

(1) Castra corneliana. *Il campo di Scipione; luogo ove Scipione si era altra volta accampato.*

fastigio ab ea parte quae ad Uticam vergit. Abest directo itinere ab Utica paulo amplius passum mille; sed hoc itinere est fons, quo mare succedit: longe lateque is locus restagnat; quem si quis vitare voluerit, IV. millium circuitu in oppidum pervenit.

XXV. Hoc explorato loco, Curio castra Vari conspicit, muro oppidoque conjuncta ad portamque appellatur Bellica, admodum munita natura loci: una ex parte, ipso oppido Utica; altera theatro quod est ante oppidum, substructionibus ejus operis maximis, aditu ad castra difficili et angusto. Simul animadvertit multa undique portari atque agi plenissimis viis, quae repentini tumultus timore ex agris in urbem conferebantur. Huc equitatum mittit ut diriperet, atque haberet loco praedae. Eodemque tempore his rebus subsidio DC. equites Numidiae ex oppido, peditesque CD. mittuntur a Varo; quos, auxilii causa, rex Juba paucis ante diebus Uticam miserat. Huic et paternum hospitum cum Pompeio, et simultas cum Curione intercedebat, quod tribunis plebis legem promulgaverat, qua lege regnum Jubae publicaverat. Concurrunt equites inter se, neque vero primum impetum nostrorum Numidae ferre potuerunt: sed, interfectis circiter CXX., reliqui se in castra ad oppidum receperunt. Interim, adventu longarum navium, Curio pronunciari onerariis navibus jubet, quae stabant ad Uticam numero circiter CC., se in hostium habiturum loco, qui non e vestigio ad castra corneliana vela direxisset. Qua pronunciatione facta temporis puncto, sublatis anchoris omnes Uticam reliquunt, et quo imperatum est transeunt: quae res omnium rerum copia complevit exercitum.

XXVI. His rebus gestis, Curio se in castra ad Bagradem recepit, atque universi exercitus conclamatione imperator appellatur. Postero die Uticam exercitum ducit, et prope oppidum castra ponit. Nondum opere castrorum perfecto, equites ex statione nunciant, magna auxilia equitum peditumque ab rege missa Uticam venire, eodemque tempore vis magna pulveris cernebatur, et e vestigio temporis primum agmen erat in conspectu, Novitate rei Curio permotus praemittit equites, qui primum impetum sustineant ac morentur: ipse celeriter ab opere deductis legionibus: aciem instruit. Equites committunt praelium: et priusquam plane legiones explicari et consistere possent, tota auxilia regis impedita

ac perturbata, quod nullo ordine et sine timore iter fecerant, in fugam se conjiciunt: equitatuque omni fere incolumi, quod se per littora celeriter in oppidum recepit, magnum peditum numerum interficiunt.

XXVII. Proxima nocte: centuriones marsi II. ex castris Curionis cum manipularibus suis XXII. ad Attium Varum perfugiunt. Ii, seu vere quam habuerant opinionem perferunt, sive etiam auribus Vari serviunt (1) (nam quae volumus, et credimus libenter; et, quae sentimus ipsi, reliquos sentire speramus): confirmant quidem certe totius exercitus animos alienos esse a Curione: maxime opus esse in conspectum exercitum venire, et colloquendi dari facultatem. Qua opinione adductus Varus, postero die mane legiones ex castris, educit. Facit idem Curio: atque una valle non magna interjecta, suas uterque copias instruit.

XXVIII. Erat in exercitui Vari Sext. Quinctilius Varus, quem fuisse Corfinii supra demonstratum est. Hic dimissus a Caesare, in Africam venerat, legionesque eas trasduxerat Curio, quas superioribus temporibus Corfinio receperat Caesar, adeo ut, paucis mutatis centurionibus, iidem ordines manipulique constarent. Hanc nactus appellationis causam. Quintilius, circumire aciem Curionis, atque obsecrare milites coepit: ne primi sacramenti, quod apud Domitium atque apud se quaestorem dixissent, memoriam deponeret; neu contra eos arma ferrent, qui eadem essent usi fortuna, eademque in obsidione perpessi; neu pro iis pugnarent, a qui bus in contumelia perfugae appellarentur. His pauca ad spem largitionis addit, quae ab sua liberalitate, si se atque Attium secuti essent, expectare deberent. Hac habita oratione nullam in partem ab exercitu Curionis fit significatio; atque ita suas iterque copias reducit.

XXIX. At in castris Curionis magnus omnium incessit timor: nam is variis hominum sermonibus celeriter augetur. Unusquisque enim opiniones fingebat; et ad id, quod ab alio audierat, sui aliquid timoris addebat; hoc ubi uno auctore ad plures permaneverat, atque alius alii transiderat, plures auctores ejus rei videbantur. (Civile bellum, genus hominum, quod liceret libere facere et sequi, quod vellet: legiones eae, quae paulo ante apud adversarios fuerant; nam etiam

---

(1) Sive etiam auribus, etc. *Sia ch'essi volessero adorarlo.*

Caesaris beneficium mutaverat consuetudo, qua offerrentur municipia etiam diversis paratibus conjuncta; neque enim ex marsis Pelignisque veniebant, ut qui superiore nocte in contuberniis; commilitonesque nonnulli graviores sermones militum vulgo durius accipiebant, nonnulla etiam ab iis, qui diligentiores videri volebant, fingebantur).

XXX. Quibus de causis, consilio convocato, de summa rerum deliberare incipit. Erant sententiae, quae conandum omnibus modis, castraque Vari oppugnanda censerent, quod hujusmodi militum consiliis omnium maxime contrarium esse arbitrarentur. Postremo, praestare dicebant, per virtutem in puga bello fortunam experiri, quam desertos et circumventos a suis, gravissimum supplicium pati. Porro erant, qui censerent, de tertia vigilia in castra corneliana recedendum; ut, majore spatio temporis interjecto, militum mentes sanarentur: simul, si quid gravius accidisset, magna multitudine navium et tutius et facilius in Siciliam receptus daretur.

XXXI. Curio utramque improbans consilium, quantum alteri sententiae deesset animi, tantum alteri superesse dicebat; hos turpissime fugae rationem habere: illos etiam iniquo loro dimicandum putare. Qua enim (inquit) fiducia; et opere et natura loci munitissima castra expugnari posse confidimus? aut vero quid proficimus, si accepto magno detrimento, ab oppugnatione castrorum discedimus? quasi non et felicitas rerum gestarum, exercitus benevolentiam imperatoribus, et res adversae, odio concilient, Castrorum autem mutatio quid habet, nisi turpem fugam et desperationem omnium, et alienationem exercitus; nam neque prudentes (1) suspicari oportet, sibi parum credi; neque improbos scire, sese timeri: quod illis licentiam timor augeat noster, his studia de minuat. Quod si jam (inquit) haec explorata habemus, quae de exercitus alienatione dicuntur; quae quidem ego aut omnino falsa, aut certe minora opinione esse confido: quanto dissimulari et occultari haec, quam per nos confirmari, praestat? An non, uti corporis vulnera, ita exercitus incommoda sunt tegenda, ne spem adversariis augeamus? At etiam, ut media nocte proficiscamur, addunt; quo ma-

(1) Prudentes. *Le persone savie, attaccate al loro dovere.*

jorem, credo, licentiam habeant, qui peccare conentur namque hujusmodi res aut pudore, aut metu tenentur quibus rebus nox maxime adversaria est. Quare neque tanti sum animi,ut sine spe castra oppugnanda censeam; neque tanti timoris, ut ipse deficiam, atque omnia prius experienda arbitror; magnaque ex parte jam me una vobiscum de re judicium facturum confido.

XXXII. Dimisso consilio, concionem advocat militum; commemorat: quo sit eorum usus studio ad Corfinium Caesar, ut magnam partem Italiae beneficio atque auctoritate eorum, suam fecerit. Vos enim, vestrumque factum (inquit) omnia deinceps municipia sunt secuta: neque sine causa et Caesar amicissime de vobis, et illi gravissime judicaverunt. Pompeius enim nullo praelio pulsus, vestri facti praejudicio demotus, Italia excessit. Caesar me, quem sibi carissimum habuit, provinciamque Siciliam atque Africam, sine quibus urbem atque Italiam tueri non potest, vestrae fidei commissit. Adsunt qui vos hortentur, ut a nobis desciscatis: quid enim et illis optatius, quam uno tempore et nos circumvenire, et vos nefario scelere obstringere? aut qui irati gravius de vobis sentire possunt; quam ut eos prodatis,qui se vobis omnia debere judicant et in eorum potestatem veniatis, qui se per vos periisse existimant? An vero in Hispania res gestas Caesaris non audistis? duos pulsos exercitus, duces superatos duces? duas receptas provincias? haec acta diebus XL., quibus in conspectu adversariorum venerit Caesar. An qui incolumes resistere non potuerunt, perditi resistant? vos autem incerta victoria Caesarem secuti, dijudicata jam belli fortuna, victum sequamini, cum vestri officii praemia percipere debeatis? Desertos enim se ac proditos a vobis dicunt, et prioris sacramenti mentionem faciunt. Vosne vero. L. Domitium, an vos L. Domitius deseruit? nonne extremam pati fortunam paratos projecit ille? non sibi, clam vobis, salutem fuga petivit? non, proditi per illum, Caesaris beneficio estis conservati? Sacramento quidem vos tenere qui potuit, cum, projectis fascibus et deposito imperio, privatus et captus ipse in alienam venisset potestatem? Relinquitur nova religio, ut, eo neglecto sacramento quo nunc tenemini, respiciatis illud, quod, deditione ducis et capit is deminutione sublatum est. At credo, si

Caesarem probatis, in me offenditis (1), qui de meis in vos meritis praedicaturus non sum, quae sunt adhuc et mea voluntate, et vestra expectatione leviora, sed tamen sui laboris milites semper, eventu belli, praemia petiverunt; qui qualis sit futurus, ne vos quidem dubitatis. Diligentiam quidem nostram, aut quem ad finem adhuc res processit, fortunamque cur praeteream? An poenitet vos, quod salvum atque incolumem exercitum, nulla omnino nave desiderata, transduxerim quod classem hostium primo impetu adveniens profligaverim quod bis per biduum equestri praelio superaverim? quod ex portu, sinuque adversariorum cc. naves onerarias adduxerim; eoque illos compulerim, ut neque pedestri itinere neque navibus commeatu juvari possint? Hac vos fortuna atque his ducibus repudiatis, confinensem ignominiam, an Italiae fugam, an Hispaniarum deditionem, an africi belli praejudicia sequimini? Equidem me Caesaris militem dici volui: vos me imperatoris nomie appellavistis: cujus si vos poenitet, vestrum vobis beneficium remitto, mihi meum restituisse nomen, ne ad contumeliam honorem dedisse videamini.

XXXIII. Qua oratione permoti milites, crebro etiam dicentem interpellabant, ui magno cum dolore infidelitatis suspicionem sustinere viderentur: discendentem vero ex concione universi cohortantur, magno sit animo, neu dubitet praelium committere, et suam fidem virtutemque experiri. Quo facto, commutata omnium voluntate et opinione, consensu, summo constituit Curio, cum primum sit data postestas, praelio rem committere. Postero die productos, loco eodem quo superioribus diebus constiterat, in acie collocat. Ne Varus quidem Attius dubitat copias produecere; sive sollicitandi milites, sive aequo loco dimicandi detur occasio, ne facultatem praetermittat.

XXXIV. Erat vallis inter duas acies, ut supra demonstratum est, non ita magna, at difficili et arduo adscensu. Hanc uterque, si adversariorum copiae transire conarentur, expectabat, quo aequiore loco praelium committeret. Simul a sinistro cornu P. Attii equitatus omnis et una levis armaturae interjecti complures, cum se in vallem demitterent, cernebantur. Ad-

---

(1) At credo, si Caesarem, etc. *Ma può darsi, che contenti di Cesare, voi avete qualche cosa da rimproverarmi.*

eos Curio equitatum, et duas Marrucinorum cohortes mittit: quorum primum impetum equites hostium non tulerunt; sed, admissis equis ad suos refugerunt: relicti ab iis, qui una procurreant levis armaturae, circumveniebantur, atque interficiebantur ab nostris. Huc tota Vari conversa acies, suos fugere et concidi videbat. Tum Rhebilus legatus Caesaris, quem Curio secum ex Sicilia duxerat, quod magnum habere usum in re militari sciebat. Perterritum (iniquit) hostem vides, Curio: quid dubitas uti temporis opportunitate? Ille, unum elocutus, ut memoria tenerent milites ea, quae pridie sibi confirmasset, sequi sese jubet, praecurrit ante omnes: adeoque erat impedita vallis, ut in adscensu, nisi sublevati a suis, primi non facile eniterentur. Sed praeoccupatus animus attianorum militum timore, et fuga, et caede suorum, nihil de resistendo cogitabant, omnesque jam se ab equitatu circumveniri arbitrabatur: itaque, priusquam telum adjici posset aut nostri propius accederent, omnis Vari acies terga vertit, seque in castra recepit.

XXXV. Qua in fuga Fabius Pelignus quidam, ex infimis ordinibus, de exercitu Curionis, primum se agmen fugientium consecutus magna voce Varum nomine appellans requirebat; uti unus esse ex ejus militibus, et monere aliquid velle ac dicere, videtur. Ubi ille saepius appellatus adspexit ac restitit, et, quis esset aut quid vellet, quaesivit, humerum apertum gladio appetit; paulumque abfuit quin Varum interficeret; quod ille periculum, sublato ad ejus conatum scuto, vitavit. Fabius, a proximis militibus circumventus, interficiuntur. Hac fugientium multitudine ac turba portae castrorum occupantur, atque iter impeditur, pluresque in eo loco sine vulnere, quam in praelio aut fuga, intereunt: neque multum abfuit quin etiam castris expellerentur; ac nonnulli protinus eodem cursu in oppidum contenderunt: sed cum loci natura et munitio castrorum aditum prohibebat; tum, quod ad praelium egressi Curionis milites iis rebus indigebant quae ad oppugnationem castrorum erant usui Itaque Curio exercitum in castra reducit; suis omnibus, praeter Fabium, incolumibus; ex numero adversariorum circiter DC. interfectis, ac M. vulneratis: qui omnes, discessus Curionis, multique praeterea per simulationem vulnerum, ex castris in oppidum propter timorem sese eccipiunt. Qua re animad-

versa, Varus et terrore exercitus cognito, buccinatore in castris et paucis ad speciem tabernaculis relictis, de tertia vigilia silentio exercitum in oppidum reducit.

XXXVI. Postero die, Curio Uticam obsidere, et vallo circummunire instituit. Erat in oppido multitudo insolens belli (1), diuturnitate otii; Uticences, pro quibusdam Caesaris in se beneficiis, illi amicissimi: conventus is, qui ex variis generibus constaret: terror ex superioribus praeliis magnus. Itaque de deditione palam loquebantur omnes, et cum P. Attio agebant, ne sua pertinacia omnium fortunas perturbari vellet. Haec cum agerentur, nuncii praemissi abrege Juba venerunt qui, illum cum magnis copiis adesse dicerent, et de custodia ac defensione urbis hortarentur: quae res eorum perterritos animos confirmavit.

XXXVI. Nunciabantur haec eadem Curioni: sed aliquandiu fides fieri non poterat; tantum habebat suarum rerum fiduciam! jamque Caesaris ad Hispania res secundae in Africam nunciis ac litteris perferebantur: quibus omnibus rebus sublatus; nihil contra se regem nisurum existimabat. Sed ubi certis auctoribus comperit, minus v. et xx. millibus longe ab Utica ejus copias abesse, relictis munitionibus, sese in castra corneliana recepit. Hunc frumentum comportare, castra munire, materiam conferre coepit, statimque in Siciliam misit uti II. legiones reliquusque equitatus ad se mitteretur. Castra erant ad bellum ducendum aptissime, natura et loci munitione, et maris propinquitate et aquae et salis copia, cujus magna vis jam ex proximis erat salinis eo congesta. Non materia multitudine arborum, non frumentum, cujus erant plenissimi agri, deficere poterat. Itaque, suorum omnium consensu Curio reliquas copias expectare, et bellum ducere parabat.

XXXVIII. His constitutis rebus, probatisque consiliis, ex perfugis quibusdam oppidanis audit, Jubam, revocatum finitimo bello et controversiis Leptitanorum restitisse, in regno; Saburam ejus praefectum, cum mediocribus copiis missum, Uticae appropinquare. His auctoribus tenere credens consilium commutat, et praeliorem committere constituit. Multum ad hanc rem probandam adjuvat adolescentia, magnitudo animi, superioris temporis proventus, fiducia rei bene gerendae.

---

(1) Insolens belli. *Poco assuefatta alla guerra.*

His rebus impulsus, equitatum omnem prima nocte ad castra hostium mittit, ad flumen Bagradam quibus praeerat Sabura, de quo ante erat aditum; sed rex cum omnibus copiis insequebatur, et VI. millium passuum intervallo a Saburu consederat. Equites missi nocte iter conficiunt: imprudentes atque inopinantes hostes aggrediuntur. Numidae enim, quadam barbara consuetudine, nullis ordinibus passim consederant Hos oppressos somno et dispersos adorti, magnum eorum numerum interficiunt: multi perterriti profugiunt. Quo facto, ad Curionem equites revertuntur, captivosque ad eum reducunt.

XXXIX. Curio cum omnibus copiis quarta vigilia exierat, cohortibus V., castris praesidio relictis. Progressus millia passuum VI., equites convenit, rem gestam cognovit; ex captivis quaerit, quis castris ad Bagradam praesit: respondent, Saburam. Reliqua, studio itineris conficiendi, quaerere praetermittit, proximaque respiciens signa: Videtisne (inquit) milites captivorum orationem cum perfugis convenire? Abesse regem; exiguas esse copias missas, quae paucis equitibus pares esse non potuerint. Proinde ad praedam, ad gloriam properate; ut jam de praemiis vestris, et de referenda gratia cogitare incipiamus. Erant per se magna, quae gesserant equites: praesertim cum eorum exiguus numerus cum tanta multitudine. Numidarum conferretur: haec tamen ab ipsis inflatius commemorabantur, ut de suis homines laudibus libenter praedicant: multa praeterea spolia praeferebantur, capti homines equitesque producebantur: ut, quidquid intercederet temporis, hoc omne victoriam morari videretur. Ita spei Curionis militum studia non deerant. Equites sequi jubet sese; iterque accelerat, ut quam maxime ex fuga perterritos adoriri posset. At illi, itinere totius noctis confecti, subsequi non poterant, atque alii alio loco resistebant: ne haec quidem res Curionem ad spem morabatur.

XL. Juba, certior factus a Sabura de nocturno praelio, II millia hispanorum et gallorum equitum, quos suae custodiae causa circum se habere consueverat, et peditum eam partem, cui maxime confidebat, Saburae submittit. Ipse cum reliquis copiis, elephantisque XL., lentius subsequitur, suspicatus, praemissis equitibus, ipsum affore Curionem. Sabura copias equitum peditumquae instruit, atque is imperat, ut simulatione timoris paulatim cedant ac pedem referant: sese, cum opus esset

signum praelii daturum, et quod rem postulare cognovisset, imperatorum. Curio, ad superiorem spem addita praesentis temporis opinione, hostes fugere arbitratus, copias ex locis superioribus in campum deducit.

XLI. Quibus ex locis cum longius esset progressus, confecto jam labore exercitu, XVI. millium spatio, consistit. Dat signum suis Sabura, aciem constituit, et circumire ordines atque hortari incipit: sed peditatu dumtaxat procul ad speciem utitur, equites in aciem mittit. Non deest negotio Curio, suosque hortatur ut spem omnes in virtute reponant. Nec militibus quidem, ut defessis, neque equitibus, ut paucis et labore confectis, studium ad pugnandum virtusque deerat: sed ii erant numero cc, reliqui in itinere subsisterant. Hi, quamcumque in partem impetum fecerant, hostes loco cedere cogebant, sed neque longius fugientes prosequi, nec vehementius equos incitare poterant. At equitatus hostium ab utroque cornu circumire aciem nostram, et aversos proterere incipit. Cum cohortes ex acie procucurrissent. Numidae integri celeritate impetum nostrorum effugiebant, rursusque ad ordines suos se recipientes circumibant, et ab acie excludebant. Sic, neque in loco manere ordinesque servare, neque procurrere, et casum subire, tantum videbatur. Hostium copiae, summissis ab rege auxiliis, crebro augebatur, nostros vires lassitudine deficiebant Simul ii, qui vulnera acceperant, neque acie excedere, neque in locum tutum referri poterant, quod tota acies equitatu hostium circumdata tenebatur, Illi, de sua salute desperantes, ut extremo vitae tempore homines facere consueverunt, aut suam mortem miserabantur, aut parentes suos commendabant, si quos ex eo periculo fortuna servare potuisset: plena erant omnia, timoris et luctus.

XLII. Curio ubi, perterritis omnibus, neque cohortationes suas neque preces audiri intelligit, unam, ut in miseris rebus: quem reliquam salutis esse arbitratus proximos colles capere universos, atque eo inferri signa jubet: hos quoque praeoccupat missus a Sabura equitatus: Tum vero ad summam desperationem nostri perveniunt, et partim fugientes ab equitatu interficiuntur, partim integri procumbunt. Hortatur Curionem Cn Domitius praefectus equitum, cum paucis equitibus circumsistens, et fuga salutem petat atque in castra contendat, et se ab eo non discessurum pollicetur,

At Curio, nunquam amisso exercitu quem a Caesare fidei suae commissum acceperit, se in ejus conspectum reversurum confirmat: atque ita praelians interficitur. Equites perapauci ex praelio se recipiunt: sed ii quos ad novissimum agmen, equorum reficiendorum causa, substitisse demonstratum est, fuga totius exercitus procul animadversa, sese incolumes in castra conferunt: milites ad unum omnes interficiuntur.

XLIII. His rebus cognitis, M. Rufus quaestor, in castris relictus a Curione, cohortatur suos ne animo deficiant. Illi orant atque obsecrant, ut in Siciliam navibus reportentur. Pollicetur, magistrique imperat navium, ut primo vespere omnes scaphas ad littus appulsas habeant. Sed tantus fuit omnium terror, ut alii adesse copias Jubae dicerent, alii cum legionibus instare Varum, jamque se pulverem venientium cernere: quarum rerum nihil omnino occiderat: alii classem hostium celeriter advolaturam suspicaretur. Itaque, perterritis omnibus, sibi quisque consulebat: qui in classe erant, proficisci properabant: horum fuga navium onerarium magistros incitabant: pauci lenunculi ad officium imperiumque conveniebant (1), sed tanta erat completis littoribus contentio, qui potissimum ex magno numero conscenderent, ut multitudine atque onere nonnulli deprimerentur, reliqui, ob timorem, propius adire tardarentur.

XLIV. Quibus rebus accidit, ut pauci milites patresque familiae, qui aut gratia aut misericordia valerent, aut naves adnare possent, recepit, in Siciliam incolumes pervenirent: relique copiae, missis ad Varum noctu, legatorum numero (2), centurionibus, sese ei dediderunt. Quorum cohortes militum Juba postero die ante oppidum conspicatus, suam esse praedicans praedam, magnam partem eorum interfici jussit: paucos electos in regnum remisit. Cum Varus suam fidem ab eo laedi quaereretur, neque resistere auderet, ipse, equo in oppidum vectus, prosequentibus compluribus senatoribus, quo in numero erat. Ser. Sulpicius et Licinius Damasippus, paucis diebus, quae fieri vellet, Uticae constituit atque imperavit; diebusque post paucis se in regnum cum omnibus copiis recipit.

---

(1) Pauci lenunculi, etc. *Alcune piccole scialuppe solamente si trovano pronte, e nel luogo destinato.*

(2) Legatorum numero. *In deputazione, o come deputati.*

LIBER III.

ARGUMENTUM.

Hoc libro narrat quae vires et auxilia ad bellum Pompeio fuerint; pacem item per Vibullium frustra oblatam; tum levia, aliquot praelia ad Dyrrachium sibi infelicia; tandem pugnam pharsalicam, quam consecuta est mors Cn. Pompeii; tum alexandrini belli initia.

I. Dictatore habente comitia Caesare, consules creantur. Julius Caesar, et P. Servilius: is enim erat annus quo per leges ei consulem fieri liceret. His rebus confectis cum fides tota Italia es et angustior (1), neque creditae pecuniae solverentur, constituit, ut arbitri darentur: per eos fierent aestimationes possessionum et rerum quanti quaeque earum ante bellum fuissent, atque eae creditoribus transderentur. Hoc, et ad timorem novarum tabularum (2) tollendum minuendumque, qui fere bella et civiles dissensiones sequi consuevit; et ad debitorum tuendam existimationem, esse aptissimum existimavit. Item praetoribus tribunisque plebis rogationes (3) ad populum ferentibus, nonnullos, ambitus pompeia lege damnatos, illis temporibus, quibus in urbe praesidia legionum Pompeius habuerat, (quae judicia, aliis audientibus judicibus, aliis sententiam ferentibus, singulis diebus erant perfecta), in integrum restituit; qui se illi initio civilis belli obtulerant, si sua opera in bello, uti vellet: proinde aestimans ac si usus esset, quoniam sui fecissent potestatem. Statuerat enim hos prius judicio populi debere restitui, quam suo beneficio videri receptos, ne aut ingratus in referenda gratia, aut arrogans in praeripiendo populi beneficio, videretur.

II. His rebus, et feriis latinis comitiisque omnibus perficiundis: XI. dies tribuit; dictaturaque se abdicat, at ab urbe proficiscitur, Brundisiumque pervenit. Eo

(1) Cum fides, etc. *Com egli avea poco credito in tutta l' Italia.*

(2) Novarum, etc. *Dell' abolizione dei debiti.*

(3) Rogationes. *Richieste.*

legiones XII., et equitatum omnem, venire jusserat; sed tantum navium reperit, ut anguste XX. millia legionariorum militum, et DC. equites transportare possent. Hoc unum, inopia navium, Caesari ad conficiendi belli celeritatem defuit. Atque eae ipsae copiae hoc infrequentiores imponuntur, quod multi gallicis tot bellis defecerant, longumque iter ex Hispania magnum numerum deminuerat, et gravis autumnus in Apulia circumque Brundisium, et saluberrimis Galliae et Hispaniae regionibus, omnem exercitum valetudine tentaverat.

III. Pompeius annuum spatium ad comparandas copias nactus, quod vacuum a bello, atque ab hoste otiosum fuerat, magnam ex Asia Cycladibusque, insulis, Corcyra, Atenis, Ponto, Bithynia, Syria, Cilicia, Phoenice, et Ægypto; classem coegerat: magnam omnibus locis aedificandam curaverat: magnam imperatam Asiae, Syriae, regibusque omnibus, et dynastis, et tetrarchis, et liberis Archiae populis pecuniam exegerat; magnam societates earum provinciarum quas ipse obtinebat, sibi numerare coegerat.

IV. Legiones effecerat civium rom. IX.; V. ex Italia quas transduxerat; unam ex Cicilia veteranam, quum, factam ex duabus, gemellam appellabat, unam ex Creta et Macedonia, ex veteranis militibus, qui, dimissi a superioribus imperatoribus, in iis provinciis consederant, II. ex Asia, quas Lentulus conscribendas curaverat. Praeterea magnum numerum ex Thessalia, Boeotia, Achaia, Epiroque, supplementi nomine; in legiones, distribuerat: his antonianos milites admiscuerat. Praeter has, expectabat cum Scipione ex Syria legiones II.: sagittarios ex Creta, Lacedaemone, Ponto, atque Syria, reliquisque civitatibus, III. millia numero, habebat: funditorum cohortes sexcenarias II.: equitum VII. millia; ex quibus DC. Gallo Dejotarus adduxerat, D. Ariobarzanes ex Cappadocia: ad eumdem numerum Cotys ex Thracia dederat, et Sa alam filium miserat. Ex Macedonia CC. erant, quibus Rhascypolis praeerat, excellenti virtute: D. ex gabinianis Alexandria, gallos germanosque, quos ibi A. Gabinius praesidii causa apud regem Ptolemaeum reliquerat, Pompeius filius cum classe adduxerat; DCCC, quos ex servis suis posterumque suorum coegerat: CCC. Tarcundarius Castor et Donilaus ex Gallograeci dederant: horum alter una venerat al-

ter filium miserat: cc. ex Syria a Comageno Antiocho, cui magna praemia Pompeius tribuit, missi erant, in his plerique hippotoxotae (1). Hic Dardanos, Bessos partim mercenarios, partim imperio aut gratia comparatos, item Macedonos, Thessalos, ac reliquarum gentium et civitatum adjecerat; atque eum, quem supra demonstravimus, numerum expleverat.

V. Frumenti vim maximam ex Thessalia, Asia, Ægypto, Creta, Cyrenis, reliquisque regionibus, comparaverat: hiemare Dyrrachi, Apolonia, omnibusque oppidis maritimis, constituerat, ut mare Caesarem transire prohiberet: ejus rei causa, omni ora maritima classem disposuerat. Praeerat Ægyptiis navibus Pompeius filius; asiaticis, D. Laelius et C. Triarius; syriacis, C. Cassius; rhodiis, C. M rcellus cum C. Coponio; liburnicae atque achaicae classi, Scribonius Libo et M. Octavius. Toti tamen officio maritimo M. Bibulus praepositus cuncta administrabat; ad hunc summa imperii respiciebat.

VI. Caesar, ut Brundisium venit, concionatus apud milites: Quoniam prope ad finem laborum ac periculorum esset perventum, aequo animo mancipia atque impedimenta in Italia relinquerent; ipsi expediti naves conscenderent, quo major numerus militum posset imponi; omniaque ex victoria et ex sua liberalitate sperarent: conclamantibus omnibus, imperaret, quod vellet; quodcumque imperavisset, se aequo animo esse facturos, pridie non. Jan. naves solvit, impositis ut supra demonstratum est, legionibus VII.: postridie terram attigit Cerauniorum saxa inter et alia loca periculosa, quietam stationem, et portus omnes timens quos teneri ab adversariis arbitrabatur, ad eum locum qui appellatur Pharsalia, omnibus navibus ad unam incolumibus, milites exposuit.

VII. Erant Orici Lucretius Vespillo, et Minucius Rufus, cum asiaticis navibus XVIII., quibus jussu D. Laelii praeerant: M. Bibulus, cum navibus CX. Corcyriae, sed neque ii sibi confisi ex portu prodire sunt ausi, cum Caesar omnino XII. naves longas praesidio duxisset, in quibus erant constratae IV,: neque Bibulus, impeditis navibus dispersisque remigibus, statis

(1) Hippotoxotae. *Arcieri a cavallo.*

mature occurrit; quod prius ad continentem visus est Caesar, quam de ejus adventu fama omnino in eas regiones perferretur.

VIII. Expositis militibus (1), naves eodem nocte Brundisium a Caesare remittuntur, ut reliquae legiones equitatusque transportari possent. Huic officio praepositus erat Fusius Kalenus legatus, qui celeritatem in trasportandis legionibus adhiberet. Sed serius a terra provectae naves, neque usae nocturna aure, in redeundo offenderunt (2) Bibulus enim Corcyrae certior factus de adventu Caesaris, sperans se alicui parte onustarum navium occurrere posse, inanibus occurrit; et nactus circiter xxx., in eas indiligentiae suae ac doloris iracundia erupit, omnesque incendit: eodemque igne nautas dominosque navium interficit, magnitudine poenae reliquos deterrere sperans. Hoc confecto negotio a Salonis ad Oraci portum, stationes littoraque omnia longe lateque classibus occupavit: custodiisque diligentius dispositis, ipse gravissima hieme in navibus excubabat; neque ullum laborem aut munus despiciens, neque subsidium expectans, si in Caesaris conspectum venire posset.

IX. Sed post discessum liburnarum, ex Illyrico M. Octavius cum iis quas habebat navibus Salonas pervenit, ibique concitatis Dalmatis reliquisque barbaris, Issam a Caesaris amicitia avertit: conventum Salonis cum neque pollicitationibus, neque denunciatione periculi permovere posset, oppidum oppugnare instituit. Est autem oppidum et loci natura, et colle munitum: sed celeriter cives romani, ligneis effectis turribus iis sese munierunt, et cum essent infirmi ad resistendum propter paucitatem hominum, crebris confecti vulneribus, ad extremum auxilium descenderunt, servosque omnes puberes liberaverunt; et, praesectis omnium mulierum crinibus, tormenta (3) effecerunt. Quorum cognita sententia, Octavius quinis castris oppidum circumdedit, atque uno tempore obsidione et oppugnationibus eos premere coepit. Illi, omnia perpeti parati, maxime a re frumentaria laborabant:

(1) Expositis militibus. *Essendo state sbarcate le truppe.*

(2) In redeundo, etc. *Ebbero un cattivo incontro nel ritorno.*

(3) Tormenta. *Delle corde per le macchine di guerra.*

quare missis ad Caesarem legatis auxilium ab eo petebant : reliqua ut poterant, per se incommoda sustinebant : et, longo interposito spatio, cum diuturnitas oppugnationis negligentiores octavianos effecisset, nacti occasionem meridiani temporis discessu eorum, pueris mulieribusque in muro dispositis, ne quid quotidianae consuetudinis desideraretur (1), ipsi manu facta cum iis quos nuper manumissos liberaverant, in proxima Octavii castra irruperunt. His expugnatis, eodem impetu altera sunt adorti inde tertia et quarta et deinceps reliqua; omnibusque eos castris expulerunt; et, magno numero interfecto, reliquos, atque ipsum Octavium, in naves confugere coegerunt : hic fuit oppugnationis exitus. Jamque hiems appropinquabat; et : tantis detri entis acceptis, Octavius, desperata oppugnatione oppidi, Dyrrachium sese ad Pompeium recepit.

X. Demonstratum est L. Vibullium Rufum, Pompeii praefectum, bis in potestatem pervenisse Caesaris, atque ab eo esse dimissum : semel ad Corfinium, iterum in Hispania. Hunc pro suis beneficiis Caesar judicaverat idoneum, quem cum mandatis ad Cn. Pompeium mitteret: eumdemque apud Cn. Pompeium auctoritatem habere intelligebat. Erat autem haec summa mandatorum; debere utrumque pertinacia finem facere, et ab armis discedere, neque amplius fortunam periclitari, satis esse magna utrimque incommoda accepta; quae pro disciplina et praeceptis habere possent: ut reliquos casus timerent; illum ab Italia expulsum, amissa Sicilia et Sardinia duabusque Hispaniis, et cohortibus in Italia atque in Hispania civium romanorum, c. atque xxx.: se morte Curionis, et detrimento africani exercitus tanto, militumque deditione ad Corcyram : proinde sibi ac reip. parcerent; quantum in bello fortuna posset, jam ipsi incommodis suis satis essent documento; hoc unum esse tempus de pace agendi, dum sibi uterque confideret, et pares ambo viderentur : si vero alteri paulum modo tribuisset fortuna, non esse usurum conditionibus pacis eum, qui superior videretur; neque fore aequa parte contentum, qui se omnia habiturum

---

(1) Ne quid quotidianae, etc. *Affinchè la trinciera fosse guarnita secondo il solito.*

consideret: conditiones pacis quoniam antea convenire non potuissent, Romae a senatu et a populo peti debere: interea et reip. et ipsi placere oportere, si uterque: in concione statim juravisset, se triduo proximo exercitum dimissurum: depositis armis auxiliisque, quibus nunc confiderent; necessario populi senatusque judicio fore utrumque contentum: haec quo facilius Pompeio probari possent, omnes suas terrestres urbiumque copias missurum.

XI. Vibullius, his expositis a Caesare, non minus necessarium esse existimavit, de repentino adventu Caesaris Pompeium fieri certiorem; uti ad id consilium capere posset, antequam de mandatis, agi id consilium capere posset, antequam de mandatis, agi inciperet; atque ideo, continuato et nocte et die itinere, atque mutatis ad celeritatem jumentis, ad Pompeium contendit, ut adesse Caesarem omnibus copiis nunciaret. Pompeius erat eo tempore in Candavia; iterque ex Macedonia in hiberna, Apolloniam Dyrrechiumque habebat, sed re nova perturbatus, majoribus itineribus Apolloniam petere coepit, ne Caesar orae maritimae civitates occupare. At ille, expositus militibus, eodem die Oricum proficiscitur. Quo cum venisset, L. Torquatus, qui jussu Pompeii oppido praeerat, praesidiumque ibi Parthinorum habebat, coatus portis clausis oppidum defendere, Graecos murum adscendere atque arma capere jubet. Illi autem cum se contra imperium populi rom. pugnaturos esse negarent, oppidani autem sua sponte Caesarem recidere conarentur, desperatis omnibus auxiliis, portas aperuit, et se atque oppidum Caesari dedit, incolumisque ab eo conservatus est.

XII. Recepto Caesar Orico, nulla interposita mora, Apolloniam proficiscitur. Ejus adventu audito, L. Staberius, qui ibi praeerat, aquam comportare in arcem atque eam munire, obsidesqus ab Apolloniatibus exigere coepit. Illi vero daturos se negare: neque portas consuli praeclusuros; neque sibi judicium sumpturos contra atque omnis Italia populusque rom. judicavisset. Quorum cognita voluntate, clam profugit Staberius. Apolloniates ad Caesarem legatos mittunt, oppidoque recipiunt. Hos sequuntur Bullidenses, Amantiani, et reliquae finitimae civitates totaque Epirus, et, legatis ad Caesarem missis, quae imperaret facturos pollicentur.

XIII. At Pompeius cogniti iis rebus quae erant. Orici atque Apollonia gestae, Dyrrachio timens, diurnis eo nocturnisque itineribus, contendit Simul ac Caesar appropinquare dicebatur, tantus terror incidit ejus exercitui, quod properans noctem diei conjunxerat, neque iter intermiserat, ut pene omnes in Epiro finitimisque regionibus signa relinquerent, complures arma projicerent, ac fugae simile iter videretur. Sed cum prope Dyrrachium Pompeius constitisset, castraque metari jussisset, perterrito etiam tum exercitu, princeps Labienus procedit, juratque se eum non desertum, eumdemque casum subiturum, quemcumque ei fortuna tribuisset. Hoc idem reliqui jurant legati; hos tribuni militum centurionesque sequuntur atque idem omnis exercitus jurat. Caesar, praeoccupato itinere ad Dyrrachium, finem properandi facit, castraque ad flumen Apsum ponit in finibus Apolloniatium, ut castella vicique bene meritae civitatis tuti essent praesidio (1); ibique reliquarum ex Italia legionum adventum expectare, et sub pellibus hiemare constituit. Hoc idem Pompeius facit, et trans flumen Apsum positis castris, cocopias omnes auxiliaque conduxit.

XIV. Kalenus, legionibus equitibusque Brundisii in naves impositis, ut erat praeceptum a Caesare, quantum navium facultatem habebat, naves solvit; paulumque a portu progressus, litteras a Caesare accipit, quibus est certior factus, portus, littoraque omnia classibus adversariorum teneri. Quo cognito, se in portum recipit navesque omnes revocat. Una ex iis, quae perseveravit, neque imperio Kaleni obtemperavit, quod erat sine militibus, privatoque consilio administrabatur, delata Oricum, a Bibulo expugnata est, qui de servis liberisque omnibus ad impuberes supplicium sumit, et ad unum interficit. Ita, exiguo tempore magnoque casu totius exercitus salus constitit.

XV. Bibulus, ut supra demonstratum est, erat cum classe ad Oricum; et, sicut mari portubusque Caesarem prohibebat, ita ipse omni terra earum regionum prohibebatur, praesidiis enim dispositis, omnia littora

---

(1) Ut castella, etc. *Affin di mettere al coverto di ogni insulto, e timore i castelli, ed i borghi di quel cantone che si era dichiarato a suo favore.*

a Caesare tenebantur, neque lignandi; neque aquandi neque naves ad terram religandi, potestas fiebat. Erat res in magna difficultate, summisque angustiis rerum necessariarum premebantur, adeo ut cogerentur, sicuti reliquum commeatum, ita lingua atque aquam Corcyra navibus onerariis supportare. Atque uno etiam tempore accedit, ut difficilioribus usi tempestatibus. ex pellibus quibus erant tectae naves, nocturnum excipere rorem cogerentur; quas tamen difficultates patienter et aequo animo ferebant, neque sibi nudanda littora (1), et reliquendos portus existimabant. Sed, cum essent in quibus demonstravi angustiis, ac se Libo cum Bibulo conjuxisset, loquuntur ambo ex navibus cum M. Acilio et Statio Murce legatis, quorum alter oppidi muris, alter praesidiis terrestribus praeerat; velle se de maximis rebus cum Caesare loqui, si sibi ejus facultas detur. Huc addunt pauca, rei confirmandae causa, ut de compositione acturi viderentur. Iterim postulant ut sint induciae, atque ab iis impetrant; magnum enim, quod asserebant, videbatur, et Caesarem id summe sciebant cupere, et profectum aliquid Bibuli mandatis existimabatur.

XVI. Caesar, eo tempore cum legione una profectus ad recipiendas ulteriores civitates, et rem frumentariam expediendam, qua anguste utebatur; erat ad Buthrotum, oppositum Corcyrae. Ibi certior ab Acilio et Murco per litteras factus de postulatis Libonis et Bibuli, legionem reliquit, ipse Oricum revertitur. Eo cum venisse, evocantur illi ad colloquium. Prodit Libo atque excusat Bibulum: quod is iracundia summa erat, inimicitiasque habebat etiam privatas cum Caesare ex aedilitate et praetura conceptas; ob eam rem colloquium vitasse, ne res maximae spei maximaeque utilitatis ejus iracundia i pedirentur. Pompeii summam esse ac fuisse semper voluntatem, ut componeretur atque ab armis discenderetur; sed potestatem se ejus rei nullam habere, propterea quod de concilii sententia summam belli rerumque omnium Pompeio permiserint; sed, postulatis Caesaris cognitis, missuros ad Pompeium, atque illum reliqua per se acturum, hortantibus ipsis; interea manerent induciae; dum ab illo rediri possent neve alter

(1) Nudare littora. *Sguarnire le coste.*

alteri noceret. Huc addit pauca de causa, et de copiis auxiliisque suis.

XVII. Quibus rebus neque tum respondendum Caesar existimavit, neque nunc, et memoriae prodantur, satis causae putamus. Postulabat Caesar: ut legatos sibi ad Pompeium sine periculo mittere liceret idque ipsi fore reciperent, aut acceptos per se ad eum perducerent. Quod ad inducias pertineret, sic belli rationem esse divisam, ut illi classe naves auxiliaque sua impedirent, ipse ut aqua terraque eos prohiberet: si hoc sibi remitti vellent remitterent ipsi de maritimis custodiis: sin illud tenerent, se quoque id retenturum; nihilominus tamen agi posse de compositione, ut haec non remitterentur, neque hanc rem esse impedimenti loco. Illi neque legatos Caesaris recipere neque periculum praestare eorum, sed totam rem ad Pompeium rejicere, unum instare de inducis, vehementissimique contendere. Quos ubi Caesar intellexit, praesentis periculi atque inopiae vitandae causa, omnem orationem instituisse, neque ullam spem aut conditionem pacis afferre, ad reliquam cogitationem belli sese recepit.

XVIII. Bibulus multos dies terra prohibitus (1), et graviore morbo ex frigore ac labore implicitus, cum neque curari posset, neque susceptum officium deserere vellet, vim morbi sustinere non potuit. Eo mortuo, ad neminem unum summa imperii rediit: sed separatim suam quisque classem ad arbitrium suum administrabat. Vibulius, sedato tumultu, quem repentinus adventus Caesaris, concitaverat, ubi primum, rursus adhibito Libone, et L. Lucceio, et Theophane, quibuscum communicare de maximis rebus Pompeius consueverat, de mandatis Caesaris agere instituit; eum ingressum in sermonem Pom eius interpellavit, et loqui plura prohibuit. Quid mihi (inquit) aut vita aut civitate opus est, quam beneficio Caesaris habere videbor? cujus rei opinio tolli non poterit, cum in Italiam, ex qua profectus sum, reductus existimabor Bello perfecto, ab iis Caesar haec dicta cognovit, qui sermoni interfuerunt: conatus tamen nihilominus est aliis rationibus per colloquia de pace agere,

---

(1) Bibulus multos, etc. *Bibulo non avendo potuto prender terra per più giorni, dopo lungo tempo, ec.*

XIX. Inter bina castra Pompeii atque Caesaris unum flumen tantum intererat Apsus, crebraque inter se colloquia milites habebant; neque ullum interim telum, per pactiones colloquentium, transjiciebatur. Mittit. P. Vatinium legatum ad ripam ipsam fluminis, qui ea, quae maxime ad pacem pertinere viderentur, ageret; et crebro magna voce oronunciaret: liceretne civibus ad cives de pace legatos mittere: quod etiam fugitivis ab saltu pyrenaeo praedonibusque licuisset: praesertim ut id agerent, ne cives cum civibus armis decertarent. Multa suppliciter locutus est, ut de sua atque omnium salute debebat; silentioque ab utrisque militibus auditus, responsum est ab altera parte, A. Varronem profiteri se altera die ad colloquium venturum; atque una etiam utriumque admodum tuto legati venire, et quae vellent, exponere possent: certumque ei rei tempus constituitur. Quo cum esset postero die ventum, magna utrimque multitudo convenit: magnaque erat ejus rei expectatio, atque omnium intenti animi ad pacem esse videbantur. Qua ex frequentia T. Labienus prodit; summissa oratione loqui de pace, atque altercari cum Vatinio incipit. Quorum mediam orationem interrumpunt undique subito tela immissa, quae ille, obtectus armis militum vitavit: vulnerantur tamen complures: in his Cornelius balbus, M. Plotius: L. Tiburtius, centuriones, militesque nonnulli. Tum Labienus: Desinite ergo de compositione loqui: nam nobis, nisi Caesaris capite relato: pax esse nulla potest.

XX. Iisdem temporibus Romae M. Coelius Rufus praetor causa debitorum suscepta, initio magistratus tribunal suum juxta C. Trebonii praetoris urbani sellam collocavit; et, si quis appellasset de aestimatione, et de solutionibus quae per arbitrum fierent, ut Caesar praesens constituerat, fore auxilio pollicebatur. Sed fiebat aequitare decreti et humanitate Trebonii, qui his temporibus clementer et moderate jus dicendum existimabat, ut reperiri non posset, a quibus initium appellandi nasceretur. Nam fortasse inopiam excusare, et calamitatem aut proprium suam, aut temporum quaeri, et difficultates auctionandi proponere etiam mediocris est animi: integras vero tenere possessiones, qui se debere fateantur, cujus animi, aut cujus impudentiae est? Itaque, qui hoc postularet; reperiebatur nemo. Atque

ipsis, ad quorum commodum pertinebat, durior inventus est Coelius. Et ab hoc profectus initio, ne frustra ingressus turpem causam videretur, legem promulgavit, ut sexies seni dies sine usuris creditae pecuniae solvantur.

XXI. Cum resisteret Servilius consul, reliquique magistratus, et minus opinione sua efficeret, ad hominum excitanda studia, sublata priore lege, duas promulgavit: unam qua mercedes habitationem annuas conductoribus donavit; alteram, tabularum novarum; impetuque multitudinis in C. Trebonium facto, et nonnullis vulneratis cum de tribunali deturbavit, de quibus rebus Servilius consul ad Senatum retulit, senatusque Coelium ab rep removendum censuit. Hoc decreto eum consul senatu prohibuit, et concionari conantem de rostris deduxit (1). Ille, ignominia et dolore permotus; palam se proficisci ad Caesarem simulavit, clam nunciis ad Milonem missis, qui Clodio interfecto, eo nomine erat damnatus, atque eo in Italiam evocato, quod magnis muneribus datis (2), gladiatoriae familia reliquias habebat, sibi conjunxit, atque eum in Thurinum ad sollicitandos pastores praemisit. Ipse, cum Casilinum venisset, unoque tempore signa ejus militaria atque arma Capuae essent comprehensa, familia Neapoli visa, atque proditio oppidi appareret, patefactis consiliis, exclusus Capua, et periculum veritus, quod conventus arma ceperat, atque cum hostis loco habendum existimabat, consilio destitit, atque eo itinere sese avertit.

XXII. Interim Milo, dimissis circum municipia litteris, ea quae faceret, jussu atque imperio facere Pompeii, quae mandata ad se per Bibulum delata essent, quos ex aere alieno laborare arbitrabatur, sollicitabat. Apud quos cum proficere nihil posset, quibusdam solutis ergastulis (3), Cosam in agro thurino oppugnare coepit. Eo cum a Q. Paedio praetore, cum legione, lapide ictus ex muro, periit; et Coelius profectus, ut dictitabat, ad Caesarem, pervenit Thurios: ubi, cum quosdam ejus municipii sollicitaret, equitibusque Caesaris gallis atque hispanis, qui eo praesidii causa missi

---

(1) De rostris deduxit. *Lo fece scendere dalla Tribuna.*
(2) Magnis etc. *Avendo dato al popolo grandi spettacoli.*
(3) Quibusdam, etc. *Avendo messo in libertà alcuni schiavi.*

erant pecuniam polliceretur, ab iis est interfectus Itaque magnorum initia rerum, quae occupatione magistratum et temporum sollicitam Italiam habebant, celerem et facilem exitum habuerunt.

XXIII. Libo profectus ab Orico cum classe cui praeerat, navium L, Brundisium venit, insulamque, quae contra Brundisinum portum est, occupavit: quod praestare unum locum arbitrabatur, qua necessarius nostris erat egressus, quam omnia littora ac portus custodia clausos teneri. Hic repentine adventu naves onerarias quasdam nactus incendi , et unam frumento onustam abduxit, magnumque nostris terrorem injecit, et noctu militibus, et sagittariis in terram expositis praesidium equitum dejecit; et adeo loci opportunitate profecit. ut ab Pompeium litteras mitteret, naves reliquas, si vellet subduci et refici juberet, sua classe auxilia sese Caesaris prohibiturum.

XXIV. Erat eo tempore Antonius Brundisii, qui, virtute militum confisus, scaphas navium magnarum circiter LX. cratib s pluteisque contexit, eoque milites delectos imposuit, atque eas in littore pluribus locis seperatim disposuit, navesque triremes II, quas Brundisii faciendas curaverant, per causam exercendorum remigum, ad fauces portus prodire jussit. Has cum audacius progressas Libo vidisset, sperant intercipi posse, quadriremes V. ad eas misit: quae cum navibus nostri appropinquassent, nostri veterani in portum refugerunt; illi, studio incitati incautius sequebantur. Jam ex omnibus partibus subito antonias scaphae, signo dato, se in hostes incitaverunt, primoque impetu unam ex his quadriremem; cum remigibus defensoribusque suis, coeperunt reliquas turpiter fugere coegerunt. Ad hoc detrimentum accessit, ut, equitibus per cram maritimam ab Antonio dispositis, aquari prohiberentur: qua necessitate et ignominia permotus, Libo discessit a Brundisio obsessionemque nostrorum omisit.

XXV. Multi jam menses transierant et hiems jam precipitaverat, neque Brundisio naves legionesque ad Caesarem veniebant: ac nonnulla ejus rei praetermissae occasiones Caesari videbantur: quod certe saepe flaverant venti, quibus necessario committendum existimabat; quantoque ejus ampliusprocesserat temporis

tanto erant alacriores ad custodias, qui classibus praeerant; majoremque fiduciam prohibenti habebant: et crebris Pompeii litteris castigabantur, quoniam primo venientem Caesarem non prohibuissent, ut reliquos ejus exercitus impedirent; duriusque quotidie tempus ad transportandum lenioribus ventis expectabant. Quibus rebus permotus, Caesar Brundisium ad suos severius scripsit, nacti idoneum ventum, ne occasionem navigandi dimitterent, si vel ad littora Apolloniatium cursum dirigent, atque eo naves ejicere possent. Haec a custodiis classium loca maxime vocabant, quod se longius a portibus committere non auderent.

XXVI. Illi, adhibita audacia et virtute, administrantibus M. Antonio et Fusio Kaleno, multum ipsi militibus hortantibus, neque ullum periculum pro salute Caesaris recusantibus, nacti austrum, naves solvunt atque altera die Apolloniam Dyrrachiumque praetervehuntur. Qui cum essent ex continenti visi, C. Coponius, qui Dirrachii classi rhodiae, praeerat, naves ex portu educit; et cum jam nostri remissiore vento appropinquassent, idem auster increbuit, nostrisque praesidio fuit. Neque vero ille ob eam causam conata desistebat; sed labore et perseverantia nautarum se vim tempestatis superare posse sperabat, praetervectosque Dyrrachium magna vi venti nihilo secius sequebatur. Nostri, usi fortunae beneficio, tamen impetum classis timebant, si forte ventus remisisset. Nacti portum, qui appellatur Nymphaeum, ultra Lissum millia passuum III., eo naves introduxerunt (qui portus ab africo tegebatur, ab austro non erat totus) leviusque tempestatis, quam classis, periculum aestimaverunt. Quo simul atque intus est itum, increbili felicitate auster, qui per biduum flaverat, in africum se vertit.

XXVII. Hic subitam commutatione fortunae videre licuit. Qui modo timuerant, hoc tutissimus portus recipiebat: qui nostris navibus periculum intulerant, de suo timore cogebantur. Itaque, tempore commutato, tempestas et nostros texit, et naves rhodias afflixit, ita ut ad unam constratae omnes numero XVI. eliderentur, et naufragio interirent, et ex magno remigum propugnatorumque numero, pars ad scopulos allisa interficeretur, pars a nostris distraheretur, quos omnes conservatos Caesar domum remisit.

XXVIII. Nostrae naves II. tardius cursu confecto, in noctem conjectae (1), cum ignorarent quem locum reliquae coepisset, contra Lissum in anchoris constiterunt. Has, scaphis minoribus navigiis compluribus summissis, Otacilius Crassus, qui Lissi praeerat, expugnare parabat: simul de deditione eorum agebat, et incolumitatem deditis pollicebatur. Harum altera navis ducentos viginti ex legione tirorum (2) sustulerat: altera ex veterana paulo minus ducentis se compleverat. Hic cognosci licuit, quantum esset hominibus praesidii in animi firmitudine. Tirones enim, multitudine navim perterriti, et salo nauseaque confecti, jurejurando accepto, nihil iis nocituros hostes, se Otacilio dediderunt: qui omnes ad eum perducti, contra religionem jurisjurandi, in ejus conspectu crudelissime interficiuntur. At veteranae legionis milites, item conflictati et tempestatis et sentinae vitiis, non ex pristina virtute remittendum aliquid putaverunt: sed tractandis conditionibus, et simulatione deditionis, extracto primo noctis tempore, gubernatorum in terram navem ejicere cogunt: ipsi idoneum locum nacti, reliquam noctis partem ibi confecerunt, et luce prima missis ad eos ab Otacilio equitibus, qui eam partem orare maritimae asservabant, circiter CD., quique eos armati ex praesidio secuti sunt, se defenderunt; et, nonnullis eorum interfectis, incolumes ad nostros sese receperunt.

XXIX. Quo facto, conventus civium romanorum qui Lissum obtinebat, quod oppidum iis antea Caesar attribuerat, maniendumque curaverat, Antonium recepit, omnibusque rebus juvit. Otacilius, sibi timens oppido fugit, ad Pompeium pervenit. Expositis copiis, Antonius, quarum erat summa, veteranorum III. legionum uniusque tironum, et equitum DCCC., plerasque naves in Italiam remittit, ad reliquos milites equitisque transportandos: pontones; quod est genus navium gallicarum, Lissi relinquit, hoc consilio, ut, si forte Pompeius vacuam existimans Italiam, eo transjecisset exercitum, quae opinio erat edita in vulgus, aliquam Caesar ad insequentium facultatem haberet: nunciosque ad eum celeriter mittit, quibus regionibus

---

(1) In noctem conjectae. *Sorprese dalla notte.*

(2) Ex legione tironum. *Da una legione di nuovi soldati.*

exercitum exposuisset, et quid militum transvexisset.

XXX. Haec eodem fere tempore Caesar atque Pompejus cognoscunt: nam praetervectas Appolloniam Dyrrachiumque naves viderant, ipsi iter secundum eas terra direxerant (1): sed quo essent eae delatae, primis diebus ignorabant, cognitaque re, diversa sibi ambo consilia capiunt; Caesar, ut venientibus in itinere se opponeret, si imprudentes ex insidiis adoriri posset; Eodemque die uterque eorum ex castris stativis a flumine Apso exercitum educunt: Pompeius clam et noctu, Caesar palam atque interdiu. Sed Caesari circuitu majore iter erat longius, adverso flumine, ut vado transire possent. Pompeius, quia expedito itinere flumen ei transeundum non erat, magnis itineribus ad Antonium contendit: atque, ubi eum appropinquare cognovit, idoneum locum nactus, ibi copias collocavit; suosque omnes castris continuit, ignesque fieri prohibuit; quo occultior esset ejus adventus. Haec ad Antonium statim per Graecos deferentur. Ille, missis ad Caesarem nunciis, unum diem sese castris tenuit: altero die ad eum pervenit Caesar. Cujus adventu cognito, Pompeius, ne duobus circumcluderetur exercitibus, ex eo loco discedit, omnibusque copiis ad Asparagium Dyrrachinorum pervenit, atque ibi idoneo loco castra ponit.

XXXI. His temporibus Scipio, detrimentis quibusdam circa montem Amanum acceptis, sese imperatorem appellaverat. Quo facto, civitatibus tyrannisque magnas imperaverat pecunias: item a publicanis suae provinciae debitam biennii pecuniam exegera, et ab eisdem insequentis anni mutuum praeceperat: equitesque toti provinciae imperaverat. Quibus coactis, finitimis hostibus Parthis post se relictis, qui paulo ante M. Crassum imperatorem interfecerant, et M Bibulum in obsidione habuerant, legiones equitesque ex Syria deduxerat: summaque in sollicitudine ac timore parthici belli in provinciam cum venisset, ac nonnullae militum voces audirentur, sese, contra hostem si ducereatur, ituros contra civem et consulem arma non laturos; deductis Pergamum atque in locupletissimas

(1) Ipsi iter, etc. I *nemici avevano diretto il loro cammino per terra dal medesimo lato.*

urbes in hiberna legionibus, maximas largitiones fecit; et confirmandorum militum causa, diripiendas iis civitates dedit.

XXXII. Interim acerbissime imperatae pecuniae tota provincia exigebantur: multa praeterea generatim ad avaritiam excogitabantur: in capita singula servorum ac liberorum, tributum imponebatur; columnaria (1), ostiaria, frumentum, milites, remiges, arma, tormenta, vecturae, imperabantur. Cujus modo rei nomen reperiri poterat, hoc satis esse ad cogendas pecunias videbatur. Non solum urbibus, sed pene vicis castellisque singulis cum imperio praeficiebantur: qui horum quid acerbissime crudelissimeque fecerat, is et vir et civis optimus habebatur. Erat plena lictorum et imperiorum provincia; differta praefectis atque exactoribus, qui praeter imperatas pecunias, suo etiam privato compendio serviebant (2): dictitabant, enim, se, domo patriaque expulsos, hominibus necessariis egere rebus; ut honesta praescriptione rem turpissimam tegerent. Accedebant ad haec gravissimae usurae, quod in bello plerumque accidere consuevit, universis imperatis pecuniis: quibus in rebus, prolationem diei, donationem esse dicebant. Itaque aes alienum provinciae eo biennio multiplicatum est. Nec minus ob eam causam civibus rom. ejus provinciae sed in singulos conventus singulasque civitates, certae pecuniae imperabantur; mutuasque illas (3) ex sen. cons. exigi dictitabant: publicanis, uti in Syria fecerant, insequentis anni vectigal promutuum. Praeterea Ephesi a fano Dianae depositas antiquitus pecunias Scipio tolli jubebat, coeterasque ejus deae statuas.

XXXIII. Cum in fanum ventum esset, adhibitis compluribus senatorii ordinis, quos advocaverat, Scipio, litterae ei redduntur a Pompeio: mare transisse cum legionibus Caesarem; properaret ad se cum exercitu venire, omniaque post haberet. His litteris acceptis, quos advocaverat, dimittit, ipse iter in Macedoniam parere incipit, paucisque post diebus est profe-

---

(1) Columnaria, etc. *Si sottintende* tributa. *S'impose una tassa sulle colonne, le porte, ec.*

(2) Suo etiam etc. *Ne esigano ancora a conto proprio.*

(3) Mutuas illas. *Questi presenti.*

ctus. Haec res ephesiae pecuniae salutem attulit (1).

XXXIV. Caesar, Antonii exercitu conjuncto, deducta Orico legione, quam tuendae orae maritimae causa posuerat, tentandas sibi provincias longiusque procedendum existimabat, et, cum ad eum legati venissent ex Thessalia Ætoliaque, qui praesidio misso pollicerentur earum gentium civitates imperata facturas; L. Cassium Longinum cum legione tironum quae appellabatur vigesima septima, atque equitibus cc. in Thessaliam; C. Calvisum Sabinum cum cohortibus v. paucisque equitibus in Ætoliam misit: maximeque eos, quod erant propinquae regiones, de re frumentaria ut providerent hortatus est, Cn. Domitium Calvinum cum legionibus duabus xi. et xii., et equitibus D., in Macedoniam proficisci jussit: cujus provinciae ab ea parte quae Libera appellatur, Menedemus, princeps earum regionum, missus legatus, omnium suorum excellens studium profitebatur.

XXXV. Ex his Calvisius primo adventu summa omnium Ætolorum receptus voluntate, praesidiis adversariorum Calydone et Naupacto dejectis, omni Ætolia potitus est. Cassius in Thessaliam cum legione pervenit. Hic cum essent factiones duae, varia voluntate civitatum utebatur. Egesaretus, veteris homo potentiae, pompeianis rebus studebat. Petreius, summae nobilitatis adolescens, suis ac suorum opibus Caesarem enixe juvabat.

XXXVI. Eodemque tempore Domitius in Macedoniam venit; et, cum ad eum frequentes civitatum legationes convenire coepissent, nunciatum est adesse Scipionem cum legionibus, magna et opinione et fama omnium: nam plerumque in novitate fama antecedit. Hic, nullo in loco Macedoniae moratus, magno impetu contendit ad Domitium; et cum ab eo millia passuum xx. abfuisset, subito se ad Cassium Longinum in Thessaliam convertit. Hoc adeo celeriter fecit, ut simul adesse et venire nunciaretur: et, quo iter expeditius faceret, M. Favonium ad flumen Haliacmonem, quod Macedoniam a Thessalia dividit, cum cohortibus viii. praesidio impedimentis legionum reliquit, castellumque ibi muniri jussit. Eodem tempore equitatus

---

(1) Haec res, etc. *Ciò salvò il tesoro di Efeso.*

regis Cotys ad castra Cassii advolavit, qui circum Thessaliam esse consueverat. Dum timore perterritus Cassius, cognito Scipionis adventu, visisque equitibus quos Scipionis esse arbitrabatur, ad montes se convertit qui Thessaliam cingunt, atque ex his locis Ambraciam versus iter facere coepit. At Scipionem properantem sequi, litterae sunt consecutae a M. Favonio: Domitium cum legionibus adesse; nec se praesidium ubi constitutus esset, sine auxilio Scipionis tenere posse. Quibus litteris acceptis, consilium Scipio iterque commutat: Cassium sequi desistit, Favonio auxilium ferre contendit. Itaque die ac nocte continuato itinere, ad eum pervenit tam opportuno tempore, ut simul domitiani exercitus pulvis cerneretur, et primi antecursores Scipionis viderentur. Ita Cassio industria Domitii, Favonio Scipionis celeritas salutem attulit.

XXXVII. Scipio in castris stativis biduum moratus ad flumen, quod inter eum et Domitii castra fluebat, Haliaemonem, tertio die prima luce, exercitum vado transducit, et castris positis, postero die mane copias ante frontem castrum instruit. Domitius tum quoque sibi dubitandum non putavit, quin productis legionibus praelio decertaret: sed, cum esset inter bina castra campus circiter millium passum VI. castris Scipionis aciem suam subjecit. Ille a vallo non discedere perseveravit. Attamen, aegre retentis domitianis militibus, est factum ne praelio contenderetur; et maxime, quod rivus difficilibus ripis castris Scipionis subjectus, progressus nostrorum impediebat. Quorum studium alacritatemque pugnandi cum cognovisset Scipio, suspicatus fore ut postero die aut invitus dimicare cogeretur, aut magna cum infamia castris se continere, qui magna cum expectatione venisset, temere progressus turpem habuit exitum: et noctu, ne conclamatis quidem vasis, flumen transit, atque in eadem partem ex qua venerat, redit ibique prope flumen, edito natura loco, castra posuit. Paucis diebus interpositis, noctu insidias equitum collocavit: quo in loco superioribus fere diebus nostri pabulari consueverant; et, cum quotidiana consuetudine Q. Varus praefectus equitum Domitii venisset, subito illi ex insidiis consurrexerunt: sed nostri fortiter eorum impetum tulerunt, celeriterque ad suos quisque ordines rediit, atque

ultro universi in hostes impetum fuerunt. Ex his circiter LXXX, interfectis; reliquis in fugam conjectis, nostri, duobus amissis, in castra se receperunt.

XXXVIII. His rebus gestis, Domitius sperans Scipionem ad pugnam elici posse, simulavit sese angustiis rei frumentariae adductum castra movere, vasisque militari more conclamatis; progressus millia passuum III., loco idoneo et occulto omnem exercitum equitatumque collocavit. Scipio, ad sequendum paratus, equitatum magnamque partem levis armaturae ad explorandum iter Domitii et cognoscendum praemisit: qui cum essent progressi, primaeque turmae insidias intravissent, ex fremitu equorum illate suspicione, ad suos se recipere coeperunt; quique hos sequebantur, celerem eorum receptum conspirati restiterunt. Nostri, cognitis insidiis, ne frustra reliquos expectarent, duas nacti hostium turmas exceperunt: in his fuit M. Opimius praefectus equitum. Reliquos omnes earum turmarum aut super fecerunt, aut captos ad Domitium deduxerunt.

XXXIX. Deductis orae maritimae praesidiis Caesar, ut supra demonstratum est, III. cohortes Orici, oppidi tuendi causa, reliquit, iisque custodia in navium longarum transdidit, quas ex Italia transduxerat. Huis officio oppidoque praeerat Acilius legatus. Is naves nostras interiorem partem post oppidum (1) reduxit, et ad terram deligavit, faucibusque (2) portus navem onorariam submersam objecit; et huic alteram conjunxit, super qua turrim effectam ad ipsum introitum opposuit, et militibus complevit, tuendamque ad omnes repentinos casus transdidit.

XL. Quibus cognitis rebus, Cn. Pompeius filius, qui classi aegyptiae praerat, ad Oricum venit, submer amque navim remulco, multisque contendens funibus, adduxit: atque alteram navem, quae erat ad custodiam ab Acilio posita, pluribus aggressus navibus, in quibus ad libram faceret turres (3), et ex superiori pugnans loco, integrosque semper defaticatis summittens,

---

(1) In interiorem, etc. *Nel fondo del porto, e dietro della città.*

(2) Faucibus. *Nella entrata.*

(3) In quibus ad libram, etc. *Sui quali avea alzate delle torri, a livello di quella città.*

et reliquis partibus simul ex terra scalis et classe moenia oppidi tentans, ut adversariorum manus diduceret, labore et multitudine telorum nostros vicit: dejectisque defensoribus qui omnes scaphis excepti refugerant, etiam navem expugnavit, eodemque tempore ex altera parte molem tenuit naturalem objectam, quae pene insulam contra oppidum effecerat: IV. biremes, subiectis scutulis, impulsas vectibus in interiorem partem transduxit. Ita ex utraque parte naves longas aggressus quae erant delicatae ad terram atque inanes, IV. ex his abduxit, reliquas incendit. Hoc confecto negotio L. Laelium ab asiatica classe abductum reliquit, qui commeatus Bullide atque Amantia importari in oppidum prohibebat: ipse Lissum profectus, naves onerarias XXX. a M. Antonio relictas, intra portum aggressus, omnes incendit. Lissum expugnare conatus, defendentibus civibus rom. qui ejus erant conventus; militibusque quos praesidii causa miserat Caesar, triduum moratus, paucis in oppugnatione amissis, re infecta, inde discessit.

XLI. Caesar, postquam Pompeium ad Asparagium esse cognovit, eodem cum exercitu profectus, expugnato in itinere oppido Parthinorum in quo Pompeius praesidium habebat, III. die in Macedoniam ad Pompeium pervenit, juxtaque eum castra posuit: et postridie: eductis omnibus copiis, acie instructa, decernenti (1) potestatem Pompeio fecit. Ubi eum suis locis se tenere animadvertit, reducto in castra exercitu, aliud sibi consilium capiendum existimavit. Itaque postero die omnibus copiis magno circuitu, difficili angustoque itinere, Dyrrachium profectus, est, sperans Pompeium aut Dyrrachium compelli aut ab eo intercludi posse; quod omnem commeatum, totiusque belli apparatum, is eo contulisset, ut accidit. Pompieus enim primo ignorans ejus consilium, quod diverso ab ea regione itinere profectum videbat, angustiis rei frumentariae compulsum discessisse existimabat: postea per exploratores certior factus postero die castra movit; breviore itinere se occurrere ei posse sperans. Quod fore suspicatus Caesar, militesque adhortatus ut aequo animo laborem ferrent, parva parte noctis itineri intermisso, mane Dyrrachium venit, cum primum agmen Pompeii procul cerneretur, atque ibi castra possuit.

---

(1) Decernere. *Combattere.*

XLII. Pompeius, interclusus Dyrrachio, ubi propositum tenere non potuit, secundo usus consilio, edito loco, qui appellatur Petra: aditumque habet navibus mediocrem, atque eas a quibusdam protegit ventis, castra communit. Eo partem navium longarum convenire, frumentum commeatumque ab Asia atque omnibus regionibus quas tenebat, comportari imperat. Caesar longius bellum ductum iri existimans, et de italicis commeatibus desperans, quod tanta diligentia omnia littora a pompeianis tenebantur, classesque ipsius, quas hieme in Sicilia, Gallia, Italia, fecerat, morabantur, in Epirum, rei frumentariae causa, L. Canuleium legatum misit: quodque hae regiones aberant longius, locis certi horrea constituit, vecturasque frumenti finitimis civitatibus descripsit, item Lisso, Parthinisque et omnibus castellis, quod esset frumenti conquiri jussit. Id erat perexiguum, cum ipsius agri natura, quod sunt loco aspera et montuosa, ac plerumque utuntur frumento importato, tum quod Pompeius haec providerat; superioribus diebus praedae loco Partinos habuerat, frumentumque omne conquisitum, spoliatis effossisque eorum domibus, per equites comportavit.

XLIII. Quibus rebus cognitis, Caesar consilium capit ex loci natura. Erant enim circum castra Pompei permulti editi atque asperi colles: hos primum praesidiis tenuit, castellaque ibi communit: inde, ut loci cujusque natura ferebat, ex castello in castellum perducta munitione, circumvallare Pompeium instituit: haec spectans, quod angusta re frumentaria utebatur; quodque Pompeius multitudine equitum valebat, quo minore periculo undique frumentum commeatumque exercitui supportare posset; simul, ut pabulatione Pompeium prohiberet; equitatumque ejus ad rem gerendam inutilem efficeret; tertio, ut auctoritatem, qua ille maxime apud exteras nationes niti videbatur, minueret; cum fama per orbem terrarum percrebuisset, illum a Caesare obsideri, neque audere praelio dimicare.

XLIV. Pompeius neque a mari Dyrrachioque discedere volebat; quod omnem apparatum belli, tela, arma, tormenta ibi collocaverat, frumentumque exercitui navibus supportabat, neque munitiones Caesaris prohibere poterat, nisi praelio decertare vellet, quod

eo tempore statuerat non esse faciendum ; Relinquebatur ut, extremam rationem belli sequens, quam plurimos colles occuparet, et quam latissimas regiones praesidiis teneret, Caesarisque copias, quam maxime posset, destineret; id quod accidit: castellis enim XXIV. effectis, XV. millia passuum circuitu amplexius, hoc spatio pabulabatur ; multaque erant intra eum locum manu sata, quibus interim jumenta pasceret. Atque ut nostri, qui perpetuas munitionis habebant, perductas ex castellis in proxima castella, ne quo loco erumperent pompeiani, et nostros post tergum adorirentur, timebant: ita illi interiore spatio perpetuas munitiones efficiebant, ne quo loco nostri intrare, atque hostes a tergo circumvenire possent. Sed illi operibus vincebant, quod et numero militum praestabant et interiore spatio minorem circuitum habebant. Quae cum erant loca Caesari capienda, etsi prohibere Pompeius totis copiis, et dimicare non constituerat, tamen suis locis sagittarios funditoresque mittebat, quorum magnum habebat numerum, multique ex nostris vulnerabantur ; magnusque incesserat timor sagittarum, atque omnes fere milites, ex coriis, aut ex centonibus, tunicas aut tegmenta fecerant, quibus tela vitarent.

XLV. In occupandis praesidiis magna vi uterque nitebantur ; Caesar, ut quam angustissime Pompeium contineret : Pompeius, ut quam plurimos colles quam maximo circuitu occuparet : crebraque ob eam causam praelia fiebant. In his, cum legio Caesaris IX. praesidium quoddam occupavisset, et munire coepisset, huic loco propinquum et contrarium collem Pompeius occupavit, nostrosque opere prohibere coepit et cum una ex parte prope aequum aditum haberet, primum sagittariis funditoribusque circumjectis, postea levis armaturae magna multitudine missa, tormentisque prolatis, munitiones impediebat: neque erat facile nostris uno tempore propugnare et munire. Caesar, cum suos ex omnibus partibus vulnerari videret, recipere se statuit et loco excedere. Erat per declive receptus: illi autem hoc acrius instabant, neque regredi nostros patiebantur, quod, timore adducti, locum relinquere videbantur. Dicitur eo tempore glorians apud suos Pompeius dixisse : Non recusare se quin nullius usus

imperator (1) existimaretur, si sine maxime detrimento legiones Caesaris sese recepissent, inde quo temere essent progressae.

XLVI. Caesar, receptui suorum timens, crates ad extremum tumulum contra hostem proferri, et adversas locari, intra has mediocri latitudine fossam, tectis militibus, obduci jussit, locumque in omnes partes quam maxime impediri. Ipse idoneis locis funditores instruxit, ut praesidio nostris se recipientibus essent: his rebus completis, legiones reduci jussit. Pompeiani hoc insolentius, atque audacius nostros premere et instare coeperunt, cratesque pro munitione objectas propulerunt, ut fossas transcenderent. Quod cum animadvertisset Caesar, veritus ne non reducti, sed rejecti viderentur, majusque detrimentum caperetur, a medio fere spatio suos per Antonium, qui ei legioni praeerat, cohortatus, tuba signum dari, atque in hostes impetum fieri, jussit. Milites legionis IX. subito constipati (2), pila conjecerunt, et ex inferiore loco adversus clivum incitati cursu praecipites pompeianos egerunt, et terga vertere coegerunt; quibus ad recipiendum, crates directae longuriique objecti, et institutae fossae magno impedimento fuerunt. Nostri vero, qui satis habebant sine detrimento discedere, compluribus interfectis, V. omnino suorum amissis, quietissime se receperunt, pauloque citra eum locum morati, aliis comprehensis collibus, munitiones perfecerunt.

XLVII. Erat nova et inusitata belli ratio cum tot castellorum numero tantoque spatio, et tantis munitionibus, et toto obsidionis genere, tum etiam reliquis rebus. Nam quicumque alterum obsidere conati sunt, perculsos atque infirmos hostes adorti, aut praelio seperatos, aut aliqua offensione permotos, continuerunt, cum ipsi numero militum equitumque praestrent; causa autem obsidionis haec fere esse consuevit ut frumento hostes prohibeantur. At contra integras, atque incolumes copias Caesar inferiore militum numero continebat, cum illi omnium copia abundarent; quotidie enim magnus undique navium numerus conveneniebat, quae commeatum supportarent, neque

(1) Nullius usus imperatore. *Generale imperito.*
(2) Milites constipati. *I soldati essendosi ristretti.*

ullus flare ventus poterat, quin aliqua ex parte secundum cursum haberent: ipse autem, consumptis omnibus longe lateque frumentis, summis erat in angustiis: sed tamen haec singulari patientia milites ferebant; recordabantur enim, eadem se superiore anno in Hispania perpessos, labore et patientia maximum bellum confecisse. Meminerant ad Alesiam magnam se inopiam perpessos, multo etiam majorem ad Avaricum, maximarum se gentium victores discessisse Non, illi hordeum cum daretur, non legumina recusabant; pecus vero, cuius rei summa erat ex Epiro copia, magno in honore habebant.

XLVIII. Est etiam genus radicis inventum ab iis qui fuerant cum Valerio, quod appellatur Chara, quod admistum lacte multum inopiam levabat; id ad similitudinem panis efficiebant. Ejus erat magna copia; ex hoc effectos panes, cum in colloquiis pompeiani famem nostris objectarent, vulgo in eos jaciebant, ut spem eorum minuerent.

XLIX. Jamque frumenta maturescere incipiebant, atque ipsa spes inopiam sustentabat quod celeriter se habituros copiam confidebant, crebraeque voces militum in vigiliis colloquiisque audiebantur: prius se cortice ex arboribus victuros, quam Pompeium emanibus dimissuros. Frequenter etiam ex perfugis cognoscebant, equos eorum vix tolerari (1), reliqua vero jumenta interisse, uti autem ipsos valetudine non bona, cum angustiis loci et odore tetro ex multitudine cadaverum, et quotidianis laboribus, insuetos operum, tum aquae summa inopia affectos; omnia enim flumina atque omnes rivos, qui ad mare pertinebant, Caesar aut averterat, aut magnis operibus obstruxerat. Atque, ut erant loca montuosa, et ad specus angustiae vallium, has sublicis in terram demissis praesepserat, terramque aggresserat, ut quam continerent. Itaque illi nécessario loca sequi demissa ac palustria, et puteos fodere cogebantur. atque hunc laborem ad quotidiana opera addebant: qui tamen fontes a quibusdam praesidiis aberant; longis, et celeriter aestibus exarescebant. At Caesaris exercitus optima valetudine summaque aquae

---

(1) Equos eorum, etc. *Che i loro cavalli poteano appena sostenersi.*

copia utebatur, tum commeatus omni genere praeter frumentum abundabat: quibus quotidie melius succedere tempus, majoremque spem maturitate frumentorum proponi videbant.

L. In novo genere belli novae ab utrisque bellandi rationes reperiebantur. Illi, cum animadvertissent ex ignibus, noctu cohortes nostras ad munitiones excubare, silentio aggressi universas intra multitudinem sagittas conjiciebant, et se confestim ad suos recipiebant. Quibus rebus nostri, usu docti, haec reperiebant remedia, ut alio loco ignes facerent, alio excubarent.

Desunt aliqua.

LI. Interim certior factus P. Sulla, quem discendens castris praefecerat Caesar, auxilio cohortí venit cum legionibus II; cujus adventu facile sunt repulsi pompeiani; neque vero conspectum aut impetum nostrorum tulerunt, primisque dejectis, reliqui se verterunt et loco cesserunt. Sed insequentes nostros, ne longius prosequerentur, Sulla revocavit. At plerique existimant, si acrius insequi voluisset, bellum eo die potuisse finiri. Cujus consilium reprehendendum non videtur; aliae enim sunt legati partes, atque imperatoris; alter, omnia agere ad praescriptum, alter libere ad summam rerum consulere debet. Sulla, a Caesare castris relictus, liberatis suis, hoc fuit contentus, neque praelio decertare voluit (quae res fortasse aliquem reciperet casum), ne imperatorias sibi partes sumpsisse videretur. Pompeianis magnum res ad receptum difficultatem afferebat; nam ex iniquo progressi loco, in summo constiterant, si per declive sese reciperent, nostros ex superiore insequentes loco verebantur, neque multum ad solis occasum temporis supererat; spe enim conficiendi negotii, prope in noctem rem deduxerant. Ita necessario atque ex tempore capto consilio, Pompeius tumulum quemdam occupavit, qui tantum aberat a nostro castello, ut telum tormentumve missum adigi non posset. Hoc consedit loco, atque eum communiit, omnesque ibi copias continuit.

LII. Eodem tempore duobus praeterea locis pugnatum est; nam plura castella Pompeius pariter, distinendae manus causa, tentaverat, ne ex proximis prae-

sidiis succurri posset (1). Uno loco Volcatius Tullus impetum legionis sustinuit cohortibus III., atque eam loco depulit; altero Gusmani munitiones nostras egressi, compluribus interfectis, sese ad suos incolumes receperunt.

LIII. Ita uno die VI. praeliis factis, III. ad Dyrrachium, III. ad munitiones, cum horum omnium ratio haberetur, ad duorum millium numerum ex pompeianis cecidisse reperiebamus, evocatos centurionesque complures. In eo fuit numero Valeriu Flaccus L. filius ejus qui practor Asiam obtinuerat; signaque sunt sex militaria relata. Nostri non amplius XX. omnibus sunt praeliis desiderati. Sed in castello nemo fuit omnino militum, quin vulneraretur. quatuorque ex una cohorte centuriones oculos amiserunt; et, cum laboris sui periculique testimonium afferrere vellent, millia sagittarum circiter XXX. in castellum conjecta Caesari renumeraventur, scutoque ad eum relato Scaevae centurionis, inventa sunt in eo foramina CCXXX. Quem Caesar, ut erat de se meritus et de rep. donatum millibus ducentis aeris, ab octavis ordinibus ad primipilum se transducere pronunciavit, ejus enim opera castellum conservatum esse magna ex parte constabat; cohortemque potestea duplici stipendio, frumento, veste, aliis et militaribus donis amplissime donavit.

LIV. Pompeius, noctu magnis additis munitionibus, reliquis diebus turres estruxit, et in altitudinem pedum XV. effectis operibus, vineis eam partem castrorum obtexit; et V. intermissis diebus, alteram noctem subnubilam noctus, estructis omnibus castrorum portis, et ad impediendum objectis, tertia inita vigilia, silentio exercitum eduxit et se in antiquas munitiones recepit.

LV. Ætolia. Acarnania. Amphilochis; per Cassium Longinum et Calvisium Sabinum, ut demonstravimus, receptis, tentandam sibi Achaiam, ac paulo longius progrediendum existimabat Caesar. Itaque eo Fusium Kalenum misit, et Q. Sabinum, et Cassium cum cohortibus adjuncit. Quorum cognito adventu, Rutilius Lupus, qui Achaiam, missus a Pompeio, obtinebat,

---

(1) Nam plura castella etc. *Pompeo avea attaccato nel tempo stesso molti de' nostri forti, per fare una diversione, ed impedire di poterci a vicenda soccorrere.*

Isthmum praemunire instituit ut Achaia Fusium prohiberet. Kalenus Delphos, Thebas, Orchomenum, voluntate ipsarum civitatum recepit: nonnullas urbes per vim expugnavit: reliquas circummissis legationibus, amicitiae Caesaris conciliare studebat. In his rebus fere erat Fusius occupatus.

LVI. Omnibus deinceps diebus Caesar exercitum in aciem aequum in locum produxit, si Pompeius praelio decertare vellet, ut pene castris Pompeii legiones subjiceret: tantumque a vallo ejus prima acies aberat, uti ne in eam telum tormentumve adigi posset. Pompeius autem, ut famam et opinionem hominum teneret, sic pro castris exercitum constituebat, ut tertia acies vallum contigeret, omnisque ejus instructus exercitus telis ex vallo adjectis protegi posset.

LVII. Haec cum in Achaia atque apud Dyrrachium gererentur, Scipionemque in Macedoniam venisse constaret, non oblitus pristini instituti (1) Caesar, mittit ad eum Clodium, suum atque illius familiarem quem ab illo transitum initio et commendatum, in suorum necessariorum numero habere instituerat. Huic dat litteras mandataque ad eum, quorum haec erat summa: Sese omnia de pace expertum, nihil adhuc arbitrari factum, vitio eorum, quos esse auctores ejus rei voluisset; quod sua mandata perferre non opportuno tempore ad Pompeium vererentur; Scipionem ea auctoritate esse, ut non solum libere, quae probasset, exponere, sed magna etiam ex parte compellere, atque errantem regere posset, praeesse autem suo nomine exercitui, ut, praeter auctoritatem, vires quoque ad coercendum haberet; quod si fecisset, quietem Italiae, pacem provinciarum, salutem imperii, uni omnes acceptam relaturos. Haec ad eum mandata Clodius refert. Ac primis diebus, ut videbatur, libenter auditus, reliquis ad colloquium non admittitur, castigato (2) Scipione a Favonio, ut postea confecto bello reperiebamus; infectaque re sese ad Caesarem recepit.

LVIII. Caesar, quo facilius equitatum pompeianum ad Dyrrachium contineret et pabulatione prohiberet,

---

(1) Pristini instituti. *Il suo primo disegno era di terminare le cose colla dolcezza.*

(2) Castigato: *Essendo stato represso.*

aditus duos, quos esse angustos demonstravimus, magnis operibus praemunivit, castellaque his locis posuit. Pompeius, ubi nihil profici equitatu cognovit, paucis intermissis diebus, rursus eum navibus ad se intra munitiones recepit. Erat summa inopia pabuli, adeo ut foliis ex arboribus, strictis, et teneris arundinum radicibus contusis equos flerent: frumenta enim quae fuerant intra munitiones sata consumpserant, et cogebantur, Corcyra atque Acarnania, longo interiecto navigationis spatio, pabulum supportare: quoque erat ejus rei minor copia, hordeo adangere, atque his rationibus equitatum tolerare. Sed postquam non modo hordeum pabulumque omnibus in locis, herbaeque defectae, sed etiam frondes ex arboribus deficiebant; corruptis equis macie; conanduum sibi aliquid Pompeius de eruptione existimavit.

LIX. Erant apud Caesarem, ex equitum numero; Allobroges duo fratres Rosillus, et Ægus, Abducilli filii, qui principatum in civitate multis annis obtinuerat, singulari virtute homines, quorum opera Caesar, omnibus gallicis bellicis, optima fortissimaque erat usus. His domi ob has causas amplissimos magistratus mandaverat, atque eos extra ordinem (1) in senatum legendos curaverat, agrosque in Gallia ex hostibus captos, praemiaque rei pecuniariae magna tribuerat, locupletesque ex egentibus effecerat. Hi propter virtutem non solum apud Caesarem in honore erant, sed etiam apud exercitum cari habebantur, sed, freti amicitia Caesaris et stulta ac barbara arrogantia elati, despiciebant suos, stipendiumque equitum fraudabant (2), et praedam omnem domum avertebant. Quibus illi rebus permoti, universi Caesarem adierunt, palamque de eorum injuriis sunt questi, et ad coetera addiderunt, falsum ab his equitum numerum deferri, quorum stipendium averterent.

IX. Caesar neque tempus, illud animadversionis esse existimans, et multa virtuti eorum concedens, rem distulit totam; illos secreto castigavit, quod quaestui equites haberent; monuitque ut ex sua amicitia omnia expectarent, et ex praeteritis suis officiis reliqua sperarent.

---

(1) Extra ordinem. *In qualità di soprannumerarj.*
(2) Stipendiumque, etc. *Ed essi ritenevano la paga de' cavalieri.*

Magnam tamen haec res illis offensionem et contemptionem ad omnes attulit.; idque ita esse, cum ex aliorum objectationibus, tum etiam ex domestico judicio atque animi conscientia intelligebant. Quo pudore adducti, et fortasse se non liberari, sed in aliud tempus reservari arbitrati, discedere a nobis et novam tentare fortunam, novasque experiri amicitias constituerunt; et, cum paucis collocuti clientibus suis, quibus tantum facinus committere audebant, primum conati sunt praefectum equitum C. Volusenum interficere, ut postea bello confecto cognitum est, ut cum munere aliquo perfugisse ad Pompeium viderentur. Postquam id difficilius visum est, neque facultas perficiendi dabatur, quam maximas potuerunt pecunias mutuati, perinde ac suis satisfacere et fraudata restituere vellent, multis coemptis equis, ad Pompeium transierunt cum iis quos sui consilii participes habebant.

LXI. Quos Pompeius, quod erant honesto loco nati et instructi liberaliter, magnoque comitatu et multis jumentis venerant, virique fortes habebantur et in honore apud Caesarem fuerant, quodque novum et praeter consuetudinem acciderat, per omnia sua praesidia circumduxit, atque ostentavit: nam ante id tempus nemo, aut miles aut eques a Caesare ad Pompeium transierat; cum pene quotidie a Pompeio ad Caesarem profugerant, vulgo vero in Epiro atque Ætolia conscripti milites, earumque regionum omnium, quae a Caesare tenebantur. Sed hi, cognitis omnibus rebus, seu quid in munitionibus perfectum non erat, seu quid a peritioribus rei militaris desiderari videbatur, temporibusque rerum, et spatiis locorum, et custodiarum viribus ac diligentia animadversa; prout cujusque eorum qui negotiis praeerant, aut natura aut studium ferebat, haec ad Pompeium omnia detulerunt.

LXII. Quibus ille cognitis, eruptionisque jam ante capto consilio, ut demonstratum est, tegmenta galeis milites ex viminibus facere atque aggerem comportare jubet. His paratis rebus, magnum numerum levis armaturae et sagittariorum, aggeremque omnem noctu in scaphas et naves actuarias imponit, et de media nocte cohortes LX ex maximis castris praesidiisque deductas, ad eam partem munitionem ducit, quae pertinebant ad mare, longissimeque a maximis castris Caesaris abe-

rant. Eodem naves quas demonstravimus aggere et levis armaturae militibus completas, quasque ad Dyrrachium naves longas habebat, mittit, et quid a quoque fieri velit, praecipit. Ad eas munitones Caesar Lentulum Marcellinum quaestorem, cum legione IV., positum habebat. Huic quod valetudine minus commoda utebatur, Fulvium Postumum adjutorem summiserat.

LXIII. Erat eo loco fossa pedum XV., et vallus contra hostem in altitudinem pedum X.: tantumdemque ejus valli agger in latitudinem pedebat. Ab eo, intermisso spatio pedum DC., alter conversus in contrariam partem erat vallus, humiliore paulo munitione: hoc enim superioribus diebus timens Caesar, ne navibus nostri circumvenirentur, duplicem eo loco fecerat vallum, ut, si ancipiti praelio dimicaretur, posset resisti. Sed operum magnitudo, et continens omnium dierum labor, quod millia passuum in circuito XVIII. munitiones erat complexus, perficiendi spatium non debet. Itaque contra mare transversum vallum, qui has duas munitiones contigeret nondum perfecerat; quae res nota erat Pompejo, delata per Allobroges perfugas, magnumque nostris attulit incommodum: nam, ut ad mare nostrae cohortes IX. legionis excubuerant, accessere subito prima luce pompeiani exercitus, novusque eorum adventus extitit: simulque navibus circumvecti milites in exteriorem vallum tela jacebant, fossaque aggere complebantur; et legionarii, interioris munitionis defensores, scalis admotis, tormentis cujusque generis telisque terrebant, magnaque multitudo sagittariorum ab utraque parte circumfundebatur. Multum autem ab ictu lapidum, quod unum nostris erat telum, viminea tegmenta galeis imposita defendebant: Itaque, cum omnibus rebus nostri premerentur, atque aegre resisterent, animadversum est vitium munitionis, quod supra demonstratum est, atque inter duos vallos, qua perfectum opus non erat, per mare navibus expositi, in aversos nostros impetum fecerunt, atque ex utraque munitione dejectos terga vertere coegerunt.

LXIV. Hoc tumultu nunciato, Marcellinus cohortes subsidio nostris laborantibus summissit, quae ex castris fugientes conspicatae, neque illos suo adventu confirmare potuerunt, neque ipsae hostium impetum tulerunt. Itaque quodcumque addebatur subsidio, id, corruptum

timore fugentium (1), terrorem et periculum augebat: hominum enim multitudine receptus impediebatur. In eo praelio, cum gravi vulnere esset affectus aquilifer, et a viribus deficeretur, conspicatus equites nostros: Hanc ego (inquit) et vivus multos per annos magna diligentia defendi, et nunc moriens eadem fide Caesari restituo. Nolite, obsecro; committere quod ante in exercitu Caesaris non accidit, ut rei militaris dedecus admittatur, incolumemque ad eum referte. Hoc casu aquila conservatur, omnibus primae cohortis centurionibus interfectis, praeter principem priorem.

LXV. Jamque pompeiani, magna caede nostrorum, castris Marcellini appropinquabant, non mediocri terrore illato reliquis cohortibus, et M. Antonius, qui proximum locum tenebat praesidiorum, ea re nunciata, cum cohortibus XII., descendens ex loco superiore cernebatur: cujus adventus pompeianos compressit, nostrosque firmavit, ut se ex maximo timore colligerent. Neque multo post Caesar significatione per castella fumo facta, ut erat superioris temporis consuetudo, deductis quibusdam cohortibus ex praesidis, eodem venit; qui, cognito detrimento, cum animadvertisset Pompeium extra munitiones egressum, castra secundum mare, ut libere pabulari posset, nec minus aditum navibus haberet, commutata ratione belli, quoniam propositum non tenuerat, juxta Pompeium munire jussit.

LXVI. Qua perfecta munitione, animadversum est a speculatoribus Caesaris, cohortes quasdam, quod instar legionis videretur, esse post silvam, et in vetera castra duci. Castrorum hic situs erat. Superioribus diebus, cum se IX. legio Caesaris abjecisset pompeianis copiis, atque opera, ut demonstravimus, circummuniret, castra eo loco posuit. Haec silvam quandam contigebant, neque longius a mari passibus CD. aberant. Post, mutato consilio quibusdam de causis, Caesar paulo ultra eum locum castra transtulit; paucisque intermissis diebus, haec eadem Pompeius occupaverat, et, quod eo loco plures erat legiones habiturus, relicto interiore vallo, majorem adjecerat munitionem. Ita, minora castra inclusa majoribus castelli atque arcis lo-

---

(1) Itaque quodcumque, etc. *Così tutto ciò, che si inviava in soccorso, scoraggito dai fuggitivi, ecc.*

cum obtinebant. Item ab angulo castrorum sinistro munitionem ad flumen perduxerat circiter passus CD, quo liberius ac sine periculo milites aquarentur. Sed is quoque, mutato consilio quibusdam de causis quas commemorari necesse non est, eo loco excesserat. Ita complures dies mansuerant castra: munitiones quidem integrare omnes erant.

LXVII. Eo signo legionis illato, speculatores Caesari renunciarunt. Hoc idem visum ex superioribus quibusdam castelli confirmaverant. Is locus aberat a novis Pompeii castris circiter passus D. Hanc legionem sperans Caesar se opprimere posse, ut copiens ejus diei detrimentum sarcire, reliquit in opere cohortes II., quae, speciem munitionis praeberent; ipse diverso itinere, quam potuit occultissime, reliquas cohortes numero XXXIII., in quibus erat legio IX, multis amissis centurionibus deminutoque militum numero, ad legionem Pompeii castraque minora duplici acie duxit. Neque eum prima opinio fefellit, nam et pervenit priusquam Pompeius sentire posset; et, tametsi erant munitiones castrorum magnae, tamen sinistro cornu. ubi erat, ipse, celeriter aggressus pompeianos ex vallo deturbavit. Erat objectus portis ericius (1); hic paulisper est pugnatum, cum irrumpere nostri conarentur, illi castra defenderent, fortissime T. Pulcione, cujus opera proditum exercitum C. Antonii demonstravimus, eo loco propugnante. Sed tamen nostri virtute vicerunt; excisoque ericio, primo in majora castra, post etiam, in castellum, quod erat inclusum majoribus castris, irruperunt; et, quod eo pulsa legio sese receperat, nonnullos ibi (2) repugnantes interfecerunt.

LXVIII. Sed fortuna quae plurimum potest, cum in reliquis rebus, tum praecipue in bello, parvis momentis magnas rerum cum mutationes efficit, ut tum accidit. Munitionem enim, quam pertinere a castris ad flumen supra demonstravimus, dextri Caesaris cornu cohortes, ignorantia loci, sunt secutae, cum portam quaererant, castrorumque eam munitionem esse arbitrarentur. Quod cum esset animadversum, conjunctam

---

(1) Erat objectus, etc. *Alcune porte erano chiuse per via di saracinesche.*

(2) Repugnantes. *Che resisteano.*

esse flumini, protinus his munitionibus, defendente nullo, transcenderunt, omnisque noster equitatus eas cohortes est secutus.

LXIX. Interim Pompeius, hac longa satis interjecta mora, et re nunciata, v. legionem ab opere deductam subsidio suis duxit: eodemque tempore equitatus ejus nostris equitibus appropinquabat, et acies instructa a nostris, qui castra occupaverant, cernebatur; omniaque sunt subito mutata. Pompeiana enim legio, celeris spe subsidii confirmata, ab decumana porta resistere conabatur, atque ultro in nostros impetum faciebat. Equitatus Caesaris, quod angusto itinere per aggeres adscendebat, receptui suo timens initium fugae faciebat. Dextrum cornu, quod erat a sinistro seclusum, terrore equitum animadverso, ne intra munitionem opprimeretur, ea parte qua proruerat, sese recipiebat, ac plerique ex iis, ne in angustias inciderent, x. pedum munitionis sese in fossas precipitabant, primisque oppressis, reliqui per horum corpora salutem sibi atque exitum pariebant. Sinistro cornu milites, cum ex vallo Pompeium adesse et suos fugere cernerent, veriti ne angustiis intercluderentur, cum extra et intus hostem haberent, eodem quo venerant receptu sibi consulebant, omniaque erant tumultus, timoris. fugae plena; adeo ut, cum Caesar signa fugientium manu prehenderet, et consistere juberet, alii dimissis equis eumdem cursum conficerent, alii ex metu etiam signa dimitterent, neque quisquam omnino consisteret.

LXX. His tantis malis haec subsidia succurrebant, quominus omnis deleretur exercitus, quod Pompeius insidias timens (credo, quod haec praeter spem acciderant ejus, qui paule ante ex castris fugientes suos conspexerat), munitionibus appropinquare aliquandiu non audebat, equitusque ejus, angustiis portisque a Caesaris militibus, occupatis, ad insequendum tardabantur; ita parvae res magnum in utramque partem momentum habuerunt. Munitiones enim a castris ad flumen perducta, expugnatis jam castris Pompeii, propr a n et expeditam Caesaris victoriam interpellaverunt (1); eadem res, celeritate insequentium tardata, nostris salutem attulit.

---

(1) Interpellaverunt. *Fermarono.*

LXXI. Duobus his unius diei praeliis Caesar desideravit milites DCCCLX, et notos equites rom. Flavium Tuticanum Gallum, senatoris filium; C. Felginatem, Placentia, A. Gravium, Puteolis; M. Sacrativirum, Capua; tribunos militum et centuriones XXX. Sed horum omnium pars magna in fossis munitionibusque et fluminis ripis, oppressa suorum terrore ac fuga, sine ullo vulnere interiit; signaque sunt militaria XXXII. amissa. Pompeius eo praelio imperator est appellatus. Hoc nomen obtinuit atque ita se postea salutari passus est; sed neque in litteris quas scribere est solitus, neque in fascibus insigna laurae praetulit. At Labienus, cum ab eo impetravisset ut sibi captivos, transdi juberet omnes producutos; ostentationis, ut videbatur, causa, quo major perfugae fides haberetur, commilitones appellans, et magna verborum contumelia interrogans, solerentne veterani milites fugere, in omnium conspectu interficit.

LXXII. His rebus tantum fiduciae ac spiritus pompeianis accessit, ut non de ratione belli cogitarent, sed vicisse jam sibi viderentur. Non illi paucitatem militum nostrorum, non iniquitatem loci atque angustias praeoccupatis castris, et ancipitem terrorem intra extraque munitiones non abscissum in duas partes exercitum, cum altera alteri auxilium ferre non posset, causae fuisse cogitabant, non ad haec addebant, non ex concursu acri facto, non praelio dimicatum, sibique ipsos multitudine atque angustiis majus attulisse detrimentum quam ab hoste accepissent: non denique communes belli casus recordabantur, quam parvulae saepe causae, vel falsae suspicionis, vel terrori repentini, vel objectae religionis magna detrimenta intulissent; quoties, vel culpa ducis, vel tribuni vitio, in exercitu esset offensum: sed proinde ac si virtute vicissent, neque ulla commutatio rerum posset accidere, per orbem terrarum fama ac litteris victoriam ejus diei concelebrabant.

LXXIII. Caesar, a superioribus cónsiliis depulsus, omnem sibi commutandam belli rationem existimavit. Itaque, uno tempore praesidiis omnibus deductis, et oppugnatione dimissa, coactoque in unum locum exercitu, concionem apud milites habuit, hortatusque est: ne ea quae accidissent, graviter ferrent; neve his rebus terrerentur, multisque secundis praeliis unum ad-

versum, et id mediocre opponerent: habendam fortunae gratiam, quod Italiam sine aliquo vulnere coepissent; quod duas Hispanias, bellicosissimorum hominum peritissimis atque exercitatissimis ducibus, pacavissent; quod finitimas frumentariasque provincias in potestatem redegissent; denique recordari debere, qua felicitate, inter medias hostium classes, oppletis non solum portibus sed etiam littoribus, omnes incolumes essent transportati: si non omnia caderent, secunda, fortunam esse industria sublevandum; quod esset acceptum detrimenti, ejus juri (1) potius, quam suae culpae debere tribui; locum se aequum ad dimicandum dedisse; potitum esse hostium castris; expulisse ac superasse pugnantes: sed sive ipsorum perturbatio, sive error aliquis, sive etiam fortuna partam jam praesentemque victoriam interpellasset; dandam omnibus operam, ut acceptum incommodum virtute sarciretur: quod si esset factum, detrimentum in bonum verteret, uti ad Gergoviam accidisset: atque ii, qui ante dimicare timuissent, ultro se praelio offerrent.

LXXIV. Hac habita concione nonnullos signiferos ignominia notavit, ac loco movit. Exercitui quidem omni tantus incessit ex incommodo dolor, tantumque studium infamiae sarciendae, ut nemo aut tribuni aut centurionis imperium desideraret (2), et sibi quisque etiam poenae loco graviores imponeret, labores, simulque omnes arderent cupiditate pugnandi; cum superioris etiam ordinis nonnulli, oratione permoti, manendum eo loco et rem praelio, committendam existimarent. Contra ea Caesar neque satis militibus perterritis confidebat, spatiumque interponendum ad recreandos animos putabat; relictisque munitionibus, magnopere rei frumentariae timebat.

LXXV. Itaque, nulla interposita mora, sauciorum modo et aegrorum habita ratione, impedimenta omnia silentio prima nocte ex castris Apolloniam praemisit, ac conquiescere ante iter confectum vetuit, his una legio missa praesidio est. His explicitis rebus duas in castris legiones retinuit, reliquas de IV. vigilia complu-

(1) Ejus juri. *All' incostanza della fortuna.*

(2) Ut nemo, etc. *Che alcun soldato non aspettava l' ordine del suo tribuno, e del suo centurione.*

ribus portis eductas eodem itinere praemisit; parvoque spatio intermisso, ut et militare institutum servaretur, et quam serissime ejus profectio cognosceretur, conclamari jussit; statimque egressus et novissimum agmen consecutus, celeriter ex conspectu castrorum discessit. Neque vero Pompeius, cognito consilio ejus, moram ullam ad insequendum intulit: sed eadem spectans, si itinere impeditos et perterritos deprehendere posset, exercitum e castris eduxit: equitatumque permissit ad novissimum agmen demorandum: neque consequi potuit, quod multum expedito itinere antecesserat Caesar. Sed cum ventum esset ad flumen Genusum, quod ripis erat impeditis, consecutus equitatus novissimos praelio detinebat. Huic suos Caesar equites opposuit, expeditosque antesignanus admiscuit CD; qui ta tum profecere, ut, equestri praelio commisso, pellerent omnes compluresque interficerent, ipsi incolumes se ad agmen reciperent.

LXXVI. Confecto justo itinere ejus diei, quod proposuerat Caesar, transductoque exercitu flumen Genusum, veteribus suis in castris contra Asparagium consedit, militesque per causam pabulandi emissum confestim decumana porta in castra se recipere jussit Simili ratione Pompeius, confecto ejusdem diei itinere, in suis veteribus castri ad Asparagium consedit, ejusque milites, quod ab opere, integris munitionibus, vacabant, aiii, lignandi pabulandique causa longius progrediebantur; alii, quod subito consilium profectionis ceperant, magna parte impedimentorum et sarcinarum relicta, ad haec repetenda invitati propinquitate superiorum castrorum, depositis in contubernio armis, vallum relinquebant. Quibus ad insequendum impeditis; Caesar, quod fore providerat, meridiano fere tempore, signo profectionis dato, exercitum educit duplicatoque ejus diei itinere, VIII. millia passuum ex eo loco procedit: quod facere Pompeius, discessu militum, non potuit.

LXXVII. Postero die Caesar, similiter praemissis prima nocte impedimentis, de IV. vigilia ipse egreditur, ut, si qua imposita esset dimicandi necessitas, subitum casum expetito exercitu subiret: hoc idem reliquis fecit diebus. Quibus rebus perfectum est, ut altissimis fluminibus atque impeditissimis itineribus nullum acciperet incommodum. Pompeius enim, primi diei mora illata, et reliquorum dierum frustra labore suscepto,

cum se magnis itineribus extenderet, et progressos consequi cuperet, IV. die finem sequendi fecit, atque aliud sibi consilium capiendum existimavit.

LXXVIII. Caeaari ad saucios deponendos, stipendium exercitui dandum, socios confirmandos, praesidium urbibus relinquendum, necesse erat adire Apolloniam: sed his rebus tantum temporis tribuit, quantum erat properandi necesse: timensque Domitio, ne adventu Pompeii praeoccuparetur, ad eum omni celeritate et studio incitatus ferebatur. Totius autem rei consilium his rationibus explicabat, ut, si Pompeius eodem contenderet, abductum illum a mari atque ab iis copiis quas Dyrrachii comparaverat, frumento ac commeatu abstractum, pari conditione belli secum decertare cogeret: si in Italiam transiret, conjuncto exercitu cum Domitio, per Illyricum Italiae subsidio proficisceretur; sin Apolloniam Oricumque oppugnaret, et se omni maritima hora excludere conaretur, obsesso tamen Scipione, necessario, illum suis auxilium ferre cogeret. Itaque, praemissis nunciis ad Cn. Domitium Caesar scripsit; et, quid fieri vellet, ostendit; praesidioque Apolloniae cohortibus IV. Lissi I, III. Orici relictis, quique erant ex vulneribus aegri, depositis, per Epirum atque Arcaniam iter facere coepit Pompeius quoque, de Caesaris consilio conjectura judicans, ad Scipionem properandum sibi existimabat: si Caesar iter illo haberet, ut subsidium Scipioni ferret; si ab hora maritima Corcyraque discedere nollet, quod legiones equiatumque ex Italia expectaret, ipse ut omnibus copiis Domitium aggrederetur.

LXXIX. Iis de causis uterque eorum celeritati studebat, ut suis esset auxilio, et, ad opprimendos adversarios, ne occasioni temporis deesset. Sed Caesarem Apollonia a directo itinere averterat: Pompeius per Candaviam iter in Macedoniam expeditum habebat. Accessit etiam ex improviso aliud incommodum: quod Domitius, qui dies complures castris Scipionis castra collata habuissent, rei frumentariae causa ab eo discesserat, et Heracleam Senticam quae est subjecta Candaviae, iter fecerat, ut ipsa fortuna illum abjicere Pompeio videretur: haec ad id tempus Caesar ignorabat. Simul a Pompeio litteris per omnes provincias civitatesque dimissis de praelio ad Dyrrachium facto, elatius inflatiusque multo, quam res erat gesta, fama

percrebuerat: pulsum fugere Caesarem, pene omnibus copiis amissis. Haec itinera infesta reddi erant: haec civitates nonnullas ab ejus amicitia avverterant. Quibus accidit rebus ut, pluribus dimissi itineribus a Caesare ad Domitium, et ab Domitio ad Caesarem, nulla ratione iter conficere possent (1). Sed allobroges, Roscilli atque Ægi familiares, quos perfugisse ad Pompeium. Demonstravimus, conspicati in itinere exploratores Domitii, seu pristina sua consuetudine, quod una i Gallia bella gesserant, seu gloria elati, cuncta ut erant acta, exposuerunt, et Caesaris profectionem, et adventum Pompeii docuerant. A quibus Domitius certior factus, vix. iv. horarum spatio antecedens, hostium beneficio periculum vitavit, et ad Æginium, quod est objectum oppositumque Tessaliae, Caesari venienti occurrit.

LXXX. Conjuncto exercitu, Caesar Gomphos pervenit, quod est oppidum primum Thessaliae venientibus ab Epiro: quae gens paucis ante mensibus ultro ad Caesarem legatos miserat, ut suis omnibus facultatibus uteretur, praesidiumque ab eo militum petierat. Sed eo fama jam praecurrerat, quam supra docuimus, de praelio dirrachino, quod multis, auxerat partibus. Itaque Androsthenes, praetor Thessaliae, cum se victoriae Pompei comitem esse mallet, quam socium Caesaris in rebus adversis, omnem ex agris multitudinem servorum ac liberorum in oppidum cogit, portasque praecludit, et ad Scipionem Pompeiumque nuncios mittit, ut sibi subsidio veniant: se confidere munitionibus oppidi, si celeriter succurratur; longinquam oppugnationem sustinere non posse. Scipio, discessu exercituum a Dyrrachio cognito, Larissam legiones adduxerat: Pompeius nondum Thessaliae appropinquabat. Caesar, castris munitis, scalas musculosque ad repentinam oppugnationem fieri, et crates parari jussit. Quibus rebus effectis, cohortatus milites, docuit: quantum usum haberet ad sublevandum omnium rerum inopiam, potiri oppido pleno atque opulento; simul reliquis civitatibus urbis hujus exemplo inferre terrorem,

---

(1) Quibus accidit, etc. *Ciò che fece, che molti i quali da Cesare, e da Domiziano si erano inviati per differenti strade, non avendo potuto passare, erano stati tutti arrestati.*

ei id fieri celeriter, priusquam auxilia concurrent. Itaque, usus singulari militum studio, eodem quo venerat die, post horam IX., oppidum altissimis moenibus oppugnare aggressus, ante solis occasum expugnavit et ad diripiendum militibus concessit: statimque ab oppido castra movit, et Metropolim venit; sic, ut nuncios expugnati oppidi famamque antecederet.

LXXXI. Metropolitae, eodem primum usi consilio, iisdem permoti rumoribus, portas clauserunt, murosque armatis compleverunt: sed postea, casu civitatis gomphensis ex captivis cognito, quos Caesar ad murum producendos curaverat, portas aperuerunt. Quibus diligentissime conservatis, collata fortuna Metropolitarum cum casu Gomphensium, nulla Thessaliae fuit civitas, praeter Larissa eos qui, magnis exercitibus Scipionis tenebantur, quin Caesari parerent atque imperata facerent. Ille, segetis idoneum locum in acris nactus, quae prope jam matura erat, ibi adventum expectare Pompeii, eoque omnem rationem belli conferre constituit.

LXXXII. Pompeius paucis post diebus in Thessaliam pervenit; concionatusque apud cunctum exercitum, suis agit gratias: Scipionis milites cohortatur, ut parta iam victoria, praedae ac praemiorum velint esse participes: receptisque omnibus in una castra legionibus, suum cum Scipione honorem partitur, classicumque apud eum cani, alterum illi jubet praetorium tendi (1). Auctis copiis Pompeii, duobusque magnis exercitibus, conjunctis, pristina omnium confirmatur opinio, et spes victoriae augetur adeo, ut quidquid intercederet temporis, id morari reditum in Italiam videretur; et, si quando quid Pompeius tardius aut consideratius faceret, unius esse negotium diei, sed illum delectari imperio et consulares praetoriosque servorum habere numero, dicerent. Jamque inter se palam de praemiis ac sacerdotis contendebant; in annosque consulatum definiebant; alii domos bonaque eorum, qui in castris erant Caesaris, petebant; magnaque inter eos in concilio fuit controversia, oporteretne L. Hirri, quod is

---

(1) Receptisque etc. *Ed avendo fatto accampare insieme tutte le legioni, esso partecipava con Scipione dell' onore del comando, e fece sonare la tromba avanti la tenda del generale, che ei gli avea fatto alzare.*

a Pompeio ad Parthos missus esset, proximis comitiis praetoriis absentis rationem haberi: cum ejus necessarii fidem implorarent Pompeii, ut praestaret quod proficiscenti recepisset (1), ne per ejus auctoritatem deceptus videretur; reliqui, in labore pari ac periculo, ne unus omnes antecederet, recusarent.

LXXXIII. Jam de sacerdotio Caesaris Domitius, Scipio, Spintherque Lentulus, quotianis contentionibus ad gravissimas verborum contumelias pal m descende rant: cum Lentulus aetatis honorem ostentaret. Domitius, urbanam gratiam dignitatemque jact ret; Scipio, affinitate Pompeii confideret. Postulavit etiam L. Afranium proditionis exercitus Attius Rufus apud Pompeium, quod gestum in Hispania diceret; et L. Domitius in consilio dixit, placere sibi, bello confecto, ternas tabellas (2) dari ad judicandum iis qui ordinis essent senatorii, belloque una cum ipsis interfuissent, sententiasque de singulis ferrent qui Romae remanissent quique intra praesidia Pompeii fuissent neque operam in re militari praestitissent: unam fore tabellam, qui liberandos omni periculo censerent; alteram, qui capitis damnarent; tertiam, qui pecunia multarent. Postremo omnes aut de honoribus suis, aut de praemiis pecuniae, aut de persequendis inimicis agebant: nec quibus rationibus superare possent, sed quemdamodum uti victoria deberent, cogitabant.

LXXXIV. Re frumentaria praeparata, confirmatisque militibus, et satis longo spatio temporis a dyrrachinis praeliis intermisso, cum satis perspectum militum animum habere videretur, tentandum Caesar existimavit quidnam Pompeius propositis aut voluntatis ad dimicandum haberet. Itaque ex castris exercitum eduxit, aciemque instruxit, Primum suis locis (3), pauloque a castris Pompei longius: continentibus vero diebus, ut progrederetur a castris suis, collibusque pompeianis aciem subjiceret. Quae res in dies confirmatiorem ejus efficiebat exercitum. Superius tamen institutum in equitibus, quod demonstravimus, servabat. ut, quoniam

---

(1) Cum ejus necessarii, etc. *Gli amici d' Irro sollecitando Pompeo di tenere ciò, che aveva promesso partendo.*

(2) Ternas tabellas. *Tre suffragj.*

(3) Suis locis, *cioè* loci sibi opportunis.

numero multis partibus esset inferior, adoloscentes atque espeditos ex antesignanis electos milites ad pernicitatem (I), armis inter equites praeliari juberet; qui quotidiana consuetudine usum quoque ejus generis praeliorum perciperent. His erat rebus effectum, ut equites mille, apertioribus etiam locis, VII. millium pompeianorum impetum, cum adesset usus, sustinere auderent, neque magnopere eorum multitudine terrerentur: namque etiam per eos dies praelium secundum equestre fecit; atque Ægum Allobrogem, ex duobus quos perfugisse ad Pompeium supra docuimus, cum quibusdam interfecit.

LXXXV. Pompeius, quia castra in colle habebat, ad infimas radices montis aciem instruebat, semper ut videbatur, spectans, si iniquis locis Caesar subjiceret. Caesar nulla ratione ad pugnam elici posse Pompeium existimans, hanc sibi commodissimam belli rationem judicavit, uti castra ex eo loco moveret, semperque esset in itineribus: hoc sperans, ut, movendis castris pluribusque adeundis locis, commodiore frumentaria re uteretur, simulque in itinere ut aliquam occasionem dimicandi nancisceretur, et insolitum ad laborem Pompeii exercitum quotidianis itineribus defatigaret. His constitutis rebus, signo jam profectionis dato tabernaculisque detensis, animadversum est paulo ante, extra quotidianam consuetudinem, longius valle esse aciem Pompeii progressam, ut non iniquo loco posse dimicari videretur. Tunc Caesar apud suos, cum jam esse agmen in portis, » differendum est (inquit) iter in praesentia nobis, et de praelio cogitandum, sicut semper depoposcimus; animo simus ad dimicandum parati: non facile occasionem postea reperiemus; » confestimque expeditas copias educit.

LXXXVI. Pompeius quoque, ut postea cognitum est, suorum omnium hortatu statuerat praelio decertare, namque etiam in consilio superioribus diebus dixerat, » priusquam concurrerent acies, fore ut exercitus Caesaris pelleretur «. Id cum esset plerique admirati: » Scio me (inquit) pene incredibilem rem polliceri: sed rationem consilii mei accipite, quo firmiore animo in praelium prodeatis. Persuasi equitibus nostris, idque mihi se facturos confirmaverunt, ut, cum propius sit accessum,

---

(1) Milites ad, etc. *I soldati i più leggieri alla corsa.*

dextrum Caesaris cornu ab latere aperto aggrederentur, ut, circumventa ab tergo acie, prius perturbatum exercitum pellerent, quam a nobis telum in hostem jaceretur. Ita, sine periculo legionum et pene sine vulnere, bellum conficiemus, id autem difficile non est, cum tantum equitatu valeamus ». Simul denunciavit, « ut essent animo parati in posterum ; et, quoniam fieret dimicandi potestas, ut saepe optavissent, ne usus manuque reliquorum opinionem fallerent (1) ».

LXXXVII. Hunc Labienus excepit (2), et, cum Caesaris copias despiceret, Pompeii consilium summis laudibus efferret. « Noli (inquit) existimare, Pompei, hunc esse exercitum, qui Galliam Germaniamque devicerit. Omnibus interfui praeliis, neque temere incognitam rem pronuncio: perexigua pars illius exercitus superest, magna pars deperiit, quod accidere tot praeliis fuit necesse multos autumni pestilentia in Italia consumpsit, muti domum discesserunt, multi sunt relicti in continenti. An non audistis ex iis, qui per causam valetudinis remanserunt, cohortes esse Brundisii factas? Haec copiae quas videtis ex delectibus horum annorum in citeriore Gallia sunt refectae ; et plerique sunt ex coloniis transpadanis (3). Attamen, quod fuit roboris, duobus praeliis dyrrachinis interiit ». Haec cum dixisset, juravit, se, « nisi victorem, in castra non reversurum », reliquosque, ut idem facerent, hortatus est. Hoc laudans Pompeius, idem juravit ; nec vero ex reliquis fuit quisquam, qui jurare dubitaret. Haec cum facta essent in concilio, magna spe et laetitia omnium discessum est ac jam animo victoriam praecipiebant, quod de re tanta, et a tam perito imperatore, nihil frustra confirmari videbatur.

LXXXVIII. Caesar, cum Pompeii castris appropinquasset, ad hunc modum aciem ejus instructam animum advertit. Erant in sinistro cornu legiones duae, transditae a Caesare initio dissensionis ex sen. cons. quarum una prima, altera tertia appellabatur. In eo loco ipse erat Pompeius. Mediam aciem Scipio cum le-

---

(1) Ne usus; etc. *Di non ismentire la buona opinione, che si avea della loro esperienza, e del loro coraggio.*

(1) Hunc Labienus excepit. *Labieno parlò dopo di lui.*

(3) Transpadanis. *Al di là del Pò.*

gionibus syriacis tenebat Ciliciensis legio, conjuncta cum cohortibus hispanis, quas transductas ab Afranio docuimus, in dextro cornu erant collocatae. Has firmissimas se habere Pompeius existimabat. Reliquas inter aciem mediam cornuaque interjecerant, numeroque cohortes CX. expleverat (haec erant millia XLV.); evocatorum circiter duae, quae ex beneficiariis superiorum exercitum ad eum convenerant: quae tota acie dispersae erant. Reliquas cohortes VII. castris propinquisque castellis praesidio disposuerunt. Dextrum cornu ejus rivus quidam impeditis ripis muniebat; quam ob causam cunctum equitatum, saggittarios funditoresque omnes in sinistro cornu objecerat.

LXXXIX. Caesar, superius institutum servans, X. legionem in dextro cornu, IX. in sinistro collocaverat: tametsi erat dyrrachinis praeliis vehementer attenuata et huic sic adjunxit VII. ut pene unam ex duabus efficeret; atque alterum alteri praesidio esse jusserat. Cohortes in acie LXXX. constitutas habebant; quae summa erat millium XXII.: cohortes II. castris praesidio reliquerat. Sinistro cornu Antonium, dextro P. Sullam, media aciem Cn. Domitium praeposuerat; ipse contra Pompeium constitit. Simul his rebus animadversis, quas demonstravimus, timens, ne a multitudine equitum dextrum cornu circumveniretur, celeriter ex tertia acie singulas cohortes detraxit, atque ex his quartam instituit, equitatuique opposuit, et, quid fieri vellet, ostendit, monuitque ejus diei victoriam in earum cohortium virtute constare. Simul tertiae aciei totique exercitui imperavit, ne injussu suo concurreret, se, cum id fieri vellet, vexillo signum datorum.

XC. Exercitum cum militari more cohortaretur: ad pugnam, suaque in eum perpetui temporis officia praedicaret; in primis commemoravit, testibus se militibus uti posse, quanto studio pacem petisset: quae per Vatinium in colloquiis, quae per A. Clodium cum Scipione egisset, quibus modis ad Oricum cum Libone de mittendis legatis contendisset; neque se unquam abuti militum sanguine, neque republicam alterutro exercitu privare voluisse. Hac abita oratione, exposcentibus militibus et studio pugnae ardentibus, tuba signum dedit.

XCI. Erat Crastinus evocatus in exercitu Caesaris,

qui superiore anno apud eum primum pilum in legione x. duxerat, vir singulari virtute. Hic, signo dato: « Sequimini me (inquit), manipulares mei qui fuistis, et vestro imperatori, quam constituistis, operam date. Unum hoc praelium superest: quo confecto, et ille suam dignitatem, et nos nostram libertatem recuperabimus ». Simul respiciens Caesarem: « Faciam (inquit) hodie, imperator, ut aut vivo mihi, aut mortuo gratias agas». Haec cum dixisset, primus ex dextro cornu procurrit; atque eum milites electi circiter cxx. voluntarii ejusdem centuriae sunt prosecuti.

XCII. Inter duas acies tantum erat relictum spatii, ut satis esset ad concursum utriusque exercitus: sed Pompeius suis praedixerat, ut Caesaris impetum exciperent, neque se loco moverunt; aciemque ejus distrahi paterentur. Idque admonitu C. Triarii fecisse dicebatur, ut primus excursus visque militum infringeretur, aciesque distenderetur; atque suis ordinibus dispositi, dispersos adorirentur. Levius quoque casura pila sperabat, in loco retentis militibus, quam si ipsis immissis telis occurrissent: simul fore ut, duplicato cursu, Caesaris milites exanimarentur et lassitudine conficerentur. Quod nobis quidem nulla ratione factum a Pompeio videtur; propterea quod est quaedam animi incitatio atque alacritas naturaliter innata omnibus, quae studio pugnare incenditur. Hanc non reprimere, sed augere imperatores debent: neque frustra antiquitas institutum est, ut signa undique concinerent, clamoremque universi tollerent; quibus rebus et hostes terreri, et suos incitari eximaverunt.

XCIII. Sed nostri milites, dato signo, cum infestis pilis procucurrissent, atque animadvertissent non concurri a pompeianis, usu periti ac superioribus pugnis exercitati, sua sponte cursum represserunt, et ad medium fere spatium constiterunt, ne consumptis viribus appropinquarent; parvoque intermisso temporis spatio, ac rursus renovato cursu, pila miserunt, celeriterque, ut erat praeceptum a Caesare, gladios strinxerunt. Neque vero pompeiani huic rei defuerunt: nam et tela missa exceperunt, et impetum legionum tulerunt, et ordines conservaverunt, pilisque missis, ad gladios redierunt. Eodem tempore equites a sinistro Pompeii cornu, ut erat imperatum, universi procucurrerunt;

omnisque multitudo sagittariorum se profudit; quorum impeditum noster equitatus non tulit, sed paulum loco motus cessit; equitesque pompeiani hoc acrius instare et se turmatim explicare, aciemque nostram a latere aperto circuire coeperunt. Quod ubi Caesar animadvertit, IV. aciei, quam instituerat sex cohortium numero, signum dedit. Illi celeriter procurrerentur, infestisque signis tanta vi in Pompeii equites impetum fecerunt, ut eorum nemo consisteret, omnesque conversi; non solum loco excederent, sed protinus incitati, fuga montes altissimos peterent. Quibus summotis, omnes sagittarii, funditoresque destituti, inermes, sine praesidio, interfecti sunt. Eodem impetu cohortes sinistrum cornu, pugnantibus etiam tum ac restituentibus in acie pompeianis, circumierunt; eosque a tergo sunt adorti.

XCIV. Eodem tempore tertiam aciem Caesar, quae quieta fuerat, et se ad id tempus loco tenuerat procurrere jussit. Ita, cum recentes atque integri defessis successissent, alii autem a tergo adorirentur, sustinere pompeiani non potuerunt, atque universi terga verterunt. Neque vero Caesarem fefellit, quin ab iis cohortibus, quae contra equitatum in IV. acie collocatae essent initium victoriae oriretur, ut ipse in cohortandis militibus pronunciaverat: ab his enim primum equitatus est pulsus; ab iisdem facta caedes sagittariorum atque funditorum: ab iisdem acies pompeiana a sinistra parte circumventa, atque initium fugae factum Sed Pompeius, ut equitatum suum pulsum vidit, atque eam partem, cui maxime confidebat, perterritam animadvertit, aliis diffusus, acie excessit, protinusque se in castra equo contulit, et iis centurionibus, quos in statione ad praetoriam portam posuerat, clare; ut milites exaudirent, » Tueamini (inquit) castra, et defendite diligenter, si quid durius acciderit. Ego reliquas portas circumeo, et castrorum praesidia confirmo «. Haec cum dixisset, se in praetorium contulit, summae rei diffidens, et tamen expectans eventum.

XCV. Caesar pompeianis ex fuga intra vallum compulsis, nullum spatium perterritis dare oportere aestimans, milites cohortatus est, ut beneficio fortuna uterentur, castraque oppugnarent: qui, etsi magno aestu fatigati (nam ad meridiem res erat perducta) tamen ad omnem laborem animo parati, imperio paruerunt. Ca-

stra a cohortibus, quae ibi praesidio erant relictae, industrie defendebantur: multo etiam acrius a Thracibus barbarisque auxiliis. Nam qui acie refugerant milites, et animo perterriti et lassitudine confecti, missis plerique armis signisque militaribus, magis de reliqua fuga, quam de castrorum defensione, cogitabant. Neque vero diutius, qui in vallo constiterant, multitudinem telorum sustinere potuerunt: sed confecti vulneribus lucum reliquerunt, protinusque omnes, ducibus usi centurionibus tribunisque militum, in altissimos montes, qui castra pertinebant, confugerunt.

XCVI. In castris Pompeii videre licuit, triclinia strata, magnum argenti pondus expositum, recentibus cespitibus tabernacula contrasta, L. etiam Lentuli, et nonnullorum tabernaculo protecta opera, multaque praeterea, quae nimiam luxuriam et victoriae fiduciam designarent: ut facile aestimari posset, nihil eos de eventu ejus diei timuisse, qui non necessarias conquirent voluptates; atque ii miserrimo ac patientissimo exercitui Caesaris luxuriem objiciebant, cui semper omnia ad necessarium usum defuissent. Pompeius jam, cum intra vallum nostri versarentur, equum nactus, detractis insignibus imperatoris, decumana porta se ex castris ejecit; protinusque equo citato Larissam contendit. Neque ibi constitit, sed eadem celeritate, paucos suorum ex fuga nactus, nocturno itinere non intermisso, comitatu equitum xxx. ad mare pervenit, navemque frumentariam conscendit saepe, ut dicebatur, quaerens, tantum se opinionem fefellisse, ut a quo genere hominum victoriam sperasset, ab eo initio fugae facto, pene proditus videretur.

XCVIII. Caesar, castris potitus, a militibus contendit, ne in praeda occupati, reliqui negotii gerendi facultatem dimitterent. Qua re impetrata, montem opere circummunire instituit. Pompeiani, quod is mons erat sine aqua, diffisi ei loco, relicto monte, universi (juris ejus) Larissam versus se recipere coeperunt. Qua re animadversa, Caesar copias suas divisit, partemque legionum in castris Pompeii remanere jussit, partem in sua castra remisit: iv. secum legiones duxit, commodioreque itinere pompeianis occurrere coepit; et progressus millia passuum vi., aciem instruxit. Qua re animadversa, pompeiani in quodam monte constiterunt; hunc montem flumen subluebat. Caesar, mi-

lites cohortatus, etsi totius diei continenti labore erant confecti, noxque jam suberat, tamen munitione flumen a monte seclusit, ne noctu pompeiani aquari possent. Quo jam perfecto opere, illi de deditione, missis legatis agere coeperunt. Pauci ordinis senatorii, qui se cum iis conjuxerant, nocte fuga salutem petierunt.

XCVIII. Caesar prima luce omnes eos, qui in monte consederant, ex superioribus locis in planitiem descendere atque arma projicere jussit. Quod ubi sine recusatione fecerunt, passisque palmis, projecti ad terram, flentes ab eo petierunt salutem; consolatus consurgere jussit: et pauca apud eos de lenitate sua locutus quo minore essent timore, omnes conservavit; militibusque suis jussit (1), ne qui eorum violarentur, neu quid sui desiderarent. Hac adhibita diligentia, ex castris sibi legiones alias occurrere, et eas, quas secum duxerat, invicem requiescere, atque in castra reverti jussit: eodemque die Larissam pervenit.

XCIX. In eo praelio non amplius cc. milites desideravit, sed centuriones, fortes viros, circiter xxx. amisit. Interfectus est etiam fortissime pugnans Crastinus cujus mentionem supra fecimus, gladio in os adversum conjecto; neque id fuit falsum, quod ille in pugna proficiscens dixerat. Sic enim Caesar existimabat, eo praelio excellentissimam virtutem Crastini fuisse, optimeque eum de se meritum judicabant. Ex pompeiano exercitu circiter millia xv. cecidisse videbantur; sed in deditionem venerunt amplius millia xxiv. (namque etiam cohortes, quae praesidio in castellis fuerant, sese Sullae dedirunt), multi praeterea in finitimas civitates refugerunt; signaque militaria ex praelio ad Caesarem sunt relate clxxx, et aquilae ix. L. Domitius, ex castris in montem refugiens, cum vires eum lassitudine defecissent, ab equitibus est interfectus.

C. Eodem tempore D. Laelius cum classe ad Brundisium venti, eademque ratione, qua factum a Libone antea demonstravimus, insulam objectam portui brundisino tenuit. Similiter Vatinius, qui Brundisio praeerat, tectis instructisque scaphis elicuit naves laelianas; atque ex his longius productam unam quinqueremem, et minores duas, in angustiis portus coepit; itemque

---

(1) Jussit. *In molti manoscritti si legge*, commendavit.

per equites dispositos aqua proibire classiaris instituit. Sed Laelius, tempore anni commodiore usus ad navigandum, onorariis navibus Corcyra Dyrrachioque aquam suis supportabat, neque a proposito deterrebatur, neque, ante praelium, in Thessalia factum cognitum, aut ignominia amissarum navium, aut necessariorum rerum inopia, ex portu insulaque expelli potuit.

CI. Iisdem fere temporis Cassius, cum classe Syrorum, et Phoenicum, et Cilicium, in Siciliam venit, et cum esset Caesaris classis divinis in duas partes, et dimidiae parti praesset P. Sulpicius praetor Vibone ad fretum, dimidiae M. Pomponius ac Messanam; prius Cassius ad Messanam navibus advolavit, quam Pomponius de ejus adventu cognosceret, perturbatumque eum nactus, nullis custodiis, neque ordinibus certis, magno vento et secundo, completas onerarias naves taeda, et pice, et stupa, reliquisque rebus quae sunt ad incendia, in pomponianam classem immisit, atque omnes naves incedit xxxv., in quibus erant xx. rostratae; tantusque eo facto timor incessit, ut cum esset legio praesidio Messanae, vix, oppidum defenderetur; et, nisi eo ipso tempore nuncii de Caesaris victoria per dispositos equites essent allati, existimabant plerique futurum fuisse ut amitteretur. Sed opportunissime nunciis allatis, oppidum fuit defensum, Cassiusque ad sulpicianum inde classem profectus est Vibonem; applicatisque nostris ad terram navibus, propter eumdem timorem, pari atque antea ratione egit. Secundum nactus ventum, onerarias naves circiter xl. praeparatas ad incendium, immisit, et, flamma ab utroque cornu comprehensa, naves suas combustae v.; eumque ignis magnitudine venti latius serperet, milites qui ex veteribus legionibus erant relicti praesidio navibus, ex numero aegrorum, ignominiam non tulerunt, sed sua sponte naves conscenderunt et a terra solverunt, impetuque facto in cassianam classem, quinqueremes 11., in quarum altera erat Cassius, coeperunt; sed Cassius exceptus scapha refugit; praeterea duae sunt deprehensae triremes, neque multo post de praelio facto in Thessalia cognitum est, ut ipsis pompeianis fides fieret; nam ante id tempus, fingi a legatis amicisque Caesaris arbitrabantur. Quibus rebus cognitis, ex iis locis Cassius cum classe discessit.

CII. Caesar, omnibus rebus relictis, persequendum

sibi Pompeium existimavit, quascumque in partes ex fuga se recepisset, ne rursus copias comparare alias, et bellum renovare posset; et quantum itineris equitatu efficere poterat, quotidie progrediebatur; legionemque unam minoribus itineribns subsequi jussit. Erat edictum Pompeii nomine Amphipoli propositum, uti omnes ejus provinciae juniores, graeci, civesque romanum jurandi causa convenirent; sed utrum avertendae suspicionis causa Pompeius proposuisset, ut quam diutissime longioris fugae consilium occultaret, an novis delectibus, si nemo premeret, Macedoniam tenere conaretur, existimari non poterat. Ipse ad anchoram una nocte constitit, et vocatis ad se Amphipoli hospitibus, et pecunia ad necessarios sumptus corrogata, cognito Caesaris adventu, ex eo loco discessit, et Mitylenas paucis diebus venit. Biduum tempestate retentus, navibusque aliis additis actuariis, in Ciliciam atque inde Cyprum pervenit. Ibi cognoscit, consensu omnium Antiochensium civiumque rom. qui illic negotiarentur, arcem ante captam esse, excludendi sui causa, nunciosque dimissos ad eos qui se ex fuga infinitimas civitates recepisse dicerentur, ne Antiochiam adirent; id si fecissent, magno eorum capitis periculo futurum. Idem hoc L. Lentulo, qui superiore anno consul fuerat, et P. Lentulo consulari, ac nonnullis aliis, ac iderat Rhodi; qui, cum ex fuga Pompeium sequerentur atque in insulam venissent, oppido ac portu recepti non erant; missique ad eos nunciis, ut ex iis locis discederent, contra voluntatem suam naves solverunt; jamque de Caesaris adventu fama ad civitates perferebatur.

CIII. Quibus cognitis rebus, Pompeius, deposito adeundae Syriae consilio, pecunia societatis sublata (1), et a quibusdam privatis sumpta, et aeris magno pondere ad militarem usum in naves imposito, duobusque millibus hominium armatis, partim quos ex familiis societatum delegerat, partim a negotiatoribus coegerat, quosque ex suis quisque ad hanc rem idoneos existimabat, pelusium pervenit. Ibi casu rex erat Ptolemaeus, puer aetate, magnis copiis, cum sorore Cleopatra gerens bellum; quam paucis ante mensibus per suos pro-

---

(1) Pecunia societatis sublata. *Avendo presso il denaro delle collette.*

pinquos atque amicos regno expulerat, castraque Cleopatrae non longo spatio ab ejus castris distabant. Ad eum Pompeius misit, ut, pro hospitio atque amicitia patris, Alexandria reciperetur, atque illius opibus in calamitate tegeretur. Sed qui ab eo missi erant, confecto legationis officio, liberius cum militibus regis colloqui coeperunt, eosque hortari ut suum officium Pompeio praestarent, neve ejus fortunam despicerent. In hoc erant numero complures Pompeii milites, quos ex ejus exercitu acceptos in Syria Gabinius Alexandriam transduxerat: belloque confecto apud Ptolemaeum patrem pueri reliquerat.

CIV. His tunc cognitis rebus, amici regis, qui propter aetatem ejus in procuratione erant, regni, sive timore adducti, ut postea praedicabant, ne sollicitato exercitu regio, Pompeius Alexandriam Ægyptumque occuparet, sive despecta ejus fortuna, ut plerumque in calamitate ex amicis inimici existunt, iis, qui erant ab eo missi, palam liberaliter responderunt, eumque ad regem venire jusserunt. Ipsi, clam consilio inito, Achillam praefectum regium, singulari hominem audacia, et L. Septimium tribunum militum ad interficiendum Pompeium miserunt. Ad his liberaliter ipse appellatus, et quadam notitia Septimii productus, quod bello praedonum apud eum ordinem duxerat, naviculam parvulam conscendit cum paucis suis, et ibi ac Achille et Septimio interficitur: item L. Lentulus comprehenditur a rege, et in custodia necatur.

CV. Caesar, cum in Asiam venisset, reperiebat M. Ampium conatum esse tollere pecunias Epheso ex fane Dianae, ejusque rei causa senatores omnes ex provincia evocasse, ut iis testibus in summa pecuniae uteretur, sed, interpellatum adventu Caesaris, profugisse. Ita duobus temporibus ephesiae pecuniae Caesar auxilium, tulit Item constabat, Elide in templo Minervae, repetitis atque enumeratis diebus, quo die praelium secundum fecisset Caesar, simulacrum Victoriae, quod ante ipsam Minervam collocatum erat, ante as simulacrum Minervae spectabat, ad valvas se templi limenque convertisse. Eodemque die Antiochiae in Syria bis tantus exercitus clamor et signorum sonus exauditus est, ut in muris armata civitas discurreret; hoc idem Ptolemaide accidit. Pergami, in occultis ac remotis

templi quo, praeter sacerdotes, adire fas non est quae Graeci aduta appellant, tympana sonuerunt. Item Trallibus in templo Victoriae, ubi Caesaris statuam consecraverant, palma per eos dies in tecto inter coagmenta lapidum ex pavimento extitisse ostendebatur.

CVI. Caesar paucos dies in Asia moratus, cum audisset Pompeium Cypri visum, conjectans eum in Ægyptum iter habere, propter necessitudines regni, reliquasque ejus locis opportunitates: cum legionibus, una quam ex Thessalia se sequi jusserat, et altera quam ex Achia a Fusio legato evocaverat, equitibusque DCCC., et navibus longis rhodiis X. et asiaticis paucis, Alexandriam pervenit. In his erant legionibus hominum III. millia CCC.; reliqui, vulneribus ex praeliis et labore ac magnitudine itineris confecti, consequi non potuerant. Sed Caesar confissus fama rerum gestarum, infirmis auxiliis proficisci dubitaverant; atque omnem sibi locum tutum fore existimabat Alexandriae de Pompeii morte cognoscit; atque ibi primum e navi egrediens clamorem militum audit, quos rex in oppido praesidii causa reliquerat; et concursum ad se fieri videt, quod fasces anteferrentur: in hoc omnis multitudo majestatem regiam minui praedicabat. Hoc sedato tumultu crebrae continuis diebus ex concursu multitudinis concitationes fiebant: compluresque milites hujus urbis omnibus partibus interficiebantur.

CVII. Quibus rebus animadversis, legiones sibi alias ex Asia adduci jussit, quas ex pompeianis militibus confecerat: ipse enim necessario etesiis tenebatur, qui Alexandria navigantibus sunt adversissimi venti. Interim controversias regum ad populum romanum et ad se, quod esset consul, pertinere existimans, atque eo magis officio suo convenire, quod superiore consulatu, cum patre Ptolemaeo, et lege et sen. cons. societas erat facta; ostendit sibi placere, regem Ptolemum atque sororem ejus Cleopatram exercitus, quos haberent, dimittere, et de controversiis jure apud se potius quam inter se armis disceptare.

CVIII. Erat in procuratione regni, propter aetatem pueri, nutricius ejus eunuchus nomine Pontinus. Is primum inter suos queri atque indignari coepit, regem ad dicendam causam evocari: deinde adjutores quosdam conscios sui nactus ex regiis amicis, exer-

citum a Pelusio clam Alexandriam evocavit, atque eumdem Achillam, cujus supra meminimus, omnibus copiis praefecit. Hunc incitatum suis, et regis inflatum pollicitationibus, quae fieri vellet, litteris nunciisque edocuit. In testamento Ptolemaei patris haeredes erant scripti, ex duobus filiis major, et ex duabus ea, quae aetate antecedebat. Haec uti fierent, per omnes deos perque foedera quae Romae fecisset, eodem testamento Ptolemaeus populum roman. obtestabatur. Tabulae testamenti, unae per legatos ejus Romam erant allatae, ut in aerario ponerentur (eae, cum propter publicas occupationes poni non potuissent, apud Pompeium sunt depositae): alterae eodem exemplo, relictae atque obsignatae Alexandriae proferebatur.

CIX. De his rebus cum ageretur apud Caesarem, isque maxime vellet pro communi amico atque arbitro, controversias regum componere: subito exercitus regius equitatusque omnis venire Alexandriam nunciatur, Caesaris copiae nequaquam erant tantae, ut eis extra oppidum, si esset dimicandum, confideret: relinquebatur, ut se suis locis oppido teneret, consiliumque Achillae cognosceret. Milites tamen omnes in armis esse jussit. regemque hortatus est, ut ex suis necessariis, quos habere maximae auctoritatis, legatos ad Achillam mitteret, et, quid esset suae voluntatis, ostenderet. A quo missi Dioscorides et Serapion, qui ambo legati Romae fuerant, magnamque apud patrem Ptolemaeum auctoritatem habuerant, ad Achillam pervenerunt. Quos ille, cum in conspectum ejus venissent, priusquam audiret, aut cujus rei causa missi essent cognosceret, corripi ac interfici jussit; quorum alter accepto vulnere occupatus (1), per suos pro occiso sublatus alter interfectus est. Quo facto, regem ut in sua potestate haberet, Caesar effecit; magnamque regium nomen apud suos auctoritatem habere existimans, et ut privato paucorum et latronum, potius quam regio consilio, susceptum bellum videretur.

CX. Erant cum Achilla copiae, ut neque numero, neque genere hominum neque usu rei militaris, contemnendae viderentur: millia enim xx. in armis habebat. Haec constabant ex gabinianis militibus, qui jam in

(1) Occupatus. *Cronovio legge*: sospitus.

consuetudinem alexandrinae vitae atque licentia venerant, et nomen disciplinamque populi romani dedidicerant, uxoresque duxerat ex quibus plerique liberos habebant Huc accedebant collecti ex praedonibus latronibusque Syriae, Ciliciaeque provinciae, finitimarumque regionum Multi praeterea capitis damnati exulesque convenerant; fugitivisque omnibus nostris certus erat Alexandriae receptus, certaque vitae conditio, ut, dato nomine, militum essent numero: quorum si quis a domino comprehenderetur, concursu militum eripiebatur; qui vim suorum (1), quod in simili culpa versabantur, ipsi pro suo periculo defendebant. Hi regum amicos ad mortem deposcere (2); hi bona locupletum diripere stipendii augendi causa, regis domum obsidere regno expellere alios, alio accerseres, vetere quodam alexandrini exercitus instituto, consueverant. Erant praeterea equitum millia II., qui inveteraverant compluribus Alexandriae bellis. Hi Ptolemaeum patrem in regnum reduxerant, Bibuli filios duos interfecerant, bella cum Ægyptiis gesserant: hunc usum rei militaris habebant.

CXI. His copiis fidens Achillas, paucitatemque militum Caesaris despiciens, occupat Alexandriam: praeterea oppidi partem, quam Caesar cum militibus tenebat, primo impetu domum ejus irrumpere conatus est sed Caesar, dispositis per vias cohortibus, impetum ejus sustinuit. Eodemque tempore pugnatum est ad portum, ac longe maximam attulit ea res dimicationem simul enim, diductis copiis, pluribus viis pugnabatur, et magna multitudine naves longas occupare hostes conabantur: quarum erant L. auxilio misso ad Pompeium, quae, praelio in Thessalia facto, domum redierant. Illae triremes omnes et quinqueremes erant, aptae instructaeque omnibus rebus ad navicandum. Praeter has XXII. erant, quae praesidii causa Alexandriae esse consueverant, constratae omnes, quas si occupassent, classe Caesari erepta, portum ac mare totum in sua potestate haberent, commeatu auxiliisque Caesarem prohiberent. Itaque tanta est contentione actum, quanta agi debuit;

---

(1) Vim suorum, *cioè*, vim suis illatam. *Il castigo delle persone della loro parte.*

(2) Regum amicos, etc. *Chieder la morte dei cortigiani, dei ministri.*

lum ille celerem in ea re victoriam, hi salutem suam consistere viderent. Sed rem obtinuit Caesar: omnesque eas naves, et reliquas quae erant in navibus, incendit; quod tam late tueri tam parve manu non poterat; confestimque ad Pharum navibus milites exposuit.

CXII. Pharus est in insula turris, magna altitudine, mirificis operibus extructa, quae nomen ab insula accepit. Haec insula, objecta Alexandriae portum efficit: sed a superioribus regionibus in longitudinem passuum DCCCC. in mare jactis molibus, angusto itinere et ponte cum oppido conjungitur. In hac sunt insula domicilia Ægyptiorum, et vicus, oppidi magnitudine: quaeque ubique naves imprudentia aut tempestate paulum suo curso decesserint, has more praedonum diripere consueverunt. Is autem invitis a quibus Pharus tenetur, non potest esse, propter angustias, navibus introitus in portum. Hoc tum veritus Caesar, hostibus in pugna occupatis militibusque expositis: Pharum apprehendit atque ibi praesidium posuit. Quibus est rebus effectum, uti tuto frumentum auxiliaque navibus ad eum supportari possent: dimisit enim circum omnes propinquas regiones, atque inde auxilia evocavit. Reliquis oppidi partibus sic est pugnatum, ut aequo praelio discederetur, et neutri pellerentur (id efficiebant angustiae loci); paucisque utimque interfectis, Caesar loca maxime necessaria complexus, noctu praemunit. Hoc tractu oppidi pars erat regiae exiguae, in quam ipse habitandi causa initio erat inductus, et theatrum conjunctum domui, quod arcis tenebat locum, aditusque habebat ad portum et ad reliqua navalia. Has munitiones insequentibus auxit diebus, ut pro moro objectas, haberet, neu pugnare invitus cogeretur. Interim filia minor Ptolemaei regis, vacuam possessionem regni sperans ad Achillam se ex regia transiecit, unaque bellum administrare coepit. Sed celeriter est inter eos de principatu controversia orta, quae res apud milites largitiones auxit. Magnis enim jacturis sibi quisque eorum animos conciliabat. Haec dum apud hostes geruntur, Photinus, nutritius pueri et procurator regni, in parte Caesaris, cum ad Achillem nuncios mitteret, hortareturque ne negotio desisteret, neve animo deficeret, indicatis derehensisque internuncis, a Caesare est interfectus Haec belli alexandrini fuerunt.

Finis Belli Civilis.

NOMI

DEI POPOLI, DEI CASTELLI, DEI FIUMI, EC.

CHE SI NOMINANO

DA CESARE

Acarnania, regione dell' Epiro, l' *Acarnania*, o sia la *Carnia*.
Achaia, reg. del Peleponneso, l' *Acaja*, o il *Ducato di Chiarenza*.
Acilla, *sive* Acholla, città di Africa.
Adduasdubis, *vide* Dubis.
Adrumetum, castello Africano, *Tulba* o *Maometta*.
Aduatici, *vide* Atuatici.
Ædui, popoli della Gallia, quelli di *Autun*, il loro territorio comprendea la diocesi di *Autun*, quella di *Scialon*, di *Macon*, e di *Nevers*.
Ægimurus, isola del mare Africano, la *Goletta*.
Æginium, castello di Tessaglia.
Ægyptus, l' *Egitto*.
Ætolia, regione della Grecia l' *Étolia*, e *Artinia*, o il *Despotato*.
Agar, castello di Africa, s' ignora.
Alendicum, città dei Senonesi, oggi *Sens*.
Alba, castello del Lazio, *Alba*, o sia *Albano*.
Albici, popoli della Gallia, quali sieno s' ignora: secondo alcuni, quelli di *Vivires*, o di *Riez*.
Alesia, o Alexia, castello de' Mandubj, Alesa, *vide* Mandubii.
Alexandia, città di Egitto, *Alessandria*, o *Scanderia*.
Allobroges, i Sabaudi, i moderni *Savojardi*.

Alpes, le *Alpi.*
Amagetoria *Broje*, nella Francia Contea.
Amantia, castello di Macedonia, oggi *Porto Raguseo.*
Amanus, Monte della Siria, Montagna di *Scanderona.*
Ambarri, popoli della Gallia, s' ignora quali sieno: secondo alcuni, quelli di *Carolois.*
Ambialites, popoli della Gallia, quelli di *Lambelle*, in Brettagna. Ma si crede corrotto da Ambia.
Ambianum, città del Belgio, *Amiens.*
Ambibari, popoli della Gallia, quelli di *Avranches*, nella Normandia.
Ambivareti, popoli della Gallia, i *Vivaresi.*
Ambivariti, Brabantini, popolo incerto. Secondo alcuni quelli della diocesi di *Anversa.*
Ambracia, città di Epiro, oggi *Arta.*
Amphilochi, popolo di Epiro, *Anfiloca.*
Amphipolis, città della Macedonia, *Cristopoli*, o *Emboli.*
Anartes, popoli di Germania, è incerto se siano i *Valachi*, i *Servii* o i *Balgari.*
Anas, fiume di Spagna, *Guadiana.*
Ancalites, Britanni, parte della Contea di Oxford, secondo il Campeno.
Ancona, città d' Italia, *Ancona.*
Andes, popoli della Gallia, il Ducato d'*Angiò.*
Antiochia, città della Siria, *Antiochia.*
Antuates, *vide* Nantuates.
Apollonia, città della Macedonia, *Apollonia*, o sia *Piergo.*
Aponiana, isola presso il Lilibeo, *Promontorio di Sicilia.*
Apsus, fiume di Macedonia, l' *Aspro*, o *Ureo*, o *Spirnuza.*
Apulia, regione d' Italia, la *Puglia.*
Aquilaria, castello d' Africa.
Aquileja, città d' Italia, *Aquilea.*
Aquitania, regione della Gallia, *Guienna.*
Arar, fiume della Gallia, la *Saona*
Arduenna Silva, la *Foresta d' Ardenna.*
Arecomi, *vide* Volcae.
Arelate, città di Gallia, *Arles.*
Ariminum, città d' Italia, *Rimini.*
Armenia minor, regione d' Asia, la piccola Armenia, o sia *Aladuli.*
Armoricae civitates, la *Brettagna.*
Arretium, città di Toscana, *Arezzo.*

Arevcrni, popoli della Gallia, l' *Auvergne*.
Asculum, castello d' Italia, *Ascoli*.
Ascurum, castello marittimo di Mauritania.
Asparagium, castello di Macedonia.
Aspavia, castello della Spagna Betica, *Espejo*.
Asta, castello di Spagna, *Massa de Asta*, o sia *Xeres de la Fontera*.
Ategua, castello di Spagna, *Tebata Veja*.
Atrebates, popoli della Gallia, l' *Artoa*.
Atuatici, Leodienses. Questi popoli abitavano le due spiagge de la *Meagna* nella Contea di *Numar*.
Atuaticorum oppidum. Probabilmente il luogo chiamato oggi *Fale*, su la Meagna.
Atuatuca, borgo del Belgio, *Tongres*.
Avaricum, città di Aquitania, *Burges*.
Aulerci Eburovices, popoli della Gallia, il paese d' *Evreux* in *Normandia*.
Aulerci Diablinies, popoli della Gallia, quelli del *Percese*.
Aulerci Cenomani, popoli della Gallia, la *Valle di Morieu*, o sia la Diocesi di Brianson.
Ausci, popoli della Gallia quelli di *Auch* in *Guascogna*.
Ausetani, popoli di Spagna sotto i Pirenei.
Auximum, castello in Italia, *Osimo* o *Osmo*.
Axona, fiume della Gallia belgica, l' *Aisne*.

B

Baceni, selva di Germania.
Baetis, fiume di Spagna, il *Guadalquivir*.
Baeturia, *vide* Bethuria.
Bagrada, fiumi in Africa presso Utica, *Magreda*.
Baleares Insulae, *Majorca*, e *Minorca*.
Batavorum Insula, parte della Gueldria, *Betum*.
Belgae, i *Paesi Bassi*.
Bellocassi, *sive* Velocasses, popoli della Gallia, il paese di *Bayeux* in Normandia.
Bellovaci, popoli della Gallia, quei di *Beanvoisis*.
Bessi, popoli di Tracia.
Bethuria, l' *Estramadura* in Ispagna.
Betones, o Bersones, popoli di Tarragona nella Spagna.
Bibracte, città degli Edui, *Beuray di Autun* in Francia, o *Beaulne*.

Bibrax, castello dei Remori, *Braine*, e *Bresne*, o *Bran*, o *Fimes*.
Bibroci, popoli di Brettagna.
Bigerriones, popoli della Gallia, la Contea di *Bigorre*, nella Guascogna, è incerto.
Bithynia, regione dell' Asia, la *Bitinia*.
Bituriges, popoli della Gallia, il *Ducato di Berry*.
Boit, popoli della Gallia, nel *Borbonese*.
Bosphorus, regione presso il *Ponte Eussino*.
Bronnovices, *vide* Aulerci.
Bratuspantium, castello del *Bovese* in Francia,
Britannia, l' *Inghilterra*.
Brundisium, città d' Italia, *Brindisi*.
Brutii, popoli d' Italia, la *Calabria*.
Bullis, castello di Macedonia.
Bursavolenses, popoli di Spagna, si credono gl' istessi che gli *Ursaonenses*.
Buthrotum, città di Epiro, *Butrento*, o *Brutonto*.

C

Cabillonum, città della Gallia, *Scialon* sulla *Saona*.
Cadetes, popoli della Gallia, s' ignorano.
Cadurci, popoli della Gallia, li *Querci*.
Caeresi, popoli del Belgio, non si sanno, seconde alcuni quei di *Namu*.
Calagurritani, popoli di Spagna in Terragona, *Colahorra*.
Caletes, popoli della Gallia, il paese di *Cau* in *Normandia*.
Calydon, città di Etolia in Grecia, *Ajtona*.
Camerinum, città dell' Umbria in Italia, *Camerino*.
Candavia, regione di Macedonia, *Canovia*.
Canopus, città di Egitto, *Canope*, o il *Biquer*.
Cantabri, popoli di Spagna in Terragona, la *Biscaglia*.
Cantium, parte della Brettagna, oggi *Kent*.
Canusium, città di Puglia, *Canosa*.
Cappadocia, provincia d' Asia, la *Cappodocia*.
Capua, città nel regno di Napoli, *Capua*.
Carales, città capitale della Sardegna, *Cagliari*.
Carcaso, città della Gallia, *Carcassona*.
Carmona, castello di Spagna, *Carmona*.
Carnutes, popoli della Gallia, il paese *Sciorteni*.

Carruca, castello in Spagna, s' ignora.
Carteia, castello in Spagna, *Algeziva* o *Tariffa.*
Casilinum, castello in Italia, *Castelluzzo.*
Cassi, popoli di Brettagna.
Castulonensis saltus, città di Spagna in Terragona, *Castona la vecchia.*
Castra Postumiana, castello in Spagna, *Castro* e *Rio,*
Catuaci, popoli della Gallia, quei di *Dove,* ma si crede corrotto da Atuaci.
Caturiges, popoli della Gallia, il paese d' *Embrun,* e *Sciorges.*
Cebenna mons, *vide* Gebenna.
Celtae, popoli della Gallia.
Celtiberia, provincia di Spagna.
Cenimagni, Britanni *Iceni*, secondo il Camdeno, Suffolk, Noifolk, e Cambridge.
Cenomanni, popoli della Gallia, il *Maine.*
Centrones, popoli della Gallia, la *Tarantese.*
Centrones Nerviorum clientes, popoli del Belgio, quei di *Curtre,* o di *Sin Tron*, o di *Gand.*
Ceraunii, monti di Epiro, *Monti di Chimiere.*
Cercina, isola in Africa, *Scercara*, o *Cercara.*
Chersonesus, penisola in Africa, presso Alessandria.
Cherusci, popoli di Germania, quei del Ducato di *Luneburg*, o della Contea di *Mansfield.*
Cilicia, provincia dell' Asia minore, la *Cilicia*, o la *Caramania.*
Cimbri popoli di Germania, quei di *Giutland.*
Cinga, fiume in Spagna, la *Cinca.*
Cingulum, castello Piceno in Italia, *Cingoli.*
Circa, castello in Africa, *Constantina*, o *Tadel.*
Clupea, città marittima di Africa, *Clupea o Quipia.*
Cocosates, popoli della Gallia, s' ignorano. Secondo alcuni, quelli di *Bax* o del *Baradois.*
Comana, Pontica, *Com*, *Tabachzan.*
Comana, Cappadociae, *Armicana.*
Compsa, città d' Italia, *Consa.*
Condrusi *sive* Condrusones, popoli del Belgio, il *Condrotz.*
Confluens Mosellae, et Rheni, *Coblenza.*
Corcyra, isola di Epiro, *Corfù.*
Corduba, città di Spagna, *Cordova.*
Corfinium, castello in Italia, *San Petino*, o *Petina*, in Abruzzo.

Corneliana castra, città di Africa tra Cartagine, ed Utica.
Cosa, *vide* Compsa.
Cosanum, città di Calabria, *Cassano.*
Cretenses, quei dell'isola di *Candia.*
Curiosolitae, popoli della Gallia, *Cornovaglia* nella *Brettagna.*
Cyclades, isole del mare Egeo, isole dell'Arcipelago.
Cyprus, Isola di *Cipro.*

D

Daci, i *Daci*. cioè la Transilvania, la Moldavia, e la Valadavia, o la Valachia.
Danubus, il fiume *Danubio.*
Dardani, popoli della *Misia*, Bascia, e parte della Servia.
Decetia, castello della Gallia, *Desis*, sopra il fiume *Loira.*
Delphi, città di Acaja, *Delfo*, o *Salona.*
Delta, porta dell'Egitto, nelle imboccature del Nilo, il *Delta*.
Diablintes, popoli della Gallia, il *Percese*, o sia *Diableres*, in Brettagna, o *Linter* nel Brabante.
Dubis, fiume di Borgogna, il *Doubs.*
Duracium, comunemente, città della Gallia; ma nel Cesare in verità dinota il nome di un uomo nobile.
Duracortorum, città della Gallia, *Reims.*
Dyrrachium, città di Macedonia, *Durazzo, Drazzi.*

E

Eburones, popoli del Belgio, i *Liegesi.*
Eburovices, *vide* Aulerci.
Elaver, fiume della Gallia, l'*Allier.*
Eleutheri, *vide* Cadurci, e Suessiones.
Elis, città del Poloponneso, *Belvedere.*
Elusates, popoli della Gallia, il paese d'*Euse* in Guascogna.
Ephesus, città dell'Asia minore, *Efese*, o *Figena.*
Epidaurus, città della Dalmazia, *Ragusa*, o *Dobronicha.*
Epirus, regione della Grecia, l'*Epiro*, o *Chimero*, o *Larta.*

Essui, popoli della Gallia, quei di *Scez*, ma si crede corrotto da Edui.
Eusubii, si crede corrotto da *Unelli*, o *Lexovii*.

Fanum, città d' Italia, *Fano*.
Fentani, popoli d' Italia.

Gabali, popoli della Gallia, il *Gevodan*.
Gaditani, quei di *Cadice*, nella Spagna.
Galli, i Francesi.
Gallograccia, provincia dell' Asia minore, la *Galatia*.
Garites, popoli della Gallia, il paese di *Gaure*, o sia *Gavardan*, o l' *Agenois*.
Garoceli, o sia Grajoceli, popoli della Gallia, quelli del *Monseni*.
Garumna, fiume della Gallia, la *Garonna*.
Garumni, popoli della Gallia presso la Garonna.
Gebenna, montagna di *Cevennes*.
Genabum, castello della Gallia, *Orleans*.
Genova, *Ginevra*.
Genusus, fiume della Macedonia.
Gergovia, Boiorum, et Arvernorum, città delle Gallie, incerte: secondo alcuni, *Moulins*, e *Clermont*, in *Anvergne*.
Germania, l' *Alemagna*.
Getuli, popoli di Africa.
Gomphi, castello di Tessaglia, *Gonfi*.
Gorduni, popoli del Belgio, quei di *Gand*, o quei di *Gurtrai*.
Grajoceli, *vide* Garoceli.
Grudii, Nerviorum clientes, popoli del Belgio, quei di *Bruges*, o di *Lovanio*.

Herudes, popoli di Germania.
Heliacmon, fiume di Macedonia.
Helvetii, gli *Svizzeri*.
Helvii, popoli della Gallia, *Vivaresi*.

Heraclea Sentica, castello di Macedonia.
Hercymia Silva, in Germania *la Foresta di Boemia*, un tempo molto più ampia.
Herminius, monte della Lusitania; *Monte Arminio*, o *Monte della Stella*.
Hibernia, l' *Irlanda*.
Hippo, città d' Africa, *Ippona*, o *Bona*.
Hispalis, città di Spagna, *Siviglia*.
Hispania, la *Spagna*.

I

Iberus, fiume di Spagna in Terragona, l' *Ebro*.
Iccius, o Itius portus, castello della Gallia, *Bologna*, *San Omorolatè*.
Igilium, *il Giglio*, *l' Isola del Giglio* nel mar Tirreno.
Inguvium, città d' Italia, *Ugubio*.
Ilerda, città di Spagna, *Lerida*.
Illurgavonenses, popoli di Spagna presso l' Ibero.
Illyricum, *la Schiavonia*.
Ilurgis, castello di Spagna, *Illora*.
Issa, isola del mare di Schiavonia, *Lissa*.
Italia, l' *Italia*.
Italica, città di Spagna, *Siviglia la vecchia*, o *Alcata del Rio*.
Iturea, regione della Palestina.

J

Jacetani, *vide* Lacetani.
Jadertini (*sive* Hiadertini), città dell' Illiria, *Zara*.
Jura, montagna della Gallia, il *Monte Jura*.

L

Lacetani, popoli di Spagna sotto i Pirenei.
Larinates, Larinum, città d' Italia, *Larino*.
Larissa, città di Tessaglia, *Larizza*.
Latobriges, o Latobrigi, s' ignorano.
Lemanus lacus, il *lago di Ginevra*.
Lemovines, popoli della Gallia, *il Lintojen*.
Lemovices Armorici, quelli di *San Paolo di Lione*.
Lenium, castello di Lusitania, s' ignora.

Leponti; gli abitatori della valle *Levantina nelle Alpi.*
Leptis, castello d' Africa , *Ladeba* , o *Lepeda.*
Levaci , popoli del Belgio , incerti ; secondo alcuni quelli di *Levanio* , o *dell' Eclusa.*
Leuci , popoli della Gallia Belgica , i *Tolesi.*
Lexovii , popoli della Gallia, *Lisia in Normandia* , il *Licuven.*
Liburni , popoli della Schiavonia.
Ligeris , fiume della Gallia , *la Loira.*
Lilybaeum , promontorio in Sicilia , *Capo-Coco* , o *Capo Boco.*
Limo , e Limonum , città della Gallia , *Paotier.*
Lingones , popoli della Gallia , quelli di *Langrè.*
Lissus , città della Macedonia , *Alesio.*
Lucani , popoli d' Italia.
Luceria , città d' Italia , *Lucera.*
Lusitania , il *Portogallo.*
Lutetia , *Parigi.*

Macedonia : *Macedonia.*
Magetrobia , seu Amagetrobia , città della Gallia , incerta: secondo alcuni *Magstat* , o *Binghen.*
Malaca , città di Spagna , *Maloga.*
Mandubii , popoli di Gallia , *vide* Alexia , l' *Ossea* in *Borgogna.*
Marcomanui , popoli di Germania, *Mare*, o la *Boemia.*
Marrucini , popoli di Abruzzo in Italia.
Marsi , popoli d' Italia , *Ducato* di *Marsi.*
Marsilia, città della Callia , *Marsiglia.*
Matisco , città della Gallia , *Macon.*
Matrona , fiume , la *Marna.*
Mauritania , provincia d' Africa , la *Mauritana* , o la *Barberia.*
Mazaca , città di Cappadocia , *Tisaria.*
Mediomatrices , quei *di Mez in Lorena.*
Medobrega , città di Lusitania, o Portogallo, *Armenna.*
Meldae, quei di *Mò*, ma si crede corrotto da *Belgae.*
Melodunum , città della Gallia sopra Parigi , *Melun.*
Menapii , popoli di Germania , nella spiaggia della Fiandra , incerti.
Messana , città di Sicilia , *Messina.*

Metiosedum, castello della Gallia presso Parigi, *Corbegli*, o *Meudon.*
Metropolis, città della Tessaglia, tra Farsaglia, e Gonfo.
Mitylena, città dell'Isola di Lesbo, *Metelino.*
Mona, isola, *Man*, o *Anglesi.*
Morini, popoli della Gallia, quei di *Terovan.*
Mosa, fiume della Gallia Belgica, la *Mosa.*
Munda, città di Spagna, *Munda*, o *Ronda la vecchia.*

N

Nabathaei, popoli di Arabia.
Nannetes, popoli della Gallia, quei di *Nantes.*
Nantuates, popoli della Gallia, incerti: per alcuni quelli di *Vale.*
Narbo, città di Gallia, *Narbona.*
Naupactus, città di Etolia, *Lepanto.*
Neapolis, città d'Italia, *Napoli.*
Neapolis, città di Africa tra Clupea, ed Adrumento.
Nemetes, popoli di Germania, quei di *Spira.*
Nemetocenna, castello di Belgio, incerto: per alcuni *Arras.*
Nervii, l'*Eno*, o quei di *Turnai*, è incerto.
Nicopolis, castello dell'Armenia minore, *Gianich*, o *Chiorma.*
Nilus, fiume di Egitto, *il Nilo.*
Nitiobriges, popoli della Gallia, gli *Agenesi.*
Noricum, o sia Noreia, città di Germania, *Nuremberga*, è incerto.
Noviodunum Suessionum, *Soasson.*
Noviodunum Æduorum, *Nevers.*
Noviodunum Belgarum, *Nojon.*
Noviodunum Biturigum, *Novano.*
Numidiae, popoli di Africa.
Nympeum, promontorio di Macedonia, nei confini della Schiavonia.

O

Obucula, castello di Spagna, incerto.
Ocelum, castello Alpino della Gallia, *Esilles*, o *Ols.*
Octodurus, castello della Svezia, *Martenae*, *Martigni*, o *San Maurizio.*

Rhedones,popoli dellaGallia,quei di *Rennes in Brettagna.*
Rhemi, popoli di Gallia, quei di *Reims.*
Rhenus, il fiume *Reno.*
Rhodanus, il fiume *Rodano*, in Francia.
Rhodii, quei di *Rodi.*
Roma, Capitale dell' Impero Romano, *Roma.*
Ruspina, città marittima di Africa, *Susa*, o *Mahadia.*
Ruteni, popoli della Gallia, il *Bavergove.*

S

Sabis, fiume nel Belgio, *Sambra.*
Saguntini, popoli di Spagna, *Segunto*, o *Morvedre.*
Salonae, città di Dalmazia, *Salona*, o *Spalatro.*
Salsum, fiume in Ispagna, *Rio Salato*, o *Guadajos.*
Samarobriva, borgo nella Gallia belgica, *Amiens.*
Santones, popoli della Gallia, la *Sutonge.*
Sardinia, isola nel Mediterraneo, *Sardegna.*
Sarsurra, castello d' Africa, s' ignora.
Scaldis, fiume nel Belgio, l' *Esco.*
Seduni, popoli della Gallia, l' *Alta Vales.*
Sedusii, popoli di Germania, s' ignorano.
Segni, popoli del Belgio, s' ignorano.
Segnotiaci, i Britanni, è incerto.
Segovia, città di Spagna, *Segovia.*
Segusiani, popoli della Gallia, *Lionesi*
Senones, popoli della Gallia, i *Senonesi.*
Sequana, *Fiume Senna.*
Sequani, popoli della Gallia, la *Francia Contea.*
Sesuvii, popoli della Gallia, quei di *Scez*, è incerto.
Sibutzates, popoli della Gallia, il paese di *Buch*, è incerto.
Sicilia, la *Sicilia*, isola del mediterraneo.
Sicoris, fiume in Catalogna, il *Sacre.*
Sigambri, o Sicambri, popoli di Germania, s' ignorano.
Silensis, fiume di Spagna, *Rio delus Algamidas* ; si crede corrotto da singulis *Xenil.*
Soricaria, castello di Spagna, s' ignora.
Soritia, castello di Spagna, s' ignora.
Sotialus o Sontiates, popoli della Gallia, il paese nei contorni di *Aive.*
Suessiones, popoli della Gallia, quei di *S[illegible]on.*

Uila, e Ulia, castello di Spagna, *Monte major*, e *Vana*, o *Velia*.
Unelli, popoli della Gallia, s'ignorano: forse quei della *diocesi di Costanza*.
Ursao, castello di Spagna, *Ossona*.
Usceta, castello d'Africa; s'ignora.
Usipotes, popoli di Germania, incerti.
Utica, città d'Africa, *Utica o Bisarta*.
Uxellodunum, castello della Gallia incerto, per alcuni *Cahors*.
Uzita, castello d'Africa, incerto.

Varca, castello d'Africa, s'ignora.
Vahalis, o Walis, fiume, parte del Reno, il *Wals*.
Vangiones, popoli di Germania, *Worms*.
Varus, fiume di Spagna, il *Var*.
Velauni, popoli della Gallia, il *Velai*.
Velaunodunum, castello della Gallia, *Auxerre*, o *Castel Landon*, o *Villanova in Lorena*.
Ve ocasses, *vide* Bollocasses.
Veneti, popoli della Gallia, *Vannes in Brettagna*.
Ventisponte. castello di Spagna, s'ignora.
Veragri, popoli della Gallia, il basso *Vale*, o il *Chables*
Verbigenus, o Urbigenus Pagus, popolo di Svezia, il paese dei contorni *d' Orbe*.
Veromandui, popoli della Gallia, il *Vermandese*.
Vesontio, città della Gallia, *Bisanzon*.
Vettones, popoli di Spagna, l' *Estremadura*.
Viba, ad fretum, castello d'Italia presso la Sicilia.
Vienna. città della Gallia, *Vienna nel Delfinato*.
Vocates, popoli della Gallia, *Bazas*.
Voconti, popoli della Gallia, quei di *Die* nei *Delfinato*, e di *Vaison* nel contado *Venaisein*.
Vogesus, il monte di *Vosge in Lorena*, o di *Faucilles*.
Volcae Arecomici, e Tectosages, popoli della Gallia, l'alta, e la bassa *Linguadocca*.

X

Xantones, *vide* Santones.

Z

Zama, città d'Africa, *Zamora.*
Zetta, città maritima d'Africa, *Zerbi.*
Ziela, o Zele, città del Ponto.

FINE.